

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Дніпропетровського університету

- Науковий журнал заснований у 1993 році
- Друкується українською, російською та англійською мовами

2016

ТОМ 24

№ 1

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** (*голова редакційної ради*); ст. наук. співроб., проф. **В. І. Карплюк** (*заст. голови*); д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгалюк**; чл.-кор. НАПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р техн. наук, проф. **А. П. Дзюба**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВО України, д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук**; акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєєв**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**; д-р філос. наук, проф. **О. С. Токовенко**; д-р екон. наук, проф. **Н. І. Дучинська**; д-р філол. наук, проф. **І. С. Попова**; **Вятр Єжи Йозеф**, ректор Європейської школи та управління, професор (Польща); д-р фіз.-мат. наук, проф. **Ю. Мельников** (США)

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Випуск 24

Дніпро, 2016

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 7 від 24 грудня 2015 р.)*

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **К. М. Колесников**
д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілєв**

Випуск містить різноманітні матеріали наукових досліджень з актуальних проблем історії України від Середньовіччя до сьогодення та всесвітньої історії від епохи Давнього Риму до XX ст. Значне місце відведено результатам останніх теоретико-методологічних, історіософських, джерелознавчих, історіографічних та археологічних досліджень.

Становитиме інтерес для науково-педагогічних працівників ВНЗ, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів.

Випуск содержит разнообразные материалы научных исследований по актуальным проблемам истории Украины от Средневековья до современности и всемирной истории от эпохи Древнего Рима до XX в. Значительное место отведено результатам последних теоретико-методологических, историософских, источниковедческих, историографических и археологических изысканий.

Будет представлять интерес для научно-педагогических работников ВУЗ, ученых академических учреждений, докторантов, аспирантов и студентов.

The release contains a variety of research material on topical issues of Ukrainian history of the Middle Ages to contemporary and world history from the Roman era to the twentieth century. Considerable space is devoted to recent theoretical and methodological, historiographical, of source, historiographical and archaeological investigation.

It will be of interest to the scientific and university teaching staff, scientists, academics, doctoral students, graduate and undergraduate students.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко (голов. ред.); д-р іст. наук, проф. Ю. А. Святець (заст. голов. ред.); д-р іст. наук, доц. Д. В. Архирейський (наук. секр.); д-р іст. наук, доц. Н. В. Венгер, д-р іст. наук, проф. О. А. Єгорейченко (Республіка Білорусь); д-р іст. наук, проф. О. І. Журба; д-р іст. наук, проф. В. В. Іваненко; д-р іст. наук, проф. І. Ф. Ковальова; д-р іст. наук, проф. Т. Ф. Литвинова; д-р хабіл., проф. В. Менджецький (Республіка Польща); проф. А. Шернер (Федеративна Республіка Бразилія); д-р іст. наук, проф. О. Б. Шляхов; д-р іст. наук, проф. В. К. Якунін; д-р іст. наук, проф. В. І. Яровий; канд. іст. наук, проф. С. Й. Бобилєва; канд. іст. наук, доц. В. П. Бурмага.

Засновник і видавець: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 22025-11925Р від 07.04.2016 р.

Наказом МОН України № 1021 від 07.10.2015 р. журнал перереєстровано і включено до чинного переліку наукових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями з історичних наук.

Адреса редколегії: 49010, Україна, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72, ауд. 511; тел.: (056) 374-98-60. Internet address of the publication (URL) : <http://www.via.dp.ua>

Вісник Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Серія «Історія та археологія» отримав рейтинг Index Copernicus ICV 2015 – 50,84.

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ

УДК 94 (47)02

Г. М. Виноградов

*Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара*

КЛЮЧОВІ АЛГОРИТМИ СТВОРЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИМИ ІНТЕЛЕКТУАЛАМИ СИМВОЛІЧНО-ЛІНГВІСТИЧНОЇ МОДЕЛІ ФЕОДАЛІЗМУ

Обґрунтовано гіпотезу стосовно існування низки провідних алгоритмів, за допомогою яких переважно анонімні середньовічні інтелектуали створили на підґрунті біблійних взірців, ідей християнських апологетів і Отців Церкви, а також державних традицій Римської імперії модель феодалізму, яка, з одного боку, обов'язково мала бути земною копією структури Царства Небесного, а з іншого – максимально наближатися до організаційного устрою християнської громади. Крім того, визначено причини, згідно з якими модель

феодалізму мала насамперед символічно-лінгвістичний характер – знов у відповідності з християнською догматикою й історичними традиціями, а також досвідом розбудови християнської цивілізації й відносинами з «варварськими» народами.

Ключові слова: алгоритми, Середні Віки, феодалізм, гіпотетичні підходи, інтелектуальна символічно-лінгвістична модель феодалізму, анонімні середньовічні інтелектуали, середньовічний богословський і символічно-лінгвістичний світогляд.

Виноградов Г. Н. Ключевые алгоритмы создания средневековыми интеллектуалами символически-лингвистической модели феодализма.

Обосновано гипотезу относительно существования нескольких ведущих алгоритмов, с помощью которых преимущественно анонимные средневековые интеллектуалы создали на основе библейских образцов, идей християнских апологетов и Отцов Церкви, а также государственных традиций Римской империи модель феодализма, которая, с одной стороны, обязательно должна была быть земной копией структуры Царства Небесного, а с другой – максимально приближалась к организационному устройству христианской общины. Кроме того, определено причины, согласно которым

модель феодализма имела прежде всего символически-лингвистический характер – опять в соответствии с христианской догматикой и историческими традициями, а также опытом построения христианской цивилизации и отношениями с «варварскими» народами.

Ключевые слова: алгоритмы, Средние Века, феодализм, гипотетические подходы, интеллектуальная символически-лингвистическая модель феодализма, анонимные средневековые интеллектуалы, средневековое богословское и символически-лингвистическое мировоззрение.

Vynogradov G. M. The key Algorithms of symbolical-linguistic Model of Feudalism created by medieval Intellectuals.

The Article contains some hypothetic Approaches to Definitions of key Algorithms created by Intellectuals of the medieval Period for a Forming of the Christian Civilization as an imitation social Construction and an intellectual Pattern of the Heaven Kingdom and an ideal Christian Community. The Author shows concrete theological, linguistic and others Ways of anonym medieval Intellectuals in theoretical and practical Activities to make an original Model of Feudalism as a social Stylization to Christian religious Communities. The Paper describes authoritative Conceptions of Feudalism and shows main Deficiencies of historical Doctrines about the Middle Ages and Feudalism created on the Base of the European philosophical and scientific Views of XIX–XX Centuries but not on the Base of the medieval theological and

symbolical-linguistic Outlook. Besides the Article analyzes fundamental Algorithms of exactly medieval Methods of social, economic and other Models Create by Representatives of spiritual and political Elites. In the Article it has also been shown that Activity of the medieval Intellectuals was principally anonymous according to Christian religious and moral Principles and made an Attempt to propose some original theoretical and methodological Approaches to Analyze historical Sources, concrete historical situations and difficult Problems in contemporary historical Science and in the Middle Ages Studies Segment.

Keywords: algorithms, the Middle Ages, feudalism, hypothetic approaches, intellectual symbolical-linguistic model of feudalism, anonym medieval intellectuals, medieval theological and symbolical-linguistic outlook.

Вступ. Автор цілком усвідомлює, що запропонована тема у сформульованому вигляді потребує низки попередніх роз'яснень навіть для читача, достатньо обізнаного в медієвістиці, історіографії, філософії історії та інших напрямках історичного пізнання, традиційно насичених теоретико-методологічними уподобаннями. По-перше, і до сьогодні не побороно схильність вважати, що по-справжньому наукові концептуальні моделі християнського середньовіччя в цілому і його окремих тематичних, часових, територіальних чи інших складових почали створюватися як мінімум з XVIII ст., а до цього, в силу панування переважно теологічних світоглядних доктрин (до кінця XV ст. – фактично монополюю, а протягом XVI–XVII ст. – досить відчутно, з огляду на незбалансованість і строкатість світсько-раціональних методів пізнання, в тому числі й історичного), комплексна наукова оцінка епохи була буцімто неможлива. Ми схильні притримуватися протилежної думки, обґрунтуванню якої, поряд з іншими нашими розвідками, орієнтованими на переконливі досягнення науковців останніх десятиліть, і присвячена дана стаття. По-друге, ми наполягаємо не просто на існуванні детально розробленої середньовічними інтелектуалами моделі феодалізму (бодай без використання наведеного словосполучення), а на тому, що остання мала принципово категоріально-термінологічне оформлення, яке більше відповідало епосі, проте воно не просто не поступалося глибиною і науковим потенціалом більш пізнішим доктринам, до сучасних включно, але у деяких принципових моментах навіть перевищувало. По-третє, ми вважаємо цілком доцільним скористатися категорією «алгоритм», оскільки остання передбачає систему операцій, які використовуються згідно з суворо визначеними правилами і які в результаті послідовного їх застосування приводять до вирішення певного завдання; висококваліфікована робота середньовічних інтелектуалів з обґрунтованого визначення часових і територіальних меж християнської цивілізації, соціальних, економічних, політичних, морально-світоглядних і інших стандартів, а також суворий контроль з боку духовництва й світської влади за їх практичним втіленням дає достатньо, як на нашу думку, підстав для безумовного оперування поняттям «алгоритм» і стосовно досліджуваної епохи, а не тільки до ретроспективних концепцій сучасної медієвістики. По-четверте, середньовічна модель феодалізму мала принципово символічно-лінгвістичний характер, оскільки її підґрунтям була збалансована сукупність християнських теологічних доктрин, у яких відповідна символіка (насамперед – зразкова біблійна й святоотечеська, а також мовна, адже християнство, як відомо, базується на принципі

Боговтілення – Слово Боже стало Плоттю, тобто Сином Божим) відігравала провідну й визначальну роль.

Постановка завдання. Метою даної розвідки є спроба визначити коло цілеспрямованих і послідовних, здійснених за певними правилами (а отже – алгоритмічних) операцій, які гіпотетично застосовували середньовічні інтелектуали для створення моделі феодалізму, яка мала, відповідно до християнської догматики й загальної концепції створення християнської цивілізації за біблійними взірцями, авторитетними концепціями апологетів і Отців Церкви, підкреслено символічно-лінгвістичний характер – базовий для наступного конструювання похідних соціально-економічних, суспільно-політичних та інших моделей.

Історіографія теми. Сучасна медієвістика має в розпорядженні кілька авторитетних узагальнюючих концепцій феодалізму, створених дослідниками протягом XIX – початку XXI ст. у відповідності як з пануючими в той чи інший період світоглядними, філософськими, теоретико-методологічними та іншими уявленнями, так і з власними, нерідко унікальними, переконаннями. Йдеться, насамперед, про постаті Марка Блока, Жака Ле Гоффа, Арона Гуревича, Жоржа Дюбі, Олександра Назаренка, Мішеля Пастуро, Михайла Свердлова, Ігоря Фроянова, Жана-Клода Шмітта та інших знаних науковців останніх десятиліть, погляди яких формувалися на підґрунті доктрин видатних представників французької, німецької, англійської та інших історіографічних традицій XIX – початку XX ст. Варто також згадати важливий фактор появи час від часу (як в силу реалізації класичного закону переходу кількості в якість, так і в результаті унікального збігу низки об'єктивних і суб'єктивних чинників) праць, у яких, поряд із певними синтетичними судженнями стосовно Середньовіччя в цілому й феодалізму зокрема, пропонуються оригінальні судження щодо можливих стратегічних напрямів подальших пошуків із наведенням паралельно результатів власних досліджень. Мова йде про резонансні розвідки Алена Герро, Арона Гуревича, Людольфа Кухенбуха, Сюзан Рейнольдс, П'єра Тубера та ін., цікаву дискусію 90-х рр. XX ст. про так звану «феодальну революцію». Проте, як не прикро, концептуально не йдеться про існування власне середньовічної моделі феодалізму; ретельно, наскільки дозволяє стан джерельної бази і розробка методів джерелознавчого аналізу, розглядаються резонансні й впливові суспільні доктрини окремих середньовічних інтелектуалів (з духовного стану чи, рідше, світських кіл), втім про існування цілісної концептуальної композиції взагалі не йдеться.

З огляду на те, що в середині 90-х рр. XX ст. англійська дослідниця Сюзан Рейнольдс (1994 р.) [23] і російський історик Михайло Свердлов (1996 р.) [19] оприлюднили цікаві синтетично-історіографічні праці, присвячені критичному аналізу досягнень тривалого вивчення проблем, відповідно, західноєвропейського й давньоруського феодалізму, а також оцінці існуючих дискусійних питань і численних концептуальних розбіжностей, ми, відсилаючи зацікавлених читачів до згаданих досліджень, а особливо до бурхливих дискусій, викликаних ними, які тривають серед науковців різних країн і до сьогодні [див., зокрема: 17], можемо дозволити собі уникнути розлогих історіографічних екскурсів і зосередитися на викладенні власної позиції. В контексті запропонованої тематики цікаві також аналітично-теоретичні розвідки Д. Бартелемі [20], А. Герро [21], А. Гуревича [14; 15], Л. Кухенбуха [22], Дж. Уорда [24] та інших авторитетних науковців.

Принциповими концептуальними складовими нашої розвідки є, безсумнівно, семіологічний і лінгвістичний аспекти (як окремо, так і в діалектичній символічно-лінгвістичній єдності), кожен з яких відрізняється особливою складністю й нерідко протилежністю обґрунтованих авторських позицій; усвідомлюючи, що символічно-лінгвістична тематика варта особливої аналітично-історіографічної уваги, проте остання не може стати об'єктом нашої спеціальної зацікавленості, ми змушені звернутися до таких авторитетних авторів, як Мішель Пастуро і Віктор Бичков, що запропонували оригінальні синтетичні семіологічну й естетичну концепції Середньовіччя [1–3; 18]. Крім того, численні академічні (насамперед – етимологічні) словники трьох Святих Мов (єврейської, грецької й латини), а також авторитетні праці в царинах гебраїстичної й християнської теологічної лінгвістики були використані в якості джерел цінної інформації для розкриття сформульованої мети.

Варто також зазначити, що ця наукова розвідка продовжує серію публікацій автора останніх років [4–11; див. також: 12; 13], поглиблюючи висунуті гіпотези та прагнучи вдосконалити їх обґрунтування; тож у разі потреби зацікавлений читач має можливість звернутися до згаданих праць для детальнішого ознайомлення з базовими теоретико-методологічними, історіографічними чи іншими аспектами, яких ми тут, у силу об'єктивних обставин, торкаємося лише побіжно.

Результати дослідження. Почати доцільно з принципового методологічного положення стосовно того, що у нашому випадку (як і у більшості подібних, коли йдеться про Середньовіччя) авторство більшості тих чи інших ідей і доктрин, дотичних досліджуваних питань, є анонімним,

що викликає зрозумілий скепсис у науковців, які будують систему доказів на краще представлений інформаційній основі, створеної потужними джерельними комплексами пізніших від Середньовіччя епох. Останнє, як добре відомо, в силу очевидних об'єктивних і суб'єктивних чинників має вкрай обмежену джерельну базу як в кількісному відношенні, так і надзвичайно складну з точки зору декодування, розшифровки, подальшого аналізу й інших процедур; до цього треба додати властивий Середньовіччю ефект свідомої анонімності, адже афішування власного авторства з позицій християнської моралі вважалося проявом гордині – як відомо, одного з найстрашніших гріхів. З іншого боку, тривалий період освіти поряд з високим рівнем професійних й етичних вимог до кандидатів в «інтелектуали» мали наслідком порівняно невелику чисельність останніх поряд зі свідомо завищеним рівнем корпоративності для унеможливлення потрапляння до інтелектуальної еліти недостойних [5; 7].

Як вже зазначалося, наріжним каменем християнської віри є містичне положення про матеріалізацію Слова Божого, яке, за Євангелієм від Іоанна, було на Початку, було Богом, було у Бога, і все через Нього було творено. Власне Ісус Христос і як Син Божий, і Бог є Словом Божим, одночасно і відмінний від Бога, але в якому представлена вся Сутність Божа. З цих загальновідомих положень для нас важливим є те, що для християнства слово і як таке (і як певна самодостатня інформаційна графічна чи фонетична цілісність, і як сукупність префікса, кореня, суфікса, закінчення тощо), і як «будівельний матеріал» словосполучень, фраз, речень до тесту чи мови в цілому є ідеальним, повним і вичерпним втіленням Промислу Божого. З огляду на цю доктрину, одночасно просту й доступну навіть невігласу, але і містично чи не найскладнішу для людського пізнання з богословської, філософської, психологічної тощо точок зору, вже перші християнські інтелектуали поставили за мету, поряд, безсумнівно, з іншими складними завданнями власне релігійного, а також організаційного, політичного, ідеологічного тощо характеру, створити насамперед символічно-лінгвістичну модель майбутньої християнської цивілізації. Саме такого роду модель мала стати не тільки взірцем для подальшого втіленнями зусиллями представників духовної й світської еліт у соціально-економічній, суспільно-політичній та інших необхідних для успішного функціонування соціуму сферах, але й бути беззаперечним авторитетом з релігійно-догматичної точки зору, а отже не тільки словесно оформлена містично-культува християнська символіка, але слова як такі в їх насамперед семантично-етимологічному вираженні мали стати фундаментом, на

якому повинна була споруджуватися конструкція майбутньої цивілізації.

Отже, ключовими алгоритмами створення майбутньої символічно-лінгвістичної моделі християнської цивілізації як такої, а також її власне соціально-економічної (якщо для зручності скористатися загальноприйнятим в сучасній науці терміном) складової – феодальної системи, мали стати процедури створення ідеальних взірцевих світоглядних конструкцій, які б одночасно задовольняли і теологічним підходам (тобто відповідали принципам монотеїзму, обов'язковому адаптуванню як іудейського богословського й державотворчого досвіду, так і інших, проте пов'язаних із першим, авторитетних цивілізацій, зокрема Єгипетської, Вавилонської, Перської та Римської, а також концепції Нового Заповіту, яка транслиувала, як відомо із християнського віровчення, Союз Бога з Богообраним єврейським народом, що не витримав випробовування на духовну міцність, на Новий Союз із усім людством), і врахуванню негативного соціального й державного досвіду як єврейського народу (покараний за гріхи), так і позитивного цивілізацій-переможців (згаданих вище). Терміни, які християнські інтелектуали використовували в якості «цеглинок» у створенні підґрунтя християнської цивілізації, мали нести або пряме, або приховане, проте зрозуміле обраному колу спеціально підготовлених фахівців, семантичне й етимологічне наповнення, яке апелювало до вищезгаданих богословських, історичних інформаційних пластів, гарантуючи, в такий спосіб, слідування беззаперечним взірцям і орієнтирам.

Символічним орієнтиром для останньої стали положення, зафіксовані у відомому творі «Про небесну ієрархію» Діонісія Ареопажита (нерідко останнього, з огляду на невпевненість частини науковців в його реальному існуванні, прийнято називати Псевдо-Діонісій), авторитет якого суттєво посилюється через те, що він був охрещений і благословенний продовжувати справу християнізації самим апостолом Павлом. Синтезувавши величезний теологічний й державний досвід іудейської, єгипетської, грецької, римської та інших розвинутих цивілізацій Давнього Світу й Античності, Діонісій створив концепцію, згідно з якою небесна ієрархія складається з дев'яти чинів (слово з церковнослов'янської мови, в грецькому оригіналі – τὼν τάξις): серафими (τὼν σεραφίμ), херувими (τὼν χερουβίμ), престולי (τὼν θρόνων), панування (τὼν κυριότητων), сили (τὼν δυνάμεων), влади (τὼν ἐξουσιών), начала (τὼν ἀρχών), архангели (τὼν ἀρχαγγέλων), ангели (τὼν ἀγγέλων) [16]. Неважко помітити, що частина з назв ангельських чинів безпосередньо апелювала до єврейської релігійної традиції (терміни «серафими» і «херуви-

ми» були запозичені з останньої й означали, відповідно, «горіти», «вогняні», «палаючі» і «заступник», «наступник», «замісник», «представник»), а решта – до грецької з відповідним семантично-історичним асоціативним полем.

Отже, християнин або за рахунок власної освіти, або за допомогою священика, який у проповіді обов'язково повинен був розтлумачити складні поняття, мав можливість побудувати таку смислову картину: попередження про пекельне полум'я (щоб щомиті пам'ятати про спокуси гріховності), постійне нагадування про особливу роль священиків і як носіїв таїнства священства (одного з базових у християнській релігії з точки зору соціальної функції), і як «намісників» Господа на Землі, а звідси поряд до категорії «помазаник Божий» стосовно монархів, а «помазаник» церковнослов'янською мовою – дослівний переклад грецького «Христос» (у свою чергу калька з єврейської «машиах» – «помазаний» чи «помазаник», тобто – «посвячений»). Крім того, звичне поняття «синтаксис» із філології як наука про спорідненість, логічне й смислове співвідношення слів тощо, грецькою в богословському сенсі спочатку дослівно означало, якщо передати церковнослов'янською, «сочинение» не в сенсі «твір», як тлумачиться зараз, а, якщо дозволено, «гармонійне зведення чинів» і як складових небесної ієрархії, і ідеальної схеми поведінки, на яку мали орієнтуватися чиновники (і до сьогодні для позначення службовців у кількох сучасних слов'янських мовах використовується відповідний термін, який, на жаль, втратив первинний богословсько-моральний смисл, продиктований апелюванням до відповідного символічного місця в небесній ієрархії), щоденна діяльність яких була підпорядкована відповідним взірцям, що повинно було їх втримувати від порушення професійних і моральних норм поведінки, про що постійно мали на словесному рівні нагадувати відповідні терміни.

Згідно із середньовічним інтелектуальним проектом злагоди в християнському суспільстві можна було досягти тільки у випадку відповідності останнього як мінімум двом основним вимогам: по-перше, суспільна структура має ідеально відповідати структурі Царства Небесного у такий спосіб, що член кожної верстви сумлінно виконує покладені обов'язки і, оскільки останні освячені Божою Волею і символічно орієнтовані на певне місце в небесній ієрархії, їх порушення чи ухиляння від виконання є не просто злочином, а гріхом; по-друге, християнський світ у цілому має стати сукупністю християнських громад-парафій, адже тільки в такий спосіб, за регулярного сприяння, насамперед, таїнств священства, причащення, сповіді, а також систематичної практики пропові-

дей, можна було досягти гармонійного й збалансованого розвитку християнської ойкумени, яка, як добре відомо, охоплювала безпрецедентно великі території й складалася з численних народів, а отже ефективно суспільне функціонування і контроль без згаданих заходів був би неможливий. Очевидно, що досягти бажаного ефекту можна було тільки за умови, що паралельно з об'єктивними соціальними, економічними, політичними, демографічними тощо процесами мали діяти інститути, які регулярно скеровувалися у відповідності з певними інтелектуальними конструкціями, створеними за відповідними взірцями.

Відомо, що, успадкувавши частину іудейських традицій, християнство стосовно власної ойкумени в цілому і до бажаної системи управління останньою активно послуговувалося численними символами дому, господарства, господарювання, громади тощо; кілька суто філологічних прикладів спроможні показати, як за допомогою лінгвістичних факторів регулярно здійснювалася профілактична робота з метою підтримання в суспільстві відповідної динаміки: назва відомого твору Аврелія Августина «Про Град Божий», якщо уважно поставитися до оригінального латинського варіанта назви («*De Civitate Dei*»), безпосередньо апелює не стільки до міста (Граду в буквальному сенсі – Рима, у символічно-містичному – Єрусалима), а до міської громади, адже латиною «*civitas, ātis*» буквально означає не «місто» (дивно, чому утвердилося саме таке тлумачення цього слова?), а «міську громаду» чи громаду як таку, що в християнській традиції співпадало з парафією під контролем священика, який в ідеалі мав бути для парафіян прикладом святості, оскільки лише у такий спосіб гарантувалася відвертість сповідей і, як наслідок, доброзичливий (але, в разі потреби, жорсткий і суворий) контроль над громадою.

До речі, штучно утворені слова лексичного складу церковнослов'янської мови, які збереглися в сучасній російській мові, несуть аналогічне смислове навантаження: «строение» (може означати, як відомо, і будівлю, і будь-яку конкретну чи абстрактну конструкцію) містить корінь «три», створюючи разом з префіксом і суфіксом сакральний з позицій християнства семантичний імператив «бути (разом) з Трійцею», «уподібнюватися Трійці» – основному християнському догмату; «здание» – «бути (разом) з даром (зрозуміло, Даром Божим; до ролі дару у створенні феодальної системи ми звернемося далі)»; може здатися дивним, але навіть слова «государство», «государь» та численні похідні (до скорочених варіантів «сударь», «сударыня» чи, навіть, російської холопсько-лакейської форми «-с» після слова), якщо звернутися до збереженої в українській мові повної форми «господарство», містять запозичений

германізм «*haus*» – «дім», «оселя» (в буквальному й символічному сенсах), частку «по» в значенні «після», «в результаті» і, власне, «дар». Запозичені германізми в церковнослов'янській мові доволі численні, зокрема з огляду на активну й тривалу присутність готів й інших германських племен на теренах Європи (і не тільки), варягів у Східній Європі, германсько-скандинавське походження династії Рюриковичів та ін., зокрема назви кількох слов'янських племен (сіверяни, деревляни), відомі князівські імена Гліб (від німецьких слів «*Gott*» і «*liebe*», тобто «*Gottlieb*» – «Бог любить»; у свою чергу німецький варіант є калькою з грецького «*Теофіл*»), Володимир (церковнослов'янський варіант «*Володимеръ*», що є двокореневим, містить форму «меръ-», яка походить від німецького «*mehr*» – «дуже», «зверху» тощо).

Якщо продовжити роздуми в запропонованому напрямі, то стає досить вірогідним, бодай на гіпотетичному рівні, що феодальна система у вигляді, задуманому середньовічними інтелектуалами, повинна була, з одного боку, типологічно максимально наближеною до християнської громади й парафії, а з іншого – обов'язково орієнтуватися на властиву іудаїзму, християнству й ісламу доктрину, що Бог, створивши людину за власним Образом і Подобою, зробив з абсолютної власної Волі найцінніший Дар – свободу вибору (на найвищому рівні – між добром і злом), а отже верховний володар, помазаник Божий, імітуючи відповідну систему символів, робить «благі пожалування» (дослівно латиною «*бенефіції*») землями, титулами та ін. на умовах різних видів служби (військової, адміністративної тощо) [див. детальніше: 8; 9]. У цьому, на наше переконання, полягає сутність феодальної системи у відповідності з середньовічною символічно-лінгвістичною моделлю.

До речі, якщо продовжити відповідну алгоритмічну динаміку в справі свідомого впровадження сакрального-містичного ефекту «помазаності» в сенсі божественного права на законну владу над певними територіями і народами, то, безсумнівно, штучним за походженням терміном слід визнати відомий титул «конунг», яким під впливом, безсумнівно, зусиль християнських місіонерів в германських і слов'янських мовах (похідні від форми «*konung(r)*», яка збереглась у скандинавських мовах, німецька «*könig*», англійська «*king*», польська «*król*», українська і російська «*князь*» та ін.) апелює до префіксу класичної латини «*con-*» (варіанти – «*com-*», «*cor-*», «*col-*» зі значенням «з», «разом», «споріднено з» тощо) і кореню – дієслова «*ungo*» («*unguo*», «*unctus*»), («*ūnxi*, «*ūnctum*, «*ere*) – «мазати», «намащувати», «помазувати», а в латинській мові доби Середньовіччя – «хрестити». Тобто штучно створений неологізм прозоро відсилає до асоціативного ряду «помазаний за

взірцем», «помазаний за прикладом», «помазаний разом» (з Сином Божим чи з іншим монархом, приклад якого мав бути взірцевим тощо), заохочуючи неофіта чи взагалі носія титулу «король» (у слов'янських мовах слово, найімовірніше запроваджене місіонерами чи священиками, які послуговувалися відповідними методами, похідне від імені Карл – французького володаря, відомого як Карл Великий, який спробував відродити традицію Римської імперії паралельно з Візантією, коронувавшись у 800 р. як римський імператор, проте визнаний останньою у 812 р. тільки імператором франків; західного католицького конкурента православної Візантії на римську імперську спадщину було відтворено, як відомо, у 962 р.) чи – в слов'янській традиції – «князь» і символічно, і реально відповідати відповідному статусу й обов'язкам.

Подібний неологізм не повинен дивувати, оскільки християнські місіонери, поряд з традиційними засобами навернення язичників (заохочення племінних вождів, ризикована системна пропаганда серед варварів, розчинення язичницьких племен серед християн на умовах федератів, найманців, охоронців тощо), не менш активно використовували, так би мовити, «інтелектуальні» методи, серед яких певне місце посідало формоутворення неологізмів за взірцями трьох Святих Мов (єврейської, грецької й латини) за допомогою мовного матеріалу германських, слов'янських, кельтських та інших мов народів, які потенційно вважалися, згідно концепцій про межі християнської цивілізації [10], частиною останньої. В низці своїх розвідок ми проаналізували велику кількість прикладів штучного творення християнськими інтелектуалами етнонімів, топонімів, особистих імен, імен псевдоязичницьких богів, що в сукупності не тільки засвідчувало неабияку майстерність і обізнаність представників середньовічної духовної еліти в теології й лінгвістиці Святих Мов, але і в язичницькому світогляді неофітів і в лінгвістиці їхніх мов [4; 7]; все дозволяє вважати подібну практику системною і такою, яка ґрунтувалася на солідних теоретичних знаннях і на великому практичному досвіді, що засвідчує існування потужної алгоритмічної традиції як з точки зору інтелектуальних передумов і спадкових тенденцій, так і з позицій існування відповідних педагогічних закономірностей, які, безперечно, підтримувалися, крім зацікавлених релігійних кіл, і світською елітою, святим обов'язком якої було максимальне сприяння поширенню християнства усіма способами і слідування за притриманням організаційних і моральних стандартів.

Знайомство з традиційними класичними й сучасними версіями походження, формування та функціонування феодальної системи, про які

йшлося в стислому історіографічному екскурсі, дозволяє не погодитися з найпоширенішою на сьогодні версією походження термінів «феод», «феодал», «феодалізм» та інших споріднених від давньогерманського «Vieh» – «скарб», «статок», «рухоме майно», «худоба» та ін. На нашу думку, відповідно до висловленої гіпотези стосовно активної ролі обумовлених алгоритмів, вірогіднішою виглядає походження зазначених термінів від «feodus, eris» із класичної латини зі значенням «союз», «договір», що в цілому відповідає великому досвіду Римської республіки, а пізніше – імперії в непростих відносинах із сусідніми народами (в тому числі і з германськими, тому не дивною є і попередня – хибна, як ми вважаємо, – версія походження терміну від також германського «vieh»); не менш цікавими мають бути і ще кілька семантичних обріїв обраного нами слова «feodus, eris», оскільки споріднені з ним прикметник «foedus, a, um» – «огидний», «підступний», «зрадливий» і дієслово «foedo, āvī, ātum, āre» – «брудними», «мазати», «змащувати» прямо відсилають до численних випадків порушення германцями-язичниками домовленостей з римлянами в прикордонних смугах чи у спробах розселити германців як федератів на території римської держави, що орієнтує на обережність і запобігливість у подібних випадках, а також до початкового значення слова «χρῑστός» в класичній грецькій мові як «брудний», «масний», «заплямований», що було додатковим приводом кепкувати чи навіть знущатися з перших християн.

Германський, римський і ранньохристиянський «сліди» з відповідними «асоціаціями» в запропонованому походженні й поступовому впровадженні до європейської юридичної й наукової традиції численних термінів, етимологічно й семантично сфокусованих навколо слів «feodus, eris», «foedus, a, um», «foedo, āvī, ātum, āre», суттєво можуть посилити свій вплив, якщо врахувати такі відомі історичні обставини, як те, що термін «феод» і «феодальний» починають активно застосовуватися французькими юристами – фахівцями з так званого «кутюмного» (звичаєвого) права саме з XVI ст., коли на історичну арену виходить протестантизм, який визначає своє місце серед християнських віровчень тим, що апелює до традицій саме раннього християнства (без культу святих, чернецтва, розвинутої ієрархії, коли тільки починають формуватися таїнства, догмати та інші соціально-моральні норми), в епоху якого саме германські народи, які або офіційно запрошувалися до Римської імперії розселятися на добровільній основі в якості федератів, або розселялися самостійно, вважаючи це формою плати за надані послуги у випадках, коли Рим, який знаходився в глибокій кризі, вчасно не міг розплатитися за надані германцями (чи, в подіб-

ний спосіб, іншими «варварськими» народами) військові чи інші послуги. Нагадаємо, що саме звертання до особливої ролі германського чинника в поглибленні кризи язичницького Риму та, відповідно, в максимальному сприянні посилення впливу християнських ідей в якості рятівних надихало (поряд, безсумнівно, з іншими факторами) германських світських і, до певної міри, духовних лідерів у протистоянні з папською владою як протягом Середньовіччя, так і, особливо, у період генезису й формування протестантизму.

Не позбавлено інтересу в контексті наших роздумів і така обставина, що етнонім «германці», хоронім «Германія» та численні похідні форми мають походження від латинських слів: прикметника «*germanus*, а, um» – «рідний», «близький», «істинний», «справжній» тощо, прислівника «*germānē*» – «відверто», «по-справжньому» та ін., які, у свою чергу, є похідними від іменника «*germen*, *inis*» – «плід», «паросток», «породження» тощо; як бачимо, асоціативний семантичний ряд апелює до надзвичайно плідних з позицій християнської символіки й етики понять, які, поряд з наведеними прикладами, суттєво підвищують престижність германського чинника в походженні, зміцненні й функціонуванні християнської ойкумени. До цього не зайвим буде додати, що освічений християнський книжник, який мав обов'язково бездоганно володіти Святими Мовами на рівні семантики та етимології, для місіонерської й провідницької діяльності повинен був не менш професійно володіти й так званими «живими» мовами для адекватного передавання смислу біблійних і святоотеческих текстів, а отже цілком був готовий застосовувати широкий діапазон методів символічно-лінгвістичного моделювання.

Наведемо кілька хрестоматійних прикладів, які, проте, в контексті запропонованої розмови набувають додаткового смислового навантаження: власна назва німецької мови «*das Deutsch*», німця (чи німкені) – «*der (die) Deutsche*», Німеччини – «*Deutschland*» та ін. мають штучне походження, чому посприяли в період Раннього Середньовіччя анонімні місіонери-проповідники, використавши грецькі й латинські (у свою чергу – похідні від грецьких) слова, етимологічно-семантичний пласт яких апелював до престижних із позицій християнства символічно-лінгвістичних асоціацій: «Θεός» – «Бог» (латиною – «*Deus*») і «δίσκος» – «диск», «коло» (латиною – *discus*), проте для нашої розмови важливіше дієслово «δίσκειν» – «кидати», «жбурляти», але і «охоплювати», «дбати», «захистити». Таким чином, Німеччина як територія і сукупність населення потрапляла під символічний захист Бога, проте це для германської світської й духовної еліти не було приводом для пихатості, а налаштовувало

на особливу роль у християнській ойкумені, чим можна, до певної міри, пояснити німецьку історичну, політичну, державну, релігійну й культурну амбіційність.

Крім того, варто додатково зауважити, що наведені слова з їх значеннями обов'язково мали надихнути компетентного середньовічного книжника на семантичні асоціації з біблійними Яфетом, ім'я якого єврейською означає «краса», а також «розширення», «охоплення», та з одним із нащадків останнього – Мешехом (в грецькій вимові – Мосхом), ім'я якого також значить «обійми», «охоплювати», «оточувати», а особливо «збирати»; саме останнє значення використовувалося з другої половини XV ст. теоретиками возвеличення Москви як продовжувачки давньоруської державної традиції і, відповідно, претендентки на державну спадщину Русі, оскільки назва Москва (яка має, як відомо, фінно-угорське походження) за фонетичним збігом виводилася саме від імені Мосха. А оскільки в слові, як зазначалося вище, був зосереджений Задум Божий, то графічне чи фонетичне обрамлення вважалося підґрунтям для подальшого практичного втілення.

Аналогічний алгоритм бачимо у пов'язуванні у VI ст. Йорданом балканських гетів і германських готів з відповідними територіальними й владними претензіями останніх; давньоруські (і не тільки) інтелектуали пов'язували назву «Русь» з авторитетними міркуваннями пророка Єзекіїля про «рош» (в грецькій вимові – «рос» чи «рус», оскільки середня голосна єврейською передавалася літерою «алеф» (א), а грецькою – літерою «омега» (ω), то при передаванні церковнослов'янською були можливі різні форми), що не тільки означало єврейською «володаря», «початок», «голову» (в буквальному й алегоричному сенсах як лідера), але й прямо відсылало до першого слова Біблії, корінь якого єврейською мовою і є «рош» («רש») – алгоритм до розуміння як усього священного тексту, так і, відповідно, монотеїстичного іудейського, християнського й ісламського віровчення. Неважко помітити, що, як і у випадку із символічно-семантичними асоціаціями з Німеччиною, Русь не тільки не поступалася обґрунтованими лідерськими амбіціями, але й мала певні, зрозуміло, на суто інтелектуальному рівні, переваги.

Висновки. Вище ми стисло, з огляду на об'єктивно обмежені рамки статті, охарактеризували тільки низку основних підходів до потенційно великої й складної наукової проблеми, яка, крім власне історичної науки, безпосередньо зачіпає семіологію, лінгвістику (царину класичних мов, гебраїстику, русистику, германістику та ін.), теологію та інші галузі гуманітарних наук, проте така ситуація є цілком природною для медієвістики. Зроблено спробу, продовжуючи розробку авто-

ром відповідної тематики, обґрунтувати гіпотезу стосовно існування розробленої середньовічними інтелектуалами моделі феодалізму, яка, на відміну від напрацьованих науковцями XIX – початку XXI ст. концепцій, що переважно орієнтувалися на філософські й соціологічні доктрини Нового і Новітнього часів, мала в якості теоретичних підвалин комплекс християнських уявлень про обов'язкове імітування в реальному соціально-економічному, суспільно-політичному, релігійно-культурному тощо житті авторитетних біблійних, апологетичних і святоотеческих взірців.

Крім того, в основу моделі (і в процес наступної практичної реалізації) було покладено систему уявлень про ідеальну християнську громаду-парафію, яка має функціонувати згідно з доктрина-

ми про Дар Божий, християнські таїнства (насамперед, священства і євхаристії) і догмати, а також орієнтуючись на державотворчий досвід низки розвинутих цивілізацій, у першу чергу – Римської імперії. Святі Мови (єврейська, грецька і латина) разом із «живими» мовами, а також – серед православного слов'янства – штучно створеною церковнослов'янською виступали в якості своєрідного «будівельного матеріалу» створюваної моделі феодалізму (поряд з моделями територіальних і часових християнської цивілізації), етимологічні й семантичні складові яких розглядалися як важливий інформаційний потенціал, який, на думку середньовічних інтелектуалів, містив Промисел Божий, а отже значення слів вважалося обов'язковим для практичної реалізації.

Бібліографічні посилання

1. **Бычков В. В.** Aesthetica partum. Эстетика Отцов Церкви / В. В. Бычков. – М., 1995. – Т. I: Апологеты. Блаженный Августин.
2. **Бычков В. В.** 2000 лет христианской культуры sub specie aestetica: в 2 т. / В. В. Бычков. – М.; СПб., 1999. – Т. 1: Раннее христианство. Византия.
3. **Бычков В. В.** 2000 лет христианской культуры sub specie aestetica: в 2 т. / В. В. Бычков. – М.; СПб., 1999. – Т. 2: Славянский мир. Древняя Русь. Россия.
4. **Виноградов Г. М.** Давньоруська державність як метанаратив / Г. М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки: [зб. наук. пр.] / редкол.: Колесник І. І. (відп. ред.) та ін. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119.
5. **Виноградов Г. М.** Давньоруська інтелектуальна еліта: культура мовчазної меншості / Г. М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки: [зб. наук. пр.] / редкол.: Колесник І. І. (відп. ред.) та ін. – 2009. – Вип. 4. – С. 487–498.
6. **Виноградов Г. М.** Лінгвістична складова джерелознавчого аналізу в сучасній славистичній медієвістиці / Г. М. Виноградов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: Пасічник І. Д. (відп. ред.) та ін. – 2009. – Вип. 14. – С. 329–336.
7. **Виноградов Г. М.** Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2013. – Т. 21. – № 1/1. – С. 194–202.
8. **Виноградов Г. М.** Пасинок Клію: об'єктивні та суб'єктивні причини концептуальної невизначеності давньоруського феодалізму / Г. М. Виноградов // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / редкол.: Г. В. Папакін (голов. ред.) та ін. – К., 2015. – Т. 30. – С. 33–62.
9. **Виноградов Г. М.** Посібник до вивчення курсу «Давня та нова історія України». (Інтелектуальна модель давньоруського феодалізму) / Г. М. Виноградов. – Д., 2016.
10. **Виноградов Г. М.** Середньовічна християнська цивілізація як богословсько-лінгвістична модель / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / редкол.: Капітон В. П. (гол. ред.) та ін. – Д., 2014. – Вип. 40. – С. 6–16.
11. **Виноградов Г. М.** Термінологічний ескорт теоретико-методологічного поступу сучасної славистичної медієвістики / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2015. – Т. 15. – № 1. – С. 14–25.
12. **Войтович Л. В.** Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації / Л. В. Войтович // Істину встановлює суд історії: зб. на пошану Ф. П. Шевченка: у 2 т. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 385–394.
13. **Горский А. А.** О «феодализме»: «русском» и не только / А. А. Горский // Средние века. – М., 2008. – Вып. 69. – № 4. – С. 9–26.
14. **Гуревич А. Я.** «Феодалное Средневековье»: что это такое? Размышления медиевиста на грани веков / А. Я. Гуревич // Одиссей: Человек в истории. – М., 2002. – Вып. 2002 года. – С. 261–264.
15. **Гуревич А. Я.** «Феодалное Средневековье»: что это такое? Размышления медиевиста на грани веков / А. Я. Гуревич // Гуревич А. Я. Избранные труды: Крестьянство средневековой Норвегии. – СПб., 2006. – С. 343–366.
16. **Дионисий Ареопagit.** О небесной иерархии / Дионисий Ареопagit // Сочинения. Толкования Максима Исповедника. – СПб., 2002. – С. 36–205.
17. **Одиссей: Человек в истории.** – М., 2006. – Вып. 2006 года: Феодализм перед судом историков (насамперед вміщені у випуску статті П. Ю. Уварова, А. Я. Гуревича, І. В. Дубровського, А. Герро, В. Я. Петрухіна).
18. **Пастуро М.** Символическая история европейского Средневековья / Мишель Пастуро; пер. с фр. Е. Решетниковой. – СПб., 2013.
19. **Свердлов М. Б.** Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX вв. / М. Б. Свердлов. – СПб., 1996.
20. **Barthélemy D.** La théorie féodale à l'épreuve de l'anthropologie: Note critique / D. Barthélemy // Annales: HSS. – 1997. – Т. LII. – P. 321–341.
21. **Guerreau A.** Le féodalisme. Un horizon théoretique / A. Guerreau. – P., 1980.
22. **Kuchenbuch L.** «Feudalismus»: Versuch über Gebrauchsstrategien eines wissenspolitischen Reizwortes / L. Kuchenbuch // Die Gegenwart des Feudalismus. Présence du féodalisme et présent de la féodalité. The Presence of Feudalism / Hrsg. von N. Fryde, P. Monnet, O. G. Oexle. – Göttingen, 2002. – S. 293–323.
23. **Reynolds S.** Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence / S. Reynolds. – Oxford, 1994.
24. **Ward J. O.** Feudalism: Interpretative Category of Framework of Life in the Medieval West? / J. O. Ward // Comparative Studies. – 1989. – Vol. 76. – № 7. – P. 40–67.

References

1. Bychkov, V. V., 1995. *Aesthetica partum. Estetika Ottsov Tserkvi* [Aesthetica partum. Aesthetics of Church Fathers]. Moscow, vol. 1 (in Russian).
2. Bychkov, V. V., 1999. *2000 let khristianskoy kul'tury sub specie aestetica* [2,000 years of Christian culture sub specie aestetica]. Moscow.; St. Petersburg, vol. 1 (in Russian).
3. Bychkov, V. V., 1999. *2000 let khristianskoy kul'tury sub specie aestetica* [2,000 years of Christian culture sub specie aestetica]. Moscow.; St. Petersburg, vol. 2 (in Russian).
4. Vynohradov, G. M., 2008. Davn'orus'ka derzhavnist' yak metanaratyv [Ancient Ruthenian statehood as a meta-narrative]. *Eydos: Al'manakh teorii ta istoriyi istorychnoy nauky* [Eidos: Almanac on Theory and History of Historical Science]. Kyiv, iss. 3, part 1, pp. 106-119 (in Ukrainian).
5. Vynohradov, G. M., 2009. Davn'orus'ka intelektual'na elita: kul'tura movchaznoyi menshosti [Ancient Ruthenian intellectual elite: the silent minority culture]. *Eydos: Al'manakh teorii ta istoriyi istorychnoy nauky* [Eidos: Almanac on Theory and History of Historical Science]. Kyiv, iss. 4, pp. 487-498 (in Ukrainian).
6. Vynohradov, G. M., 2009. Linhvystychna skladova dzhereloznavchoho analizu v suchasniy slavistychniy medievistytsi [Linguistic analysis of source component in modern Slavic medieval studies]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu Ostroz'ka akademii. Seriya Istorychni nauky* [Scientific Proceedings of the National University Ostroh Academy. Historical Sciences]. Ostroh, iss. 14, pp. 329-336 (in Ukrainian).
7. Vynohradov, G. M., 2013. Linhvystychni skladovi modelyuvannya davn'orus'kymy knyzhnykam vytykiv derzhavnosti Rusi [Linguistic components in the modeling of the Rus' statehood origins by Old Rus' scribes]. *Visnyk Dnipropetrovsk'oho universytetu. Seriya: Istoryia ta arkhеологія* [Dnipropetrovsk University Bulletin. History & Archeology series], iss. 21, 1/1, pp. 194-202 (in Ukrainian).
8. Vynohradov, G. M., 2015. Pasyonok Klio: ob'yektyvni ta sub'yektyvni prychny kontseptual'noyi nevyznachenosti davn'orus'koho feodalizmu [Clio Stepson: objective and subjective reasons for conceptual uncertainty of ancient feudalism]. *Naukovi zapysky : zb. pr. molodykh vchenykh ta aspirantiv Instytutu ukraïns'koyi arkhеографіі ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny* [Scientific Proceedings : collection of young scientist and postgraduate students papers of the Mychaylo Hrushevsky Ukrainian Archaeography and Source Studies Institute, National Academy of Science of Ukraine] (ed. H. V. Papakin). Kyiv, vol. 30, pp. 33- 62 (in Ukrainian).
9. Vynohradov, G. M., 2016. *Posibnyk do vyvchennya kursu «Davn'ya ta nova istoriya Ukrayiny». (Intelektual'na model' davn'orus'koho feodalizmu)* [Manual to study of course of the Old and Modern History of Ukraine (an intellectual model of Old Ruthenia feudalism)]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).
10. Vynohradov, G. M., 2014. Seredn'ovichna khrystyians's'ka tsyvilizatsiya yak bohoslovs'ko-linhvystychna model' [Medieval Christian Civilization as a theological and linguistic model]. *Filosofiya. Kul'tura. Zhyttya* : [Philosophy. Culture. Life] (ed. V. P. Capiton and other). Dnipropetrovsk, iss. 40, pp. 6-16 (in Ukrainian).
11. Vynohradov, G. M., 2015. Terminolohichnyy eskort teoretyko-metodolohichnoho postupu suchasnoyi slavistychnoyi medievistyky [Terminological escort for theoretical and methodological forward motion of the contemporary Slavistic Medieval Science]. *Visnyk Dnipropetrovsk'oho universytetu. Seriya: Istoryia ta arkhеологія* [Dnipropetrovsk University Bulletin. History & Archeology series], vol. 15, № 1, pp. 14-25 (in Ukrainian).
12. Voytovych, L. V., 2004. Feodalizm v ukraïns'kykh zemlyakh: problemy isnuvannya i periodyzatsiyi [Feudalism in the Ukrainian lands: the problem of existence and periodization]. *Istynu vstanovlyuye sud istoriyi : zbirnyk na poshanu F. P. Shevchenka* [History Court sets the Truth: a collection in honor of F. P. Shevchenko] : in 2 vol. Kyiv, vol. 2, pp. 385-394 (in Ukrainian).
13. Gorskiy, A. A., 2008. О «feodalizme»: «russkom» i ne tol'ko [About “feudalism”, “Russian” and not only]. *Sredniye veka* [Middle Ages]. Moscow, iss. 69, № 4, pp. 9-26 (in Russian).
14. Gurevich, A. Ya., 2002. «Feodal'noye Srednevekov'ye»: chto eto takoye? Razmyshleniya medievista na grani vekov [“The feudal Middle Ages”: What is it? Medievalist Reflections at the turn of the century]. *Odissey: Chelovek v istorii. 2002* [Odyssey: A man in history]. Moscow, pp. 261-264 (in Russian).
15. Gurevich, A. Ya., 2006. «Feodal'noye Srednevekov'ye»: chto eto takoye? Razmyshleniya medievista na grani vekov [“The feudal Middle Ages”: what is it? Medievalist thinking at the turn of the century]. *Izbrannyye trudy: Krest'yanstvo srednevekovoy Norvegii* [Selected Works: The peasants of medieval Norway]. St. Petersburg, pp. 343-366 (in Russian).
16. Dionysius Areopagite, 2002. O nebesnoy iyerarkhii [Celestial Hierarchy]. *Sochineniya. Tolkovaniya Maksima Ispovednika* [Works. Interpretation of Maximus the Confessor]. St. Petersburg, pp. 36-205 (in Russian).
17. *Odissey: Chelovek v istorii* [Odyssey: A man in history], 2006. – Moscow (in Russian).
18. Pasturo, M., 2013. *Simvolicheskaya istoriya yevropeyskogo Srednevekov'ya* [Symbolic history of the European Middle Ages]. St. Petersburg. (in Russian).
19. Sverdlov, M. B., 1996. *Obshchestvennyy stroy Drevney Rusi v russkoy istoricheskoy nauke XVII-XX vv.* [Social system of ancient Rus in Russian historical science of 18th – 20th centuries] St. Petersburg. (in Russian).
20. Barthélemy, D., 1997. La théorie féodale à l'épreuve de l'anthropologie: Note critique. *Annales: HSS*, vol. LII, pp. 321-341.
21. Guerreau, A., 1980. *Le féodalisme. Un horizon théorique*. P.
22. Kuchenbuch, L., 2002. «Feudalismus»: Versuch über Gebrauchsstrategien eines wissenspolitischen Reizwortes. *Die Gegenwart des Feudalismus. Présence du féodalisme et présent de la féodalité. The Presence of Feudalism* / Hrsg. von N. Fryde, P. Monnet, O. G. Oexle. Göttingen, pp. 293-323.
23. Reynolds, S., 1994. *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence*. Oxford.
24. Ward, J. O., 1989. Feudalism: Interpretative Category of Framework of Life in the Medieval West? *Comparative Studies*, vol. 76, № 7, pp. 40-67.

Надійшла до редколегії 13.06.2016

СЕЛЯНСЬКІ ПРОТЕСТИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.: ТЕОРЕТИЧНІ Й ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОЕКТУВАННЯ БАЗИ ІСТОРИЧНИХ ДАНИХ

Розглянуто основні теоретичні та практичні аспекти проектування бази даних про протестний рух селян в українських землях другої половини XVI – першої половини XVII ст. В результаті аналізу матеріалів опублікованої збірки документів з'ясовано типову структуру записів про акти непокорі, виявлено основні типи сутностей. Зв'язки між таблицями типів сутностей описані відношеннями типу «один до багатьох», що забезпечило врахування варіативності даних про селянські протестні дії. Наповнення БД записами даних

формує інформаційно упорядковану основу для подальших конкретно-історичних досліджень демографічних і міграційних процесів, структури протестного руху селян, динаміку акцій, співвідношення особистісного (суб'єктивного) та громадського (об'єктивного) чинників наростання суспільного напруження та ін.

Ключові слова: акти непокорі, селянські протести, історичне джерело, історичне дослідження, інформаційні технології, база даних, проектування, ER-діаграма.

Святець Ю. А. Крестьянские протесты в Украине во второй половине XVI – первой половине XVII вв.: теоретические и практические аспекты проектирования базы исторических данных.

Рассмотрены основные теоретические и практические аспекты проектирования базы данных о протестном движении крестьян в украинских землях второй половины XVI – первой половины XVII в. В результате анализа материалов опубликованного сборника документов установлено типовую структуру записей об актах неповиновения, выявлены основные типы сущностей. Связи между таблицами типов сущностей представлены отношениями типа «один ко многим», что обеспечило учет вариативности данных о крестьянских протестных действиях. Наполнение БД

записами данных формирует информационно упорядоченную основу для дальнейших конкретно-исторических исследований демографических и миграционных процессов, структуры протестного движения крестьян, динамику акций, соотношение личностного (субъективного) и общественного (объективного) факторов нарастания общественного напряжения и др.

Ключевые слова: акты неповиновения, крестьянские протесты, исторический источник, историческое исследование, информационные технологии, база данных, проектирование, ER-диаграмма.

Svyatets Yu. A. Peasant protests in Ukraine in the second half of the 16th – the first half of the 17th century: theoretical and practical aspects of historical data base designing.

The article deals with the basic theoretical and practical aspects of designing of the database about the protest movement of the peasants in Ukraine in the second half of the 16th – the first half of the 17th centuries. The analysis of the material documents published collection found typical records structure of acts of disobedience identified the main entities – «Document», «Action», «Person» and «Estate». Relations between tables entities represented the relationship of the “one to many”, which provided accounting data variability of peasant protest actions.

Filling database data records forms of information orderly basis for further concrete historical study of demographic and migration processes, the structure of the protest movement of the peasants, the dynamics of the actions, the ratio of personal (subjective) and public (objective) factors increase social tension and others.

Keywords: acts of defiance, peasant protests, historical source, historical research, information technology, database design, ER-diagram.

Комплекс архівних та опублікованих документів другої половини XVI – першої половини XVII ст. містить цінний фактичний матеріал щодо форм та інтенсивності селянських акцій протесту в хронологічному порядку. Довідкова інформація з цього питання міститься у збірці документів і матеріалів «Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.» [26]. Ця збірка містить реєстр із 1700

пунктів документально зафіксованих актів непокорі селянства в українських землях у зазначений період. У кожному записі наявна інформація про дату (точну або інтервальну) події, форму непокорі, підданство та кількість учасників акції, територіальна локалізація походження та місце дії селян, вихідні дані джерела інформації. Побіжний візуальний огляд записів дає уявлення про те, що

більшість акцій полягала в банальній втечі селянських родин із маєтків одного власника до маєтків іншого власника. Такий масив даних може дати уявлення про динаміку, дистанції та напрямки міграцій селянства за майже століття. Виявити й проаналізувати таку мережу переміщень населення традиційними засобами та методами історичної науки вкрай складно. Перспективним видається розроблення релятивної бази даних (БД), в якій всі випадки непокори будуть відображені як динамічна інформаційна модель.

Метою даної статті є висвітлення основних аспектів проектування бази даних на основі вторинного історичного джерела зі слабко структурованою інформацією.

Застосування технологій баз даних в історичних дослідженнях є один із напрямів історичної інформатики. У цій сфері вже нагромаджено певний досвід теоретичного осмислення й практичної реалізації таких технологій. Ще в 1994 р. І. М. Гарскова опублікувала спеціальну синтетичну працю «Бази та банки даних в історичних дослідженнях», в якій висвітлено досвід і перспективи застосування цих інформаційних систем для історичної науки [10]. У той час на пострадянському просторі історики робили перші кроки в опануванні технологіями БД, тоді як у розвинутому світі мікрокомп'ютерна революція вже відбулася й фахівці наукових центрів, наприклад Німеччини [15; 16] чи Норвегії [6], опікувалися розробленням питань адаптації діяльності істориків до роботи з джерело-орієнтованими інформаційними системами, побудованими на основах вільного тексту та штучного інтелекту. Проектування баз даних попервах одержувало й скептичні оцінки [14]. Перший досвід створення БД ґрунтувався на добре структурованих масових джерелах. Як основу для інформаційного наповнення БД використовували бюджетні описи [1] та матеріали вибірових переписів [23] селянських господарств, метричні книги [28; 29; 32], списки робітників підприємств [2; 11; 12], репресованих і політв'язнів [20–22; 24; 27], присяжних повірних [4], документів Агентурного відділу Московського охоронного відділку [5], біобібліографічні дані періодики [13], археологічні артефакти [17] та ін. Але більшість історичних джерел мають відносно вільну від сталої структури організацію інформації. Йдеться насамперед про вербальні джерела. Вже в новому тисячолітті історики розробили апробований інструментарій розмітки текстових джерел і формування на їх основі повнотекстових БД [3; 7; 8; 13; 18; 25]. БД – суть основа комп'ютеризованих інформаційних систем, які надають історикам можливості автоматизованого пошуку релевантної інформації та аналізу даних [19].

Проектування бази даних зазвичай здійснюють в кілька етапів: передпроектного, концептуальних інфологічного, даталогічного та фізичного.

На передпроектному етапі вивчають проблемну сферу, виявляючи основні компоненти інформаційного забезпечення та інформаційної логістики, а також оцінюють доцільність розроблення інформаційної системи. Власне причини проектування БД вже були пояснені. Головним завданням є формалізація слабко структурованої інформації джерел(а) відповідно до вимог/принципів технологій релятивних баз даних.

Концептуальне інфологічне (інформаційно-логічне) проектування БД полягає у формальному поданні проблемної сфери у вигляді її загальної логічної структури. Проблемною сферою може виступати певний пізнавальний простір історика як дослідника. Відомі два напрями проектування БД – низхідний (метод формулювання та аналізу сутностей) та висхідний (метод синтезу атрибутів). Проектування БД методом формулювання та аналізу сутностей зазвичай реалізують у два етапи: ідентифікація і моделювання фрагментів інформаційних структур у вигляді локальних *ER*-діаграм; інтеграція локальних моделей в загальну *ER*-діаграму.

Власне *ER*-діаграми можна будувати вдаючися до різних графічних нотацій [31]. Найбільшого застосування набула нотація [30] Пітера Ченя (*Peter Chen*) [33]. Аббревіатура *ER* походить від англ. *Entity-Relationship* (сутність-відношення). В *ER*-діаграмі відображають певні об'єкти реєстрації, які називають *типами сутностей* (ТС), та інформаційні взаємодії (*відношення*) між ними. Тип сутності відображають прямокутником, в який вписують його назву іменником у називному відмінку однини, наприклад «Особа», «Маєтність» та ін. Кожен ТС описують набором атрибутів (ознак, властивостей, параметрів), що в *ER*-діаграмі відображають овалами, в які вписують назви атрибутів зазвичай іменниками називного відмінку однини. Овали атрибутів поєднують простими лініями з прямокутником відповідного типу сутності. Кожен тип сутності обов'язково має атрибут, з яким кожен конкретний його елемент (об'єкт проблемної сфери) однозначно ідентифікують, відрізняючи їх від інших. Такий атрибут називають *первинним ключем*. Його можна призначити взявши певний реальний атрибут типу сутності (наприклад атрибут «Прізвище» для типу сутності «Особа») або створивши додатковий штучний (наприклад код з літер і цифр). У нотації П. Ченя ключовий атрибут позначають назвою з підкресленням в овалі (рис. 1).

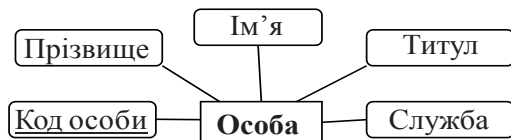

Рис. 1. Відображення типу сутності «особа» на ER-діаграмі в нотації П. Ченя

Відношення між типами сутностей відображають ромбом із вписаним віддієслівним іменником називного відмінку однини, наприклад «Зберігання», «Володіння» та ін. Розрізняють відношення трьох типів: «один до одного» (1:1), «один до багатьох» (1:N) та «багато до багатьох» (N:N). Відношення 1:1 означає, що кожному елементу одного типу сутності відповідає один і тільки один елемент іншого ТС. За приклад такого відношення може правити гіпотетичний випадок, якби кожен шляхтич володів лише одним маєтком. Позначають таке відношення спрямованою лінією (двосторонньою «одинарною» стрілкою «<—>»). Відношення 1:N означає, що кожному елементу одного типу сутності може відповідати певна множина іншого ТС. Як приклад можна навести ситуацію, коли кожен шляхтич може мати у власності декілька маєтків. Відображають таке відношення односторонньою «подвійною» стрілкою «<—>». Відношення N:N означає, що кожному елементу одного типу сутності може відповідати декілька елементів іншого ТС, і навпаки, кожному елементу другого типу сутності може відповідати ряд елементів першого ТС. Практично це означає, що кожен шляхтич міг володіти низкою маєтків, водночас кожен маєток міг перебувати в частинному володінні декількох шляхтичів. Такі відношення позначають двосторонньою «подвійною» стрілкою «<<—>>». Як і типи сутності відношення N:N можуть мати так звані атрибути перетину. У разі володіння маєтками таким атрибутом відношення може бути дата документа, що вказує на право власності.

Вивчення реєстру документів про форми протесту селян дає можливість з'ясувати, що між типами сутностей «Особа» та «Маєтність» наявне відношення «Акція» типу N:N, оскільки акти не покори селяни здійснювали у володіннях певних власників. Відтак відношення «Акція» може мати атрибути перетину, спільні для обох ТС: дата, форма, напрям, кількість учасників (рис. 2).

Наявність атрибутів у відношенні унеможливає їх урахування в структурі релятивної БД, за вимогами проектування якої атрибути можуть мати лише типи сутностей. Відношення «багато до багатьох» порушує так звану нормальну форму БД. Для того, щоб позбутися такого відношення доцільно дещо трансформувати локальну ER-діаграму, ввівши новий тип сутності «Акція», який,

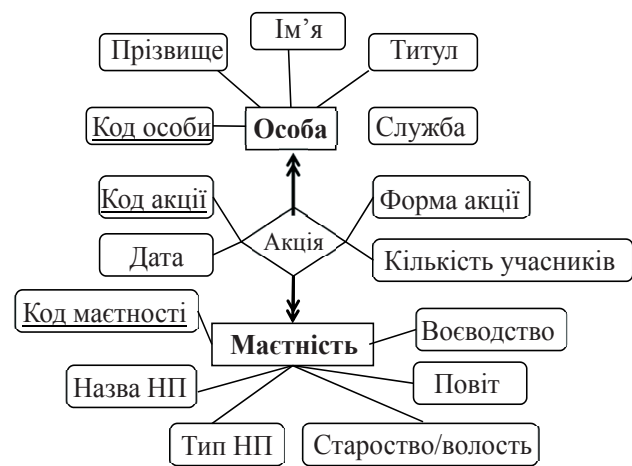

Рис. 2. Локальна ER-діаграма з типом відношення N:N

по-перше, «візьме» на себе атрибути однойменного відношення N:N, а, по-друге, дозволить замінити його двома відношеннями простішого типу 1:N без атрибутів.

Акції відбувалися у володіннях певних фізичних осіб або громадських установ. Тому логічно тип сутності «маєтність» пов'язати безпосереднім відношенням із типом сутності «Особа», а не опосередковано через тип сутності «Акція». В такому разі типу сутності «Особа» відповідатиме кілька елементів типу сутності «Маєтність», тобто відношення типу 1:N. Тоді ER-діаграма набуде нового вигляду (рис. 3).

Дані про акції взято з архівних та опублікованих актів. Відтак до БД варто внести й так звані вихідні дані відповідних документів. Структура вихідних даних для документів достатньо універсальна і складається з таких описових елементів: 1) назва колекції документів (назва архіву або археографічної збірки); 2) укладач колекції (фондоутворювач, авторський колектив або окремих автор); 3) номер/назва фонду/серії; 4) номер/назва опису/тому; 5) одиниця зберігання (справа) або частина (випуск); 6) аркуші/сторінки.

Відповідно тип сутності «Документ» можна описати атрибутами «Код документа», «Назва», «Укладач», «Фонд/серія», «Опис/том», «Справа/випуск», «Аркуші/сторінки». Цей тип сутності буде пов'язаний з ТС «Акція» відношенням 1:N, тобто відомості про певну акцію можна виявити в декількох документах (рис. 4).

На другій стадії інфологічного етапу об'єднуємо локальні ER-діаграми, подані на рис. 3 та 4 в глобальну схему (рис. 5).

Наступний етап проектування БД називають даталогічним, оскільки під час нього формують СКБД-орієнтовану її модель. Система керування базами даних (СКБД) накладає певні обмеження (правила) до організації БД. Цей етап інакше називають проектуванням реалізації БД.

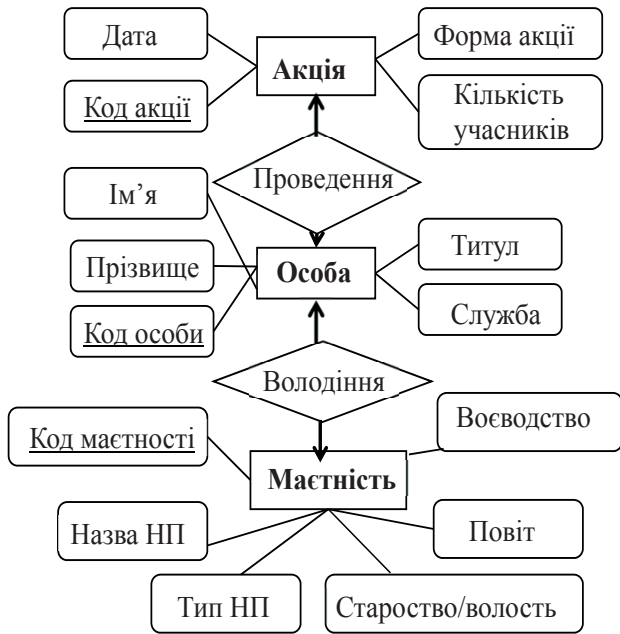

Рис. 3. Локальна ER-діаграма БД із відношеннями типу 1:N між типами сутностей «Акція», «Особа» та «Мастність»

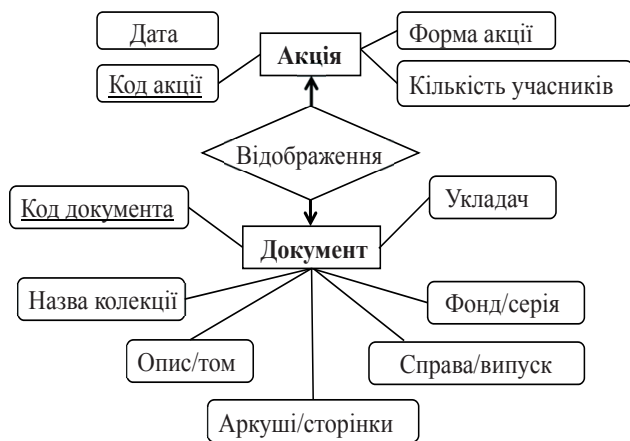

Рис. 4. Локальна ER-діаграма БД із відношеннями типу 1:N між типами сутностей «Акція» та «Документ»

У даталогічній моделі деталізують опис об'єктів обліку (типів сутностей) та уточнюють відношення між ними з огляду на вимоги подання даних у пам'яті комп'ютера. Тому загальну структуру інфологічної моделі доволі часто модернізують у даталогічній реалізації. Графічно кожен тип сутності подають як поименований рядок, поділений на секції атрибутів сутності. Назву ключового атрибута підкреслюють. Між рядками двох типів сутностей відображають відношення відповідного типу. Для відношення типу N:N записують також дані перетину. Зв'язування типів сутностей зазвичай реалізують установленням відповідностей у них ключових атрибутів (рис. 6).

Фактично визначені рядки відповідають полям атрибутів, до яких на етапі фізичної моделі

Рис. 5. Глобальна ER-діаграма БД

даних вписують конкретні значення. Набір значень атрибутів, що стосуються одного і того ж елемента (предмета обліку) називають записом. Кожен запис відповідає одному і тільки одному елементу. Тобто запис є семантичним образом реального або уявного елемента типу сутності. В релятивній моделі даних елементи ТС «взаємодіють» один з одним – наявність певного елемента в списку одного ТС впливає на існування елементів в іншому ТС.

На останньому етапі формують фізичну модель даних у середовищі конкретної СКБД. У нашому випадку БД створена засобами СКБД MS Access. На основі визначених рядків типів сутностей попередньо була описана структура таблиць, кожна з яких відповідає певному ТС.

Зміст операцій щодо описування таблиць полягає у визначенні назв атрибутів, типів та розмірів даних. Наприклад, у таблиці «Акція» атрибуту «Код акції» можна поставити у відповідність тип даних «Лічильник», атрибуту «Дата» – тип даних «Дата та час», атрибуту «Форма акції» – тип даних «Текстовий», атрибуту «Кількість учасників» – тип даних «Числовий». Щоправда довелося внести деякі корективи. Так атрибут «Дата» був дезінтегрований на три атрибути «Рік», «Місяць», «Число». Причиною такої дії стала умова СКБД щодо обов'язкового заповнення всіх елементів дати.

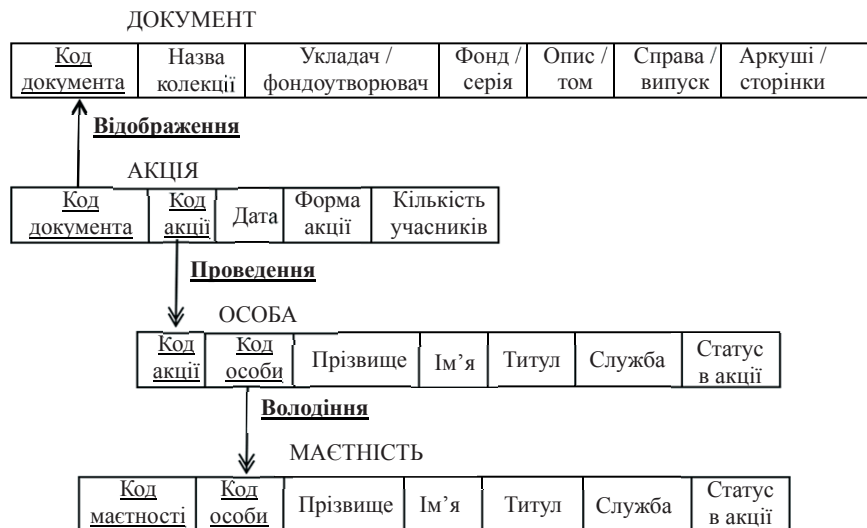

Рис. 6. Даталогічна модель БД

Але в даних про акції не завжди зазначено число і місяць події. Довелося врахувати й той факт, що в джерелі дані про деякі акції записані інтервалами, до того ж не завжди закритими (див. запис № 4 рис. 7).

Тому в БД передбачені атрибути року, числа та дня для нижньої та верхньої дат часового інтервалу окремо.

Окремі атрибути мають визначений набір значень. До такої групи належать атрибути адміністративних одиниць – сталі переліки повітів та воєводств. Тому при проектуванні фізичної реалізації БД ці атрибути були задані списками з конкретними значеннями (рис. 8). Такими списками задані атрибути «Рік», «Місяць», «Число», «Тип населеного пункту», «Титул», «Статус в акції», «Назва сховища» та «Фонд».

1569 р.

1. Н. п. 1569 р.— Втечі 5 р. підданих Дмитра Рогозинського з сіл Високе і Прибитки, Овр [VI, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 495—495 зв.].
2. Н. п. 1569 р.— Втеча 2 р. підданих Мартина Аксака з с. Норинськ, Овр [VI, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 495 зв.— 496].
3. Н. п. 1569 р.— Втечі 34 р. підданих кн. Богдана Четвертинського з сіл Подріж, Став, Яровиця, Човниця, Сокиричі, Озеро, Лц [VI, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 149—152].
4. Н. п. лютого 1 — 1570 р., квітня — Втечі підданих: від Олександра Семашка та 17 р. від Івана Кирдея-Мнішинського з маєтків у Лц до маєтку кн. Богуша Корецького міст Килікіїв, Межиріч, сіл Голешів, Жеребилівка, Користь, Пишуща, Раколуски, Лц [VI, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 226—227; ф. 220, оп. 1, спр. 50; 13, с. 148—149]. № 6.

Рис. 7. Репродукція фрагмента записів про акти непокори селян у збірці документів і матеріалів

Воєводство		Добавить по...
Квс		
Квс		
Блзк	Белзьке	
Брт	Берестейське	
Брц	Брацлавське	
Влн	Волинське	
Квс	Київське	
Лбн	Люблінське	
Мн	Мінське	
Нвг	Новгородське	
Під	Підляське	

Рис. 8. Приклад атрибута з полем у вигляді списку

Перш ніж наповнювати таблиці даними проведена процедура установлення відношень між ними на основі даталогічної моделі (рис. 6). В СКБД MS Access таку операцію здійснюють у режимі схема даних (рис. 9). Таблиця ACTION пов'язана із таблицями DOCUMENTS та PERSON відношеннями типу 1:N, тобто передбачено, що дані про певний акт протесту можуть міститися в різних документах, а також він стосувався декількох осіб. Для таблиць PERSON та LOCATION також передбачене відношення 1:N, тобто окрема особа могла володіти декількома маєтками.

Завдяки прописаним у такий спосіб відношенням введення даних до БД відбувається шляхом

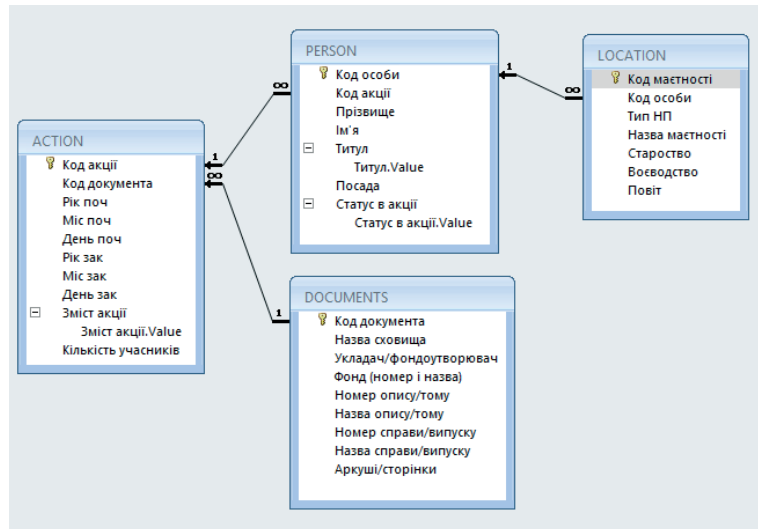

Рис. 9. Схема даних фізичної реалізації БД

прописування відповідних відомостей у вкладені одна в одну таблиці. Таким чином конкретному запису в таблиці DOCUMENTS відповідає запис таблиці ACTION, якому можуть відповідати кілька записів таблиці PERSON, для кожного з яких можна прописати низку рядків таблиці LOCATION. Наприклад, для повідомлення про акцію під № 4 на рис. 7 низка записів у таблицях БД представлена на рис. 10. Зокрема можна бачити, що для князя Богуща Федоровича Корецького, старости луцького, брацлавського і вінницького, як відповідача у справі про втечу до його володінь понад 17 родин підданих Івана Кірдея-Мнішинського та Олександра Семашка, підкоморія володимирського, в БД наявні декілька записів про його маєтність – міста Киліків та Межиріч, села Голешів, Жеребилівка, Користь, Пишуца та Раколуски у Луцькому повіті Волинського воєводства. На ілюстрації можна побачити, що в БД втрачені

три дійові особи, про які йдеться в джерелі. Така організація даних дозволяє одержати загальний реєстр маєтностей та їх власників. Прив'язка втікачів до шляхти та населених пунктів дозволить з'ясувати масштаби та напрями міграції селян. Динаміку міграції можна відстежити хронологічно й територіально. Завершення наповнення бази даними дозволить з'ясувати питому вагу втеч серед всіх форм протестного руху селян.

У даній статті висвітлено лише основні теоретичні та практичні аспекти проектування бази даних про протестний рух селян в українських землях другої половини XVI – першої половини XVII ст. Ознайомлення з опублікованою збіркою документів дозволило з'ясувати типову структуру записів про акти непокорі, а відтак виявити основні типи сутностей, що прислужилися основою для формування таблиць релятивної БД. Зв'язки між таблицями ТС описані відношеннями типу

Ко	На	Ук	Фон	Номе	Нс	Н	На	Аркуші/сторінки	Добавить поле
1	VI		Ф. 44	1		1		495-495 зв.	
2	VI		Ф. 44	1		1		495 зв.-496	
3	VI		Ф. 44	1		1		149-152	
4	VI		Ф. 25	1		12		226-227	

Кі	Рік	Міс поч	Дє	Рік	Міс зак	Дє	Зміст акції	Кілы	Добавить по
8	1569	лютий	1	1570	квітень		втеча	17 р.	

Код	Прізвище	Ім'я	Титул	Посада	Статус в ак	Добавить по
7	Семашко	Олександр	шляхта		позивачі	
8	Кірдей-Мнішинський	Іван	шляхта		позивачі	
9	Корецький	Богущ	князі		відповідачі	

Ко	Тип І	Назва маєт	Староство	Поі	Воє	Добавить по
20	місто	Киліків		Лц	Влн	
21	місто	Межиріч		Лц	Влн	
22	село	Голешів		Лц	Влн	
23	село	Жеребилівка		Лц	Влн	
24	село	Користь		Лц	Влн	
25	село	Пишуца		Лц	Влн	
26	село	Раколуски		Лц	Влн	
*	(№)					

Рис. 10. Фрагмент БД із записами, що відповідають акції № 4

«один до багатьох», що забезпечило врахування варіативності даних про селянські протестні дії. Наповнення спроектованої структури БД записами даних формує інформаційно упорядковану основу для подальших конкретно-історичних досліджень демографічних і міграційних процесів,

структури протестного руху селян, динаміку акцій, співвідношення особистісного (суб'єктивного) та громадського (об'єктивного) чинників наростання суспільного напруження та ін.

Бібліографічні посилання

1. **Алиев И. Т.** Экспертная система PEASANTRY по бюджетным описаниям крестьянских хозяйств конца XIX века / И. Т. Алиев, И. Р. Рафи-заде // Круг идей: модели и технологии исторической информатики: тр. III конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М., 1996. – С. 98–108.
2. **Аханчи П.** Исторические базы данных как современное направление изучения массовых источников / П. Аханчи // Круг идей: развитие исторической информатики: тр. II конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М., 1995. – С. 26–36.
3. **Баранов В. А.** Электронные издания древних письменных памятников и технология создания полнотекстовых баз данных / В. А. Баранов, А. А. Вотинцев, Р. М. Гнутиков // Круг идей: электронные ресурсы исторической информатики: тр. VIII конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. Н. Владимиров. – М.; Барнаул, 2003. – С. 234–270.
4. **Благодетелева Е. Д.** База данных «Московская корпорация присяжных поверенных (1866–1916)»: источниковедческий аспект / Е. Д. Благодетелева // Историческая информатика. – 2012. – № 2. – С. 3–9.
5. **Бородин Л. И.** Разработка и анализ электронных ресурсов по материалам Агентурного отдела Московского охранного отделения (1902–1917) / Л. И. Бородин, О. Н. Копылова, Т. Н. Котлова // Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики: тр. IX конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. Н. Владимиров. – М.; Барнаул, 2005. – С. 101–120.
6. **Брёре Л.** Реляционные базы данных и свободный текст: *Contradictio in terminis?* / Л. Брёре // История и компьютер: Новые информационные технологии в исторических исследованиях и образовании / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. Леверманн. – St. Katharinen, 1993. – С. 35–46.
7. **Вин Ю. А.** База данных «Византийское право»: итоги и перспективы / Ю. А. Вин, А. Ю. Грднева // Круг идей: электронные ресурсы исторической информатики: тр. VIII конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. Н. Владимиров. – М.; Барнаул, 2003. – С. 134–157.
8. **Вин Ю. Я.** Проект экспертной системы «Византийское право и акты» / Ю. Я. Вин, Д. Е. Кондратьев, Я. А. Ямщиков // Историческая информатика. – 2012. – № 2. – С. 10–20.
9. **Гарскова И. М.** Базы данных: создание и использование: учеб.-метод. разработка к практикуму по курсу «Информатика и математика» для студентов ист. ф-та МГУ / И. М. Гарскова. – М., 2005. – Вып. 1.
10. **Гарскова И. М.** Базы и банки данных в исторических исследованиях / И. М. Гарскова. – Göttingen, 1994.
11. **Гарскова И. М.** Некоторые тенденции и проблемы технологии баз данных в исторических исследованиях / И. М. Гарскова // Круг идей: развитие исторической информатики: тр. II конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М., 1995. – С. 9–25.
12. **Гарскова И. М.** Экономическая дискриминация и рынок рабочей силы в период индустриализации в нефтяной промышленности Баку. Анализ динамических сведений базы данных / И. М. Гарскова, П. Аханчи // Круг идей: модели и технологии исторической информатики: тр. III конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М., 1996. – С. 61–80.
13. **Гутнов Д. А.** Информационная биобиблиографическая система по содержанию Журнала Министерства народного просвещения (1834–1917) / Д. А. Гутнов, М. В. Леонов, С. А. Пенкин // Историческая информатика. – 2012. – № 1. – С. 22–29.
14. **Дмитриева В. А.** Технологии баз данных в исторических исследованиях: творчество без расчета на будущее? / В. А. Дмитриева, Ю. А. Святец // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики: тр. IV конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред. Л. И. Бородин, И. Ф. Юшин. – М., 1997. – С. 31–41.
15. **Леверманн В.** Данные и знания в исторических базах данных / В. Леверманн // История и компьютер: Новые информационные технологии в исторических исследованиях и образовании / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. Леверманн. – St. Katharinen, 1993. – С. 19–34.
16. **Леверманн В.** Технология разработки баз данных и источник-ориентированная обработка данных / В. Леверманн // Круг идей: новое в исторической информатике: тр. I конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред. Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М., 1994. – С. 17–27.
17. **Лихтер Ю. А.** Археологический источник и база данных. Выбор модели / Ю. А. Лихтер // Круг идей: модели и технологии исторической информатики: тр. III конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М., 1996. – С. 48–52.
18. **Карпенко К. С.** Шахтерское движение Ростовской области в конце XX – начале XXI века: информационный подход / К. С. Карпенко // Историческая информатика. – 2013. – № 4. – С. 25–31.
19. **Кеннеди Гримстед П.** ArcheoBiblioBase (ABB): справочник и библиографический указатель по российским архивам / Патриция Кеннеди Гримстед // Историческая информатика. – 2013. – № 4. – С. 3–13.
20. **Кириллов В. М.** Узники Тагиллага: принципы комплектования банка данных / В. М. Кириллов, Т. И. Славко // Круг идей: развитие исторической информатики: тр. II конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М., 1995. – С. 51–59.
21. **Лягушкина М. А.** Социальный портрет репрессированных в ходе Большого Террора (1937–1938 гг.): анализ базы данных по книгам памяти Нижегородской области / М. А. Лягушкина // Историческая информатика. – 2012. – № 1. – С. 30–43.
22. **Мишина Е. М.** Социальный портрет репрессированных в 1935–1937 гг. на Алтае: анализ базы данных и архивных документов / Е. М. Мишина // Историческая информатика. – 2013. – № 3. – С. 3–14.
23. **Подгаецкий В. В.** Вариант создания базы данных о крестьянских хозяйствах Украины в годы нэпа / В. В. Подгаецкий, Ю. А. Святец // Круг идей: новое в исторической информатике: тр. I конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред. Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М., 1994. – С. 177–183.
24. **Раков А. А.** База данных «Раскулаченные крестьяне Южного Урала (1930–1934 гг.)» и ее анализ / А. А. Раков // Круг идей: междисциплинарные подходы в исторической

информатике: тр. X конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред. Л. И. Бородин, И. М. Гарскова. – М., 2008. – С. 236–279.

25. **Русина Ю. А.** История церкви на Урале в 20–30-годы (опыт формирования проблемно-ориентированной базы данных) / Ю. А. Русина // Круг идей: развитие исторической информатики: тр. II конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М., 1995. – С. 71–78.

26. Селянський рух на Україні 1569–1647 pp.: зб. документів і матеріалів / упоряд.: Г. В. Боряк, К. А. Віслобоков, Т. Ю. Гирич та ін.; редкол.: М. Г. Крикун (відп. ред.) та ін. – К., 1993. – 534 с.

27. **Славко Т. И.** Исправительно-трудовые лагеря на Урале в 20-е годы (проблемы формирования базы данных) / Т. И. Славко // Круг идей: развитие исторической информатики: тр. II конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М., 1995. – С. 60–70.

28. **Хабарова О. В.** Анализ основных аспектов смертности населения г. Севастополя в XIX в. при помощи базы данных (по материалам метрических книг) / О. В. Хабарова // Круг идей: междисциплинарные подходы в исторической

информатике: тр. X конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред. Л. И. Бородин, И. М. Гарскова. – М., 2008. – С. 115–133.

29. **Хабарова О. В.** Информационный потенциал метрических книг Севастополя первой четверти XIX в. (характеристика базы данных) / О. В. Хабарова // Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики: тр. IX конф. Ассоциации «История и компьютер» / отв. ред.: Л. И. Бородин, В. Н. Владимиров. – М.; Барнаул, 2005. – С. 165–193.

30. **Chen P.** The Entity-Relationship Model – Toward a Unified View of Data / P. Chen // ACM Transactions on Database Systems. – 1976. – Vol. 1. – № 1. – March. – P. 9–36.

31. Database modeling and design: logical design / T. Teorey, S. Lightstoun, T. Nadeau, H. V. Jagadish. – 5th ed. – Amsterdam; Boston; Heidelberg; L.; N.Y.; Oxford; Paris; San Diego; San Francisco; Singapore; Sydney; Tokyo, 2011. – 334 p.

32. **Holden L.** The Norwegian historical population register – particularly 1801–1815 / L. Holden, T. R. Bråthen, G. Thorvaldsen // Историческая информатика. – 2012. – № 2. – С. 21–33.

33. Home page of Dr. Peter Chen [Electronical Resource] URL: <http://bit.csc.lsu.edu/~chen/chen.html>

References

1. Aliyev, I. T. & Rafi-zadeh, I. R., 1996. Ekspertnaya sistema PEASANTRY po byudzhetyam opisaniyam krest'yanskikh khozyaystv kontsa XIX veka [Expert System PEASANTRY by the farms budget descriptions of the late 19th century]. *Krug idey: modeli i tekhnologii istoricheskoy informatiki: tr. III konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Historical Informatics Models and Technologies: Papers of the 3d Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & V. S. Tyazhelnikova (eds.). Moscow, pp. 98–108 (in Russian).

2. Ahanchi, P., 1995. Istoricheskiye bazy dannykh kak sovremennoye napravleniye izucheniya massovykh istochnikov / P. Akhanchi [Historical database as the current direction of the study of mass sources]. *Krug idey: razvitiye istoricheskoy informatiki: tr. II konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: The Development of Historical Information Science: Papers of the 2nd Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & V. S. Tyazhelnikova (eds.). Moscow, pp. 26–36 (in Russian).

3. Baranov, V. A., Votintsev, A. A. & Gnutikov, R. M., 2003. Elektronnyye izdaniya drevnikh pis'mennykh pamyatnikov i tekhnologiya sozdaniya polnotekstovykh baz dannykh [Electronic editions of ancient written monuments and technology of creating full-text databases]. *Krug idey: elektronnyye resursy istoricheskoy informatiki: trudy VIII konferentsii Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: The Electronic Resources of Historical Information Science: Papers of the 8th Conference of the Association "History and computer"] / L. I. Borodkin & V. N. Vladimirov (eds.). Moscow, Barnaul, pp. 234–270 (in Russian).

4. Blagodeteleva, E. D., 2012. Baza dannykh «Moskovskaya korporatsiya prisyazhnykh poverennykh (1866–1916)»: istochnikovedcheskiy aspekt [Database "Moscow Corporation of Attorneys at Law (1866–1916)": source studies aspect]. *Istoricheskaya informatika. Informatsionnyye tekhnologii i matematicheskiye metody v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii* [Historical Information Science. Information Technology and Quantitative Methods in Historical Research and Education], iss. 2, pp. 3–9 (in Russian).

5. Borodkin, L. I., Kopylova, O. N. & Kotlova, N. N., 2005. Razrabotka i analiz elektronnykh resursov po materialam Agenturnogo otdela Moskovskogo okhrannogo otdeleniya (1902–1917) [Development and analysis of electronic resources

based on the Intelligence service department of the Moscow Police Department (1902–1917)]. *Krug idey: algoritmy i tekhnologii istoricheskoy informatiki: trudy IX konferentsii Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Algorithms and Technologies for Historical Information Science: Papers of the 9th Conference of the Association "History and computer"] / L. I. Borodkin & V. N. Vladimirov (eds.). Moscow, Barnaul, pp. 101–120 (in Russian).

6. Brêre, L., 1993. Relyatsionnyye bazy dannykh i svoobodnyy tekst: Contradictio in terminis? [Relational databases and free text: Contradictio in terminis?]. *Istoriya i komp'yuter: Novyye informatsionnyye tekhnologii v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii* [History and Computer: New Information Technologies in Historical Research and Education] / L. I. Borodkin & W. Levermann. St. Katharinen, pp. 35–46 (in Russian).

7. Vin, Yu. A. & Gridneva, A. Yu., 2003. Baza dannykh «Vizantiyskoye pravo»: itogi i perspektivy [Database "Byzantine law": Results and Prospects]. *Krug idey: elektronnyye resursy istoricheskoy informatiki: tr. VIII konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: The Electronic Resources of Historical Information Science: Papers of the 8th Conference of the Association "History and computer"] / L. I. Borodkin & V. N. Vladimirov (eds.). Moscow, Barnaul, pp. 134–157 (in Russian).

8. Vin, Yu. Ya., Kondratjev, D. E. & Yamschikov, Ya. A., 2012. Proyekt ekspertnoy sistemy «Vizantiyskoye pravo i akty» [The project of the expert system "Byzantine law and acts"]. *Istoricheskaya informatika. Informatsionnyye tekhnologii i matematicheskiye metody v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii* [Historical Information Science. Information Technology and Quantitative Methods in Historical Research and Education], iss. 2, pp. 10–20 (in Russian).

9. Garskova, I. M., 2005. Bazy dannykh: sozdaniye i ispol'zovaniye [Databases: creation and using]. Moscow, vol. 1 (in Russian).

10. Garskova, I. M., 1994. Bazy i banki dannykh v istoricheskikh issledovaniyakh [Databases and databanks in historical research]. Göttingen (in Russian).

11. Garskova, I. M., 1995. Nekotoryye tendentsii i problemy tekhnologii baz dannykh v istoricheskikh issledovaniyakh [Some trends and problems of database technology in historical research]. *Krug idey: razvitiye istoricheskoy informatiki: trudy II*

konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter» [Circle of Ideas: The development of the Historical Information Science: Papers of the 2nd Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & V. S. Tyazhelnikova (eds.). Moscow, pp. 9-25 (in Russian).

12. Garskova, I. M. & Ahanchi, P., 1996. Ekonomicheskaya diskriminatsiya i rynek rabochey sily v period industrializatsii v neftyanoy promyshlennosti Baku. Analiz dinamicheskikh svedeniy bazy dannykh [Economic discrimination and the labor market in the period of industrialization in the oil industry in Baku. Analysis of dynamic information database]. *Krug idey: modeli i tekhnologii istoricheskoy informatiki: trudy III konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Historical Informatics Models and Technologies: Papers of the 3d Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & V. S. Tyazhelnikova (eds.). Moscow, pp. 61-80 (in Russian).

13. Gutnov, D. A., Leonov, M. V. & Penkin, S. A., 2012. Informatsionnaya biobibliograficheskaya sistema po sodержaniyu Zhurnala Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (1834 – 1917) [Information Bibliographical System on the Content of the Journal of the Ministry of Popular Education (1834-1917)]. *Istoricheskaya informatika. Informatsionnyye tekhnologii i matematicheskiye metody v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii* [Historical Information Science. Information Technology and Quantitative Methods in Historical Research and Education], iss. 1, pp. 22-29 (in Russian).

14. Dmitrieva, V. A. & Svyatets, Yu. A., 1997. Tekhnologii baz dannykh v istoricheskikh issledovaniyakh: tvorchestvo bez rascheta na budushcheye? [Database Technology in Historical Research: Creativity without Hope for the Future?]. *Krug idey: traditsii i tendentsii istoricheskoy informatiki: tr. IV konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Traditions and Trends in Historical Information Science: Papers of the 4th Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & I. F. Yushin (eds.). Moscow, pp. 31-41 (in Russian).

15. Levermann, W., 1993. Dannyye i znaniya v istoricheskikh bazakh dannykh [Data and Knowledge in Historical Databases]. *Istoriya i komp'yuter: Novyye informatsionnyye tekhnologii v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii* [History and Computer: New Information Technologies in Historical Research and Education] / L. I. Borodkin & W. Levermann. St. Katharinen, pp. 19-34 (in Russian).

16. Levermann, W., 1994. Tekhnologiya razrabotki baz dannykh i istochniko-oriyentirovannaya obrabotka dannykh [Technology database development and source-oriented data processing]. *Krug idey: novoye v istoricheskoy informatike: tr. I konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Innovations in Historical Information Science: Papers of the 1st Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & V. S. Tyazhelnikova (eds.). Moscow, pp. 17-27 (in Russian).

17. Lichter, Yu. A., 1996. Arkheologicheskii istochnik i baza dannykh. Vybory modeli [Archaeological Source and Database. The Choice of a Model]. *Krug idey: modeli i tekhnologii istoricheskoy informatiki: tr. III konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Historical Informatics Models and Technologies: Papers of the 3d Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & V. S. Tyazhelnikova (eds.). Moscow, pp. 48 – 52 (in Russian).

18. Karpenko, K. S., 2013. Shakhterskoye dvizheniye Rostovskoy oblasti v kontse XX – nachale XXI veka: informatsionnyy podkhod [Miners' movement of Rostov region in the late XX – early XXI cc.: information approach]. *Istoricheskaya informatika. Informatsionnyye tekhnologii i matematicheskiye metody v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii* [Historical Information Science. Information Technology and Quantitative Methods in Historical Research and Education], iss. 4, pp. 25-31 (in Russian).

19. Kennedy Grimstead, P., 2013. [ArcheoBiblioBase (ABB): Reference Bibliography for the Russian Archives and

Manuscript Repositories]. *Istoricheskaya informatika. Informatsionnyye tekhnologii i matematicheskiye metody v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii* [Historical Information Science. Information Technology and Quantitative Methods in Historical Research and Education], iss. 4, pp. 3-13 (in Russian).

20. Kirillov, V. M. & Slavko, N. I., 1995. Uzniki Tagil-laga: printsipy komplektovaniya banka dannykh [Prisoners of the Tagil-lag: Databank Acquisition Principles]. *Krug idey: razvitiye istoricheskoy informatiki: tr. II konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: The Development of Historical Information Science: Papers of the 2nd Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & V. S. Tyazhelnikova (eds.). Moscow, pp. 51-59 (in Russian).

21. Lyagushkina, L. A., 2012. Sotsial'nyy portret repressirovannykh v khode Bol'shogo Tserora (1937-1938 gg.): analiz bazy dannykh po knigam pamyati Nizhegorodskoy oblasti [Social Portrait of the Great Terror Victims (1937-1938): Analysis of the Database created on the Material of Nizhny Novgorod Regional "Memory Books"]. *Istoricheskaya informatika. Informatsionnyye tekhnologii i matematicheskiye metody v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii* [Historical Information Science. Information Technology and Quantitative Methods in Historical Research and Education], iss. 1, pp. 30-43 (in Russian).

22. Mishina, E. M., 2013. Sotsial'nyy portret repressirovannykh v 1935–1937 gg. na Altaye: analiz bazy dannykh i arkhivnykh dokumentov [Social Portrait of Former Political Prisoners in the Altai Region (1935-1937): Analysis of Database and Archive Files]. *Istoricheskaya informatika. Informatsionnyye tekhnologii i matematicheskiye metody v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii* [Historical Information Science. Information Technology and Quantitative Methods in Historical Research and Education], iss. 3, pp. 3-14 (in Russian).

23. Podgaetskii, V. V. & Svyatets, Yu. A., 1994. Variant sozdaniya bazy dannykh o krest'yanskikh khozyaystvakh Ukrainy v gody nepa [An Option to Database Creation about Farms in Ukraine during the years of the NEP]. *Krug idey: novoye v istoricheskoy informatike. Trudy I konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Innovations in Historical Information Science: Papers of the 1st Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & V. S. Tyazhelnikova (eds.). Moscow, pp. 177-183 (in Russian).

24. Rakov, A. A., 2008. Baza dannykh «Raskulachennyye krest'yane Yuzhnogo Urala (1930–1934 gg.)» i yeye analiz [Database "Dispossessed Peasants of the South Urals (1930-1934)" and its Analysis]. *Krug idey: mezhdistsiplinarnyye podkhody v istoricheskoy informatike: tr. X konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Interdisciplinary Approaches in Historical Information Science: Papers of the 10th Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & I. M. Garskova (eds.). Moscow, pp. 236-279 (in Russian).

25. Rusina, Yu. A., 1995. Istoriya tserkvi na Urale v 20–30-ye gody (opyt formirovaniya problemno-oriyentirovannoy bazy dannykh) [History of the Church in the Urals in the 20-30 years (experience of the formation of problem-oriented database)]. *Krug idey: razvitiye istoricheskoy informatiki: tr. II konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: The Development of Historical Information Science: Papers of the 2nd Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & V. S. Tyazhelnikova (eds.). Moscow, pp. 71-78 (in Russian).

26. Krykun, M. G. (ed. in chief), etc., 1993. *Selyans'kyy rukh na Ukrayini 1569–1647 rr.: zb. dokumentiv i materialiv* [The peasant movement in Ukraine, 1569–1647, 1993: Coll. documents and materials]. Kyiv, 534 p. (in Ukrainian).

27. Slavko, T. I., 1995. Ispravitel'no-trudovyye lagerya na Urale v 20-ye gody (problemy formirovaniya bazy dannykh) [Forced labor camps in the Urals in the 20s (the problem of the formation of the database)]. *Krug idey: razvitiye istoricheskoy informatiki: tr. II konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»*

[*Circle of Ideas: The Development of Historical Information Science: Papers of the 2nd Conference of the Association "History and Computer"*] / L. I. Borodkin & V. S. Tyazhelnikova (eds.). Moscow, pp. 60-70 (in Russian).

28. Khabarova, O. V., 2008. Analiz osnovnykh aspektov smernosti naseleniya g. Sevastopolya v XIX v. pri pomoshchi bazy dannykh (po materialam metricheskikh knig) [Analysis of the major aspects of the mortality of Sevastopol in the 19th century with using a database (based on parish registers)]. *Krug idey: mezhdistsiplinarnyye podkhody v istoricheskoy informatike : tr. X konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Interdisciplinary Approaches in Historical Information Science: Papers of the 10th Conference of the Association "History and Computer"] / L. I. Borodkin & I. M. Garskova (eds.). Moscow, pp. 115-133 (in Russian).

29. Khabarova, O. V., 2005. Informatsionnyy potentsial metricheskikh knig Sevastopolya pervoy chetverti XIX v. (kharakteristika bazy dannykh) [Information potential of Sevastopol register of births at the first quarter of the 19th century. (Database characteristics)]. *Krug idey: algoritmy i tekhnologii istoricheskoy informatiki : tr. IX konf. Assotsiatsii «Istoriya i*

komp'yuter» [Circle of ideas: Algorithms and Technologies for Historical Information Science: Papers of the 9th Conference of the Association "History and computer"] / L. I. Borodkin & V. N. Vladimirov (eds.). Moscow, Barnaul, pp. 165-193 (in Russian).

30. Chen, P., 1976. The Entity-Relationship Model – Toward a Unified View of Data. *ACM Transactions on Database Systems*, vol. 1, № 1, March, pp. 9-36.

31. Teorey, T.; Lightstoun, S.; Nadeau, T. & Jagadish H. V., 2011. *Database modeling and design: logical design*. 5th edition. Amsterdam; Boston; Heidelberg; L.; N.Y.; Oxford; Paris; San Diego; San Francisco; Singapore; Sydney; Tokyo, 334 p.

32. Holden, L.; Bråthen, T. R. & Thorvaldsen G., 2012. The Norwegian historical population register – particularly 1801 – 1815. *Istoricheskaya informatika. Informatsionnyie tekhnologii i matematicheskiye metody v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii* [Historical Information Science. Information Technology and Quantitative Methods in Historical Research and Education], iss. 2, pp. 21-33.

33. Home page of Dr. Peter Chen [Electronical resource]. – Access: URL: <http://bit.csc.lsu.edu/~chen/chen.html>.

Надійшла до редколегії 22.04.2016

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ІСТОРІОСОФСЬКОМУ ОСЯГНЕННІ МОЛОДОГО П. О. КУЛІША

Розглянуто чинники формування й утвердження історіософських поглядів молодого П. О. Куліша стосовно історії України. Показано український патріотичний та телеологічний смисли романтичної історіософії мислителя та основні актуалізовані ним пробле-

ми: історіогенези, змісту та етапів української історії, факторів її розвитку, українського історичного часу та простору.

Ключові слова: Історія України, історіософські проблеми, молодий П. О. Куліш, мислитель-романтик.

Світленко С. І. История Украины в историософском осмыслении молодого П. А. Кулиша.

Рассмотрены факторы формирования и утверждения историософских взглядов молодого П. А. Кулиша. Показан украинский патриотический и телеологический смыслы романтической историософии мыслителя и основные актуализированные им проблемы: историогенезиса, содержания и этапов украинской истории,

факторов ее развития, украинского исторического времени и пространства.

Ключевые слова: История Украины, историософские проблемы, молодой П. А. Кулиш, мыслитель-романтик.

Svitlenko S. I. Young P. A. Kulish's Historiosophical Understanding of History of Ukraine.

The author studies how young P. Kulish's historiosophical views about history of Ukraine were formed and consolidated. It is pointed out that Kulish's romantic historiosophy had patriotic and teleological roots. It has been shown that during 1843–1846 P. Kulish wrote some important prose and poetic fiction and public works, where he considered about origin of Ukrainian history, studied its main events and stages, highlighted the importance of its social, spiritual, national and personal factors. The philosopher outlined the course of time in

Ukrainian history from the period of the Kievan princes to the second half of the XVII-th century, discussed historical orientation of Ukraine in Central-Eastern European area, internal and external features of historical choice of Ukraine in the context of struggle between different social forces. P. Kulish also defined the meaning of human life in history, the role of secular and spiritual components for it.

Keywords: History of Ukraine, historiosophical issues, early years of P.A. Kulish, thinker-romantic.

У багатогранній творчості П. О. Куліша (1819–1897) як інтелектуала й мислителя своє місце посіла його історіософська думка, яка пронизує популярні історичні нариси та історичні монографії, літературні прозові та поетичні твори. Не можна не помітити, що в останні десятиліття ця цікава частина творчої спадщини мислителя привертає все більшу увагу дослідників. Історіософія П. О. Куліша, зокрема його молодого періоду, стала об'єктом наукових статей таких авторів, як О. Грушевський, В. Івашків, О. Ковальчук, О. Коробов, Є. Нахлік, Л. Пошила, О. Ясь [1; 2; 8; 9; 14; 16; 17] та навіть окремих розділів монографічних досліджень, зокрема Є. Нахліка [15, с. 308–355]. Втім, творча спадщина П. О. Куліша ще тільки-но повертається до читача, а тому не можна вести мову про повне опанування його історіософських думок та розмислів, часто розсіяних по багатьох різномірних працях. За цих обставин чергове прочитання історіософського доробку мислителя є цілком доцільним, що й актуалізує дану статтю, яка має на меті розкрити його історіософське осягнення історії України в молодий період інте-

лектуальної діяльності, тобто до заслання після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства.

Історіософське бачення П. О. Куліша з молодих років було україноцентричним. Причини цього факту слід шукати і в походженні Пантелеймона Олександровича, батько якого був зі старого козацького роду, а деякі предки належали до військових товаришів, до сотенних отаманів. Усе це свідчило про достатньо давню, понад двохсотлітню історичну козацьку родинну традицію, яка, напевно, впливала на юнака на генетичному рівні. Безсумнівно, свою роль у формуванні світогляду молодого П. О. Куліша відіграла й українська атмосфера провінційного містечка Воронежа Глухівського повіту Чернігівської губернії, де 1819 р. він народився і зростав. Назавжди Пантелеймон Куліш запам'ятав атмосферу батьківського хутора під Воронежем, куди влітку збиралися всі домочадці та влаштовувалася своєрідна, родинна «Січ Запорозька». Звичайно, свій вплив на сина мала і мати, проста й неписьменна, але розумна жінка, яка набралась живої народної мудрості та «вела премудрі речі» у дрібних дворянських світ-

лицях рідного міста, де часто згадували старовину, співали українських пісень.

На батьківському хуторі проживала й сусідка – У. Т. Мужилівська, до якої в родині Кулішів ставилися з великою шаную. Ця пані належала до людей «вищого товариства» і позитивно впливала на підлітка, ставши йому «за другу матір». У результаті «демократична душа отрока зробилась а р и с т о к р а т и ч н о ю». Вкупі з матір'ю дяк Ондрій та У. Т. Мужилівська зробили все, щоби здібний Панько закінчив повітове училище, а згодом вступив до гімназії [10, с. 234–239].

Схильність П. О. Куліша до теоретизування, історіософських розмислів та узагальнень цілком пояснюються глибиною його інтелекту та широтою уподобань, що виявилися ще в юнацькі та молоді роки. Так, він без учителя опанував шість іноземних мов та читав іноземні книжки, учився грати на скрипці, столярював, брався до хутірського господарства тощо. Невипадково, отримуючи освіту у Новгород-Сіверському повітовому училищі, а згодом у тамтешній гімназії, юнак швидко став першим учнем. У старших класах гімназії Пантелеймон зацікавився українською літературою, читав художні твори П. П. Гулака-Артемовського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. В. Гоголя, українські народні думи і пісні М. О. Максимовича. Безперечно, прозове українське письменство та фольклорно-етнографічна спадщина сфокусувало увагу П. О. Куліша на українській народності, його історії. На світогляд П. О. Куліша вплинули і твори видатних майстрів слова: німецьких поетів і мислителів епохи Просвітництва Й. В. Гете та Й. К. Ф. Шіллера, російських поетів О. С. Пушкіна, В. А. Жуковського та ін. [10, с. 240–242].

Любов до рідної минувшини утверджувалася не тільки внаслідок книжного кола читання, а й у ході безпосереднього спілкування П. О. Куліша з простим народом, зокрема з народними кобзарями або дідами-старожилами. У 1836 р. юнак закінчив п'ятий клас Новгород-Сіверської гімназії, але коштів продовжувати навчання у батька не було. Прийшлося Пантелеймону набиратися життєвого досвіду, знань про реальне життя в процесі своїх перших спроб педагогічної діяльності в якості домашнього наставника панських дітей. Але в душі молодого вчителя запанувала думка вступити до Університету св. Володимира у Києві. Ця мрія справдилася лише у 1839 р., коли молодий П. О. Куліш став студентом-вільнослухачем історико-філологічного відділення філософського факультету [10, с. 242, 243].

Винятково важливе значення для подальшого утвердження світогляду П. О. Куліша мало його знайомство в університеті з професором «руської словесності» М. О. Максимовичем, з яким він читав й аналізував українські народні пісні, за-

хопився англійським та шотландським письменником-романтиком історичного жанру В. Скоттом, став пізнавати закони мистецтва. Із листа до М. Д. Білозерського від 14 вересня 1842 р. дізнаємося про його зацікавленість «Історією русів», а також малоросійськими народними піснями, виданням яких молодий історик прагнув зайнятися [10, с. 244, 633; 11, с. 10].

За рекомендацією М. О. Максимовича П. О. Куліш, який потерпав від злиднів, отримав допомогу від інспектора училищ Київського учбового округу М. В. Юзефовича – місця учителем спочатку у Луцькому повітовому дворянському училищі, а потім у Києво-Печерському та Києво-Подільському дворянських училищах, одержував від нього усякі книжки та рукописи. Інспектор допоміг П. О. Кулішу опублікувати в Києві роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843).

Щоправда, російський письменник та журналіст О. І. Сенковський відгукнувся на цей роман негативною рецензією. З цього приводу П. О. Куліш писав російському історикові М. П. Погодіну 27 квітня 1843 р. про те, що його критик «спотворює історію Малоросії і без церемонії робить нас поляками, чим ми в жодному випадку бути не бажаємо...». Відчуваючи себе українцем, П. О. Куліш став на захист «Истории Малороссии» М. А. Маркевича, яка теж піддавалася критиці з боку О. І. Сенковського [10, с. 244, 633; 11, с. 17, 18, 355].

У листі до М. П. Погодіна від 2 березня 1843 р. П. О. Куліш сповіщав про свій намір написати, як він підкреслював, *історію Малоросії*. Напевно, ця праця замислювалась як узагальнюючий синтез, оскільки її автор прагнув видати спочатку всі малоросійські літописи, малоросійські пісні, народні перекази, легенди, міфологію, прислів'я, історію малоросійських прізвищ. Усе це мало стати джерельним фундаментом узагальнюючої праці. У цьому ж листі П. О. Куліш прохав М. П. Погодіна організувати негайну пересилку до Києва цілої низки наукових праць з історії Росії та України, зокрема М. М. Карамзіна, М. Г. Устрялова, Г. Л. де Боплана, Д. М. Бантиша-Каменського, М. А. Маркевича, літературні твори М. В. Гоголя, О. С. Пушкіна, В. Скотта, Повне зібрання руських літописів [11, с. 13–15].

Як свідчить лист П. О. Куліша до М. В. Юзефовича від 15 квітня 1843 р., предметом його особливої уваги став твір М. В. Гоголя «Тарас Бульба», у якому його автор «більше тепер вчитався в малоросійську старовину, глибше вдивився в душу південних русів і виразив у «Тарасе Бульбе» численні риси народного характеру, побуту і воєнних «звичаїв козацьких». Напевно, приклад М. В. Гоголя у справі вивчення української історії

припав до душі П. О. Куліша. Прагнучи детально вивчити українську минувшину, він замовляв собі у Київ праці як українських, так і польських авторів, історичні першоджерела [11, с. 16, 17].

Це був час великого творчого захоплення улюбленою справою. Відчуваючи небачений притік творчих сил, П. О. Куліш записав у своєму щоденнику: «Те, що зазвичай називають щастям, ллється на мене рікою». Запорукою цього стану душі П. О. Куліша стала, як він зізнався, любов до нього з боку багатьох достойних людей, а також його особиста впевненість у незмінності своїх чеснот – доброти та благодійності [4, арк. 1, 2].

У «Жизни Куліша» є згадки про ряд «достойних людей», які увійшли до його інтелектуального кола, коли він учителював у Києві. Це, зокрема, В. М. Білозерський та Г. М. Білозерська, а за ними Т. Г. Шевченко і М. І. Костомаров. Всю цю українську молодь об'єднувало прагнення служити рідній Україні. Цьому є чимало підтверджень. Узяти хоча б свідчення Г. Л. Андруського, який на допиті у III відділенні 14 квітня 1847 р. відзначив репрезентантів «малоросійської ідеї» – «поет Шевченко і Куліш – у вищому ступені». Характеризуючи П. О. Куліша, він свідчив, що той «нічого знати не хотів, крім Малоросії», а Т. Г. Шевченка визнавав «найвидатнішим поетом» [10, с. 248–250; 6, с. 325, 500, 501, 504, 505].

Узагалі 1843 р. вирізнявся активною інтелектуальною працею П. О. Куліша. Від 20 червня до 1 липня 1843 р. П. О. Куліш на одному диханні написав «Книгу о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького». Ця невелика за обсягом праця є не тільки свідченням його захоплення минувшиною власного народу, а й схильністю до історіософських розмислів та узагальнень.

Твір молодого патріота, українського народолюбця позитивно оцінив минуле рідної землі та народу, відмітив жертвність українців, які виділялися поміж інших народів своїми відважними і шляхетними подвигами на користь християнства, своєю вірою і любов'ю до рідної батьківщини. Разом із тим П. О. Куліш актуалізував проблему історичної пам'яті, котра вельми важлива для розуміння минулої і недавньої слави українців, значущості в історії Гетьманщини, України, козацтва. Втрата історичної пам'яті про власну славу історію, втрата освіченості й гідності призводить до перетворення народу на тварин, а колишню еліту, збіднілу духом, перетворює на асимільованих й короткозорих слуг домінуючих народів (німців та французів), відірваних від власного народу, котрий здобув презирливі характеристики «мужиків і хохлів» [6, с. 66].

Причиною такого розколу «найкращої на землі сім'ї, сім'ї української», під якою П. О. Куліш ро-

зумів українську національну спільноту, він вважав історичне безпам'ятство, за якого нащадки забували своїх славних предків, таких як С. Наливайко, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, П. Полуботок, справді найдостойніших, і шанували чужих історичних героїв. Молодий мислитель правомірно зазначав, що сусідні народи не надають діянням козаків належної шани, а самі українці не прокинулися від «іноземного чаду». Водночас він позитивно оптимістично розглядав майбуття рідного народу, вважаючи, що українці звернуться до своєї минувшини, до своїх пісень, до своєї колоритної мови і відродять минулу славу предків. Це стане запорукою відродження України, яка оживиться, відчужує свої моральні сили та оновиться у своєму юнацтві [6, с. 66, 67].

У творі помітно відчувається релігійність автора, який вважав, що саме Бог обрав славу України найблагодатнішою (благочестивою) землею у світі. Як істинний християнин, П. О. Куліш розглядав дохристиянський, найдавніший період рідної історії як час «темноти розуму» і високо оцінював діяльність князя Володимира I у справі християнізації Києва та України. Проте наступний період, після Великого князя Володимира, характеризував як «великі смути», коли не стало єдиної влади та порядку в Україні. Нашестя татарського хана Батия на Київ П. О. Куліш розглядав як кару Бога стосовно України за міжусобну ворожнечу та незгоду. Внаслідок цього настав час спустошення, руйнації, великого страху та несвободи [6, с. 67, 68].

За цих обставин українська людність добровільно пішла під владу литовського князя Гедиміна, сподіваючись визволити за його допомогою «Руську землю Україну» «від кормиги татарської». Після 66-річного з'єднання України з Литвою український народ разом із литовським пристав до поляків «як рівний до рівних і вольний до вольних». Попри ці історичні метаморфози, П. О. Куліш простежував єдину українську історичну лінійність, показуючи спадкоємність назв Русі та України, розглядав останню як «рідну матір нашу» [6, с. 69].

Мислитель приділяв багато уваги козацькому періоду української історії, характеризував українців як «народ божий», котрий шанує такі цінності, як віру християнську та славу козацьку. П. О. Куліш послідовно показував читачам звязну діяльність перших українських гетьманів, указуючи на їхні чесноти. Особливо акцентував автор на такому помітному явищі, як «людославная Запорозькая Січ» [6, с. 69–77].

П. О. Куліш довів виклад подій української історії до козацько-селянських повстань 1637 р., коли козацтво боронило віру християнську. Мис-

литель простежив, як «Україна бідувала», як «от тоді вже ляхи зовсім Україну опанували...», як «стала тривога на Україні...». Він змалював, як «бідна Україна» «зовсім погирала», а тільки Бог «такі муки на нас грішних посилав» [6, с. 78–80].

У тому ж 1843 р. П. О. Куліш написав свою історичну хроніку у віршах «Україна. Од початку України до батька Хмельницького» (К., 1843). У цій поетичній «епопеї», стилізованій під українські народні думи, автор зробив спробу відтворити багатовікове історичне минуле України. Точну дату і місце написання поеми встановити непросто. За її списком, виявленим під час обшуку в кирило-мефодіївця Г. Л. Андрузького, наприкінці тексту П. О. Куліш чітко позначив місце написання твору у «богом береженим граді Києві» та датував час написання квітнем 1843 р. Проте, скоріше за все, зазначена дата закарбувала період початку роботи над твором або його задуму. Як тут не згадати вказівку П. О. Куліша у листі до М. П. Погодіна від 15 жовтня 1843 р. про те, що думка про такий твір «давно лежала у мене (тобто П. О. Куліша. – С. С.) на душі». До того ж у «Жизни Куліша», написаній 1867 р., йшлося про те, що «у Грабовського в домі, поїхавши до його другим літом, скомпонував Куліш поему «Україна». Ця згадка підкріплюється й тим, що в 1892 р. він же у «Листі до редактора «Народу» і «Хлібороба», тобто до М. І. Павлика, згадував: «Писав я «Україну» над кабінетом в Александрівці», тобто у М. Грабовського [6, с. 569; 10, с. 244; 11, с. 22, 363].

Дві останні згадки видаються досить правдоподібними. М. Грабовський був одним із тих, хто з 1843 р. надовго увійшов до інтелектуального кола П. О. Куліша і мав помітний вплив на його світогляд і тривалі двадцятирічні інтелектуальні контакти. Це й не випадково, бо він – відомий польський письменник-романіст, репрезентант української школи в польському письменстві, літературний критик і публіцист, історик та ідеолог романтизму та слов'янофільства, який продукував ідеї всеслов'янської єдності, панславізму, культуртрегерства та благодійності. Зблизили обох діячів такі чинники, як ідея народності, любов до старовини, збирання етнографічних матеріалів [3, арк. 1, 4, 7, 9, 13; 10, с. 244].

Як писав П. О. Куліш М. В. Юзефовичу 31 липня 1843 р., М. Грабовський запросив його на кілька днів до себе в маєток с. Олександрівка на Чигиринщині й надав у розпорядження свою бібліотеку та численні папери. Занурившись у ці інтелектуальні скарби, П. О. Куліш відчував себе «як у раю», якби не безгрошів'я. Ця інформація цілком узгоджується з даними листа П. О. Куліша до М. П. Погодіна від 15 жовтня 1843 р. про те, що після довгої підготовки автор сів і «в 5 днів поема готова».

Така швидкість могла бути зумовлена тим, що з-під пера П. О. Куліша нещодавно вийшла «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького», яка концептуально й текстологічно вельми близька до поеми «Україна. Од початку України до батька Хмельницького». Та й сама атмосфера, що панувала у маєтку М. Грабовського, куди у третій декаді липня 1843 р. заїхав П. О. Куліш під час свого відрядження на південь Київської губернії за дорученням Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, сприяла якнайшвидшому написанню оригінального і стилізованого «під думи» епічного твору з помітними вставками зі справжніх та фальсифікованих народних дум, у тому числі взятих із «Запорожской старины» І. І. Срезневського. Написавши поему, П. О. Куліш здобув повну підтримку у М. Грабовського щодо її негайної публікації [11, с. 19, 22, 362, 363, 366].

Завдяки М. Грабовському, перед П. О. Кулішем вперше відкрилися польські матеріали до історії України, а також інтелектуальні контакти з відомими польськими культурними діячами: колекціонером, бібліофілом, меценатом К. Свідзінським, письменником, публіцистом, видавцем, істориком та філософом Ю.-І. Крашевським, польським істориком, краєзнавцем та етнографом Е. Л. Руліковським.

М. Грабовський зацікавився ранніми творами П. О. Куліша і зробив польськомовні переклади уривків з історичної хроніки у віршах «Україна. Од початку України до батька Хмельницького» та роману «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад». Пізніше, у 1893 р. П. О. Куліш згадував, що знайомство з М. Грабовським, К. Свідзінським, Е. Л. Руліковським привело його до документального осягнення українського минулого і критичного ставлення до літописних вигадок [3, арк. 2, 11, 20; 10, с. 244, 245, 633; 11, с. 20].

Про втілення в життя свого задуму – «виразити життя малоросійського народу в *epopei!*» – П. О. Куліш поділився у листі до М. В. Юзефовича від 14 серпня 1843 р. Свою незвичайну поетичну і по суті історіософську композицію мислитель-поет реалізував у формі народних дум, які, на думку автора, являли собою «уривки народної епопеї», наближені до історичної епохи, котра доведена до смерті Я. Остряниці (Острянина). Як писав П. О. Куліш: «Тут поляки доходять до якнайбільшого варварства, душі мучеників возносяться до Бога і просять кари. Кара готується у страшному для Польщі Хмельницькому» [11, с. 20]. То ж, в авторському задумі міститься телеологічний зміст української історії – Хмельниччина подана як відплата Божа полякам за їхні кривди стосовно українців.

20 жовтня 1843 р. П. О. Куліш сповістив про написання першої частини «України» Т. Г. Шевченка. У своєму листі автор листа до Кобзаря чи не вперше розкрив свій загальний задум, що передбачав написання й наступних трьох частин поеми: друга з них мала віддзеркалити епоху Б. Хмельницького, третя – часи «міжусобія» та четверта – добу І. Мазепи та «шведчини» [11, с. 20].

Поема «Україна» П. О. Куліша напоєна українським патріотичним змістом. Для автора Україна є «рідною» та найблагочестивішою у світі землею, а її історія – «давньою», відомою ще до віри християнської, а згодом овіяною козацькою славою. Задля посилення величчя й історичності українців П. О. Куліш на самому початку твору, у зверненні «До земляків», порівнював греків та козаків. Автор звернув увагу читача на козацьких героїв історії, якими були С. Наливайко та «батько» Богдан, Д. Нечай, С. Морозенко та «великий лицар» С. Палій [6, с. 531].

Важливою віхою історії України український мислитель вважав акт хрещення, здійснений київським Великим князем Володимиром, називаючи його «великим часом». Автор негативно оцінив наступний період «нещасних уособиць», якими скористався «безбожний Батий», розгромивши Київ. Він зробив висновок, що будь-яке царство за умов розподільних уособиць приречене на запусіння. Саме це трапилося і з Київським князівством [6, с. 532].

Наслідком навали «безбожних бусурман» хана Батия став період несвободи у Україні. Взагалі тема Бога в історичному процесі постійно присутня на сторінках поеми П. О. Куліша. На руїнах і попелищах мешканці України апелювали до Бога своїми молитвами, благали допомогти литовському князю Гедиміну звільнити Україну «з-під корми татарської». І ці сподівання справдилися – «сталася велика радість по всій Україні». Утвердження влади Великого князя Литовського в Україні мало берегти рівноправність українців із литовцями, які мали об'єднатися в єдиній державі за формулою:

«Як рівнії з рівними
І вільнії з вільними».

Такий же принцип, який утвердився в Литовсько-Руській державі, мав стати наріжним у процесі об'єднання українців та литовців з поляками. Виявом такої політики рівноправності народів мало стати утвердження в Польщі, у Литві й у Україні влади гетьманів: коронного, литовського та руського [6, с. 532–535].

У центрі уваги П. О. Куліша представ козацький період української історії, сповнений вільнолюбства, збройної боротьби українських козаків від перших гетьманів, у ході якої боронилася віра християнська, доводилася «слава козацька». Від-

мітною подією української історії стало повстання «людославної Запорозької Січі». У викладі поетичних дум П. О. Куліша військова складова була основним змістом українського історичного процесу, який набув розвитку у протистоянні з войовничими сусідами [6, с. 535–554].

Молодий П. О. Куліш належав до вельми релігійних людей. Тому не дивно, що, оповідаючи про складний і часто драматичний перебіг української історії, мислитель вказував на її обумовленість помислами Бога святого. При цьому мислитель виділив «найгіршу, найстрашнішу чвару, що з ляхами та за віру православну стала». Автор негативно змальовував спроби зруйнувати православну церкву, впровадити унії, повернути народ християнський у віру католицьку. У поетичних рядках П. О. Куліш розгорнув широке полотно історичного українсько-польського протистояння від кінця XVI ст., показуючи «велику козацьку силу й славу». Мислитель відвів чимало місця героям української історії, зокрема таким, як гетьман С. Наливайко, полковник Г. Лобода, гетьман П. Сагайдачний, гетьман Т. Трясило та ін., які відстоювали свободу власного народу [4, арк. 16; 6, с. 555–564].

За поетичною оповіддю П. О. Куліша, ця боротьба, доведена до часів виступу гетьмана Я. Остряниці (Острянина), носила жорстокий, безкомпромісний характер:

«Але іскра волі ще раз з-під попелу виривалась,
Лютим пожаром по всій Україні на згубу ворогів
розливалась» [6, с. 565].

Емоційно і не шкодуючи епітетів, П. О. Куліш розкрив особливості панування польської влади в Україні, яка не боялася Божого суду і вела Україну до загибелі напередодні повстання гетьмана Б. Хмельницького. Наприкінці поеми мислитель знову звернувся до провідницького чинника в історії, апелюючи до волі Творця у справі історичних змін, звертаючись до сина Божого – Ісуса Христа, сподіваючись на помилування ним українського народу [6, с. 567–569].

У листі до М. П. Погодіна від 15 жовтня 1843 р. П. О. Куліш зізнавався, що вже впродовж року в його голові сидить майже готовий роман, хоча його написання стримується бажанням автора «глибше вивчити історичну епоху», що було не просто за браком матеріалів. Цим літературним твором П. О. Куліш хотів дещо зробити «для історії Малоросії». Мова йшла про новий роман автора, який стосувався дивного й загадкового часу, що настав після смерті Б. Хмельницького. Пізніше він здобув назву «Чорна рада». Водночас у тому листі П. О. Куліш оповів М. П. Погодіну про свою двомісячну літню мандрівку «по Малоросії», результатом якої став підготовлений до друку том матеріалів з українських народних

переказів, легенд та різних заміток із народного побуту обсягом у 200 сторінок [11, с. 21, 22].

На рубежі 1843–1844 рр. П. О. Куліш розпочав працювати над своїм українським історичним романом «Чорна рада». Напередодні 1846 р. він звершив свій твір російською мовою, про що написав М. П. Погодін у 17 січня 1846 р., а вже 7 березня 1846 р. сповіщав І. І. Срезневського про свої плани написати «Чорну раду» по-українськи, бо, як зізнався, володів українською мовою набагато краще, ніж російською. Робота над україномовним текстом роману просувалася швидко і у квітні того ж року дві третини було вже написано. Весь україномовний варіант роману автор завершив до осені 1846 р. Виїхавши до Варшави навесні 1847 р., П. О. Куліш сподівався на вихід у світ свого роману. Втім, унаслідок розпочатої справи Кирило-Мефодіївського товариства, до якої приєднувався П. О. Куліш, його роман-хроніка вийшов у світ лише 1857 р. Ця пам'ятка українського письменства цікава не тільки з погляду художнього слова про конкретну історичну подію – Чорну раду 1663 р. у Ніжині, – а й у ракурсі історіософських розмислів про минуле та історичний вибір України, про сенс історичного буття [11, с. 71, 75, 82, 112, 171; 12].

У центрі уваги П. О. Куліша друга половина XVII ст. – тяжкі історичні часи для України, яку незабаром після смерті Б. Хмельницького «розділили надвоє». Проте автор вдавався до історичної ретроспекції, згадував про основні віхи української історії, починаючи від часів древнього Києва: «Святий город сіяв, як той Єрусалим». Саме від «нашого діда Києва» П. О. Куліш вів початки української історії, згадуючи про київських князів Олега та Святослава, а згодом про такі віхи минушини, як «ясири половецькі» та навалу хана Батия, внаслідок якої «запалав Київ да почали литвини душили нас». Незабаром почалася боротьба з поляками. Новим періодом української минушини П. О. Куліш визначав козацький, який є спадкоємцем попередньої руської історії: «Да тільки козацькою одвагою і держиться на Вкраїні предся Русь і благочестива віра!» Особлива роль у боротьбі за волю належала «батьку Хмельницькому» [13, с. 47, 56, 57, 59, 60, 61].

Упродовж віків роль сакрального історичного центру в русько-українській минушині зберігалася за Києвом. П. О. Куліш згадував цілий ряд відомих історичних діячів, життя та діяльність яких пов'язана з цим визначним містом. Це зокрема П. Сагайдачний, Д. Нечай, С. Морозенко, С. Кішка та ін. Другим знаковим історичним центром у вітчизняній минушині автор показав Запорозжя, яке «іспоконвіку було серцем українським», де «воля ніколи не вмирала, давні традиції ніколи не забувалися, козацькі предковічні пісні до посліду

дней не замовкали...». Запорозжя зажило слави і серед панів, і серед мужиків.

Ще одним чинником у русько-українській історії, за П. О. Кулішем, був церковно-релігійний, православно-християнський, який мав місце і в діяльності і князів, і гетьманів, і воєвод. На думку мислителя перед духовними цінностями марніють «усяке багатство, усяка слава – усе воно суєта суєт...» [13, с. 63–65, 69].

П. О. Куліш із боєм писав про торгівлю окремих гетьманів з поляками за християнські душі; про стан руїни, коли «десять гетьманів хапається за булаву», поглиблюючи розкол України, коли одна частина козацтва орієнтувалася на Польщу, а інша – на Московію. Висвітлюючи суперечності стосовно подальшої історичної орієнтації України, П. О. Куліш уклав у уста свого героя роману гетьмана Я. Сомка ідею «з москалем за руки держатись», бо «се ж усе одна Русь». Саме в такий спосіб живилося сподівання за допомогою Бога об'єднати обидва береги Дніпра та підняти «Вкраїну вгору», відновивши велич країни часів Великих київських князів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. Таким чином ідея «великої, одностайної України» узгоджувалася з ідеєю спільного для українців та московитів «царя православного і праведного», який протиставлявся польському королю, котрий «оддав козаків магнатам на поталу» [13, с. 71, 72, 80].

П. О. Куліш не обходив провіденційного чинника в історії, коли вкладав у уста свого літературного персонажа Шрамка думку про те, що «...мабуть, не така Божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-солі уживала!» Поглиблення братовбивчої війни призводила того ж Шрамка до тривожних розмислів, «чи, може, приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого?». У скрутну історичну хвилину сучасникам приходили згадки про те, як із Божою поміччю Україну було визволено від поляків, як запанувала на обох берегах Дніпра вільна земля козацька [13, с. 98, 101].

Однак після Хмельниччини історична ситуація докорінно змінилася. «Тепер на Вкраїні усе так перевернулось, переплуталось і перемішалось, що навпростець нікуди не проїдеш», – промовляв один із героїв роману Гвинтовка. Але головне, що за цих обставин знецінилося людське життя, яке «не стоїть ніякогісінького жалю!» [13, с. 110, 114].

За умов внутрішньої дестабілізації української козацької держави посилювалися суперечності між городелю козацькою старшиною і запорозькими козаками. Репрезентантом перших був Я. Сомко, а других – І. Брюховецький. В результаті, як описував П. О. Куліш ситуацію напередодні Чорної ради в Ніжині 1663 р., – «...і пішло усе, як у казані кипіти». Не було байдужим до загострення протистояння й московське військо з боярами, яке теж

опинилося під Ніжином. Переможцем на Чорній раді виявився І. Брюховецький, підтриманий військовою голою із запорожцями і приведений до царської присяги. «Що вам битись за мою голову, коли помирає Україна!» – з боєм промовив своїм прихильникам Я. Сомко [13, с. 123, 139, 143, 151, 153].

Можна погодитися зі спостереженням дослідника-кулішознавця Є. К. Нахліка, що в показаному протистоянні між послідовниками старшини городового козацтва (Сомком і Шрамом) та прибічниками запорозької стихії (Кирилом Туром та ін.) П. О. Куліш показав центральний конфлікт української історії – між державобудівничим і руйнівницьким початками. Його загострення у другій половині XVII ст. призвело до трагедії України [14, с. 14].

Показавши Україну за часів І. Брюховецького, П. О. Куліш увів у роман образ Божого Чоловіка, народного співця, для якого цінностями є не гетьманство, багатство, перемога над ворогом чи слава, а життя «за людське благо», у чому мислитель вбачав справжній сенс людського буття. П. О. Куліш віддавав першість божественному началу, коли вів мову про те, що «Іванця Бог гріхом уже покарав», коли стверджував, що «славному слава у Бога!» [13, с. 172, 173].

Як бачимо, вже у середині 1840-х рр. П. О. Куліш створив перший український історичний роман-хроніку, просякнутий історіософськими роздумами про український історичний час від київських князів до другої половини XVII ст., актуалізував питання про історичну орієнтацію України в центрально-східноєвропейському просторі, про внутрішні й зовнішні механізми історичного вибору в контексті боротьби різних суспільних сил, окреслив питання сенсу людського буття в історії, ролі в ній світського та духовного начал.

Важливим виявом інтелектуального життя молодого П. Куліша, який тільки завершив своє перше 25-ліття, стало захоплення рідною українською історією не тільки в річищі красного письменства, а і у сфері популяризації історичних знань. У 1846 р. з цією метою ним було написано відповідну працю під назвою «Повість про український народ». Кулішевий твір побачив світ у Санкт-Петербурзі в російськомовному журналі «Звездочка» видавця О. Й. Ішимової, розрахованому на читачів старшого шкільного віку.

За обсягом це був виклад історії України від давніх часів до XVIII ст. включно. Хоча твір написаний популярно і формально призначався для читання старшими школярами, значення його виходить далеко за межі жанру шкільного посібника. Як уже відмічав В. Івашків, П. О. Куліш у своїй «Повісті...» «певною мірою синтезував свою науково-історичну концепцію України пер-

шої половини 1840-х» [2, с. 11]. Про те, що цей твір вийшов за межі простої фактографії для дітей свідчить і лист П. О. Куліша до О. М. Бодянського від 16 липня 1846 р.: «Я бажав би викликати нею [«Повістю про український народ». – С. С.] pro и contra, щоб, таким чином, остаточно вирішили деякі питання, що визначають значення українців у моральній діяльності слов'янського світу». З цього ж погляду має інтерес і лист П. О. Куліша до І. І. Срезневського від 20 липня 1846 р., у якому йшлося про цей твір, написаний, за словами автора, «у вигляді проблеми для історії України». І цілком не випадково «Повість...» П. О. Куліша викликала інтерес і була розкуплена «українськими панамі», як свідчив автор у листі до П. О. Плетньова від 7 вересня 1846 р. [11, с. 93, 94, 114].

Від самого початку «Повість...» П. О. Куліша проникнута історіософським розумінням самодостатності українського народу, його відмінності від «північноросійського» своєю мовою, одягом, звичаями і вдачею. Характерно, що молодий український мислитель у своєму розумінні південноруського, або малоруського, народу виходив із усвідомлення як народу єдиного, соборного, який проживає в Російській та Австрійській імперіях [12, с. 53].

За П. О. Кулішем, «наші південні руси, чи українці, мають свою історію, сповнену героїчних подвигів, захопливих пригод – від часів Аскольда, Діра, Олега, Ігоря та Святослава». Відтак українська історія виявлялась у автора як «своя», «героїчна», що йшла вглиб віків аж до київського князівського періоду. Однак затим українці пережили «тягар татарського рабства», а згодом потрапили під владу Литви і Польщі [12, с. 53].

Наступний період української історії П. О. Куліш пов'язував із козацтвом, яке мало дві мети – воювати проти ворогів християнства, тобто татар і турків, та визволити рідну Україну від «деспотичної влади польсько-руських дворян». Як мислитель, П. О. Куліш точно відмітив ключову роль духовно-релігійного фактора в українській історії польських часів, коли «з іменем пана поєднувалося ім'я католика та гнобителя віри» [12, с. 54, 56].

Відмітивши переплетіння соціального й духовно-національного гноблення, П. О. Куліш показав боротьбу українців за визволення, починаючи від С. Наливайка і П. Сагайдачного; розкрив невгасимість іскри свободи в історії українського народу, його гідність, пам'ять про свою колишню вольність. Розуміння вітчизняної історії у мислителя було наповнене українським народолюбством. Саме з цього погляду він підходив до оцінки старої української еліти, яка, втративши почуття патріотизму до рідної батьківщини, перейшла на службу до чужої держави і стала ворогом

власного народу. Здавалося, що Україна загинула назавжди [12, с. 56–66].

Утім, новий історичний шанс Україна отримала завдяки Б. Хмельницькому, який, за словами П. О. Куліша, був надісланий самим Богом. На думку мислителя, український гетьман прагнув зробити Батьківщину вільною країною, такою як вона була за «варязько-руських князів». Відмітивши ключову роль Б. Хмельницького в тодішній українській історії, П. О. Куліш сфокусував увагу на акті «возз'єднання України з Московським царством». Ця подія докорінно змінила розстановку сил на Сході Європи, де Росія, завдяки Україні, отримала перевагу над Польщею [12, с. 67, 69, 71, 83].

Для П. О. Куліша одним із головних чинників в українській історії був народний. Так, велич Б. Хмельницького мислитель пов'язував із любов'ю до нього народу, а невдачі наступних гетьманів – з відсутністю до них народної любові. Внутрішні чвари між простим народом, козаками і дворянством призвели до розколу України на дві частини, що мало важкі наслідки. Взагалі подальша історія України в розумінні П. О. Куліша – не історія народу, а гетьманів, які втратили народну підтримку. Нелюбов українського народу до І. Мазепи спричинила його поразку, хоча цей гетьман, на думку мислителя, був прихильником республіки і сукупної вільної діяльності нації. Поразка повстання І. Мазепи мала негативний вплив на долю України. За декілька десятиліть український народ втрачав спочатку свою енергію, а «потім і саме усвідомлення своїх прав» [12, с. 84–102].

Сутність «Повісті...» П. О. Куліша швидко помітили вдумливі читачі. Так, у листі К. І. Керстен до О. В. Марковича від 15 грудня 1846 р. йшлося, про присутність на багатьох сторінках твору «демократичного духу» [7, с. 100]. Твори П. О. Куліша «Украина», «Повесть об украинском народе» не залишилися непоміченими III відділенням під час слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема викликали запитання під час допиту Пантелеймона Олександровича 16 квітня 1847 р. щодо ліберального способу думок автора. На це П. О. Куліш відповідав, що їх спрямованість спричинилася впливом «пристрасної любові до своєї батьківщини Малоросії». Водночас український діяч пояснив, що його любов до Малоросії жодним чином не послаблює у ньому «благодатної любові до нашої спільної вітчизни Росії...». Ця фраза має ключове значення для усвідомлення у світогляді П. О. Куліша феномена подвійної лояльності, що наклала відбиток на низку особливостей історіософії мислителя [6, с. 58].

Подвійна лояльність П. О. Куліша як мислителя пояснюється його відчуттям, що «політичне

життя Малоросії давно кінчилось», а етнографічне життя українців, яке виражалося в мові, костюмах та звичаях, на його думку, «з кожним роком втрачає свою виразність». Ці розмисли скеровували мислителя до думки, що «Малоросія незабаром зіллється в одне тіло з Росією», про що він писав у листі до М. В. Юзефовича від 10 вересня 1844 р. Водночас той же епістолярій свідчить, що його автор, як щирий український патріот, попри вищезазначене, мав широкі плани («програму патріотичного подвига») за 10–15 років підготувати багатотомне видання «Жизнь малороссийского народа», яке б увібрало багатющу народну історико-культурну спадщину [11, с. 40–42].

У цьому ж напрямі були замислені й «Записки о Южной Руси», що, як писав П. О. Куліш до Т. Г. Шевченка у листі від 31 грудня 1844 р., мали б видаватися у Харкові М. І. Костомаровим, ним самим, А. Л. Метлинським та І. І. Срезневським і містили б наукові статті, українські прозу та поезію [11, с. 44, 45]. Ці плани поступово втілювалися у життя. Вже у 1844–1845 рр. молодий педагог-народолюбець за сприяння М. В. Юзефовича об'їхав та обійшов Київську губернію. Перше своєрідне «ходіння в народ» дало змогу П. О. Кулішу зібрати цінні матеріали до «Записок о Южной Руси». В одному із листів до Т. Г. Шевченка він писав, що здобув зі своєї мандрівки Малоросією «якнайбільші результати». В іншому листі П. О. Куліш відмічав спільну мету: «Розкрити очі своїм землякам» [10, с. 244, 633; 6, с. 309].

20 березня 1845 р. П. О. Куліш сповістив із Києва про свої ретельні евристичні пошуки ректора Санкт-Петербурзького університету П. О. Плетньова, який незабаром запропонував талановитому досліднику переїхати до столичного університету, надаючи роботу лектора російської мови. Ця пропозиція була настільки привабливою, що восени 1845 р. П. О. Куліш, який, завдяки М. В. Юзефовичу, щойно отримав місце учителя Рівненської гімназії, зробив вибір на користь столиці імперії, куди переїхав вже у листопаді того ж року [11, с. 49, 50, 53, 54, 57, 58, 92].

П. О. Плетньов створив для П. О. Куліша всі необхідні умови. Окрім місця в університеті він влаштував молодого педагога старшим учителем словесності у П'ятій столичній гімназії. Все це давало достойну платню у сумі 1 тис. сріблом на рік. До того ж П. О. Куліш мав у своєму розпорядженні окремий кабінет (кімнату ректора), де можна було писати й читати. Двічі на тиждень ректор приймав свого підопічного у себе вечорами [11, с. 60, 70, 72; 7, с. 88, 89].

Втім, не матеріальні переваги і ректорська протекція скеровували подальші дії П. О. Куліша. Світоглядним вибором молодого педагога стала українська національна ідентичність. Так, у листі

до О. В. Марковича із Санкт-Петербурга від 14 березня 1846 р. він писав: «Україна та українська мова зробились тепер моєю істиною святинею». Не менш прикметним є його ж зізнання у листі до М. П. Погодіна від 13 квітня 1846 р., де він вказував на безбідне столичне життя, але водночас передавав свою нудьгу «тільки за Малоросією», адже імперська столиця не могла замінити звуки рідної мови і краєвид батьківщини [11, с. 60, 70, 72, 80, 81; 7, с. 90].

Для розуміння історіософських розмислів П. О. Куліша важливою є його позиція в усвідомленні свого національного «Я», віддзеркалена у листі до М. І. Костомарова від 2 травня 1846 р., де він докоряв своєму кореспонденту за його хитку позицію між російським (по батькові) й українським (по матері) походженням. «Я не можу Вас так любити, як люблю, коли вважаю [Вас. – С. С.] українцем», – писав П. О. Куліш, вважаючи ім'я українця «дорогоцінним» [11, с. 82, 83].

У листі П. О. Куліша до М. І. Костомарова від 27 червня 1846 р. полеміка між двома діячами тривала. Автор листа стверджував, що вивчення Малоросії не заперечує можливості доторкнутися до європейської освіченості, що у світогляді «україноманів» є не тільки місцеві «мужицькі» цінності, а й загальносвітові, загальнолюдські. Симптоматично, що П. О. Куліш не вважав controverсійними християнські й національні цінності. Цікавою є і думка мислителя про те, що процес розвитку набуває динаміки спочатку серед дієвих особистостей (елітарної верстви), а згодом переходить і до народу [11, с. 88, 89].

Як бачимо, серед українських народолюбців часів Кирило-Мефодіївського товариства, до яких належали П. О. Куліш та М. І. Костомаров, точилися дискусії щодо різних проблем теоретичного характеру, зокрема й історіософських. Утім, це не заважало їм об'єднувати зусилля у практичній діяльності. Так, П. О. Куліш сповіщав О. М. Бодяньського у листі від 21 серпня 1846 р., що він разом із І. І. Срезневським, А. Л. Метлинським та М. І. Костомаровим з'єднали свої збірки українських пісень в один том і займаються вивченням усіх варіантів за різними списками [11, с. 103, 104].

Однак навіть успіхи у спільних практичних діях не могли обмежити П. О. Куліша у його критиці невдалих теоретичних висловлювань однодумців. Як видно з його листа до М. І. Костомарова від 11 вересня 1846 р., він піддав критиці висновок свого адресата в одній із лекцій про те, що «гірка, нікчемна доля України походить від нікчемності душі народу». Він не погоджувався з «історичними правилами» М. І. Костомарова, виходячи з того, що «для див Божих» не може бути правил, тобто закономірностей. На думку П. О. Куліша, благодать Божа дарована всім народам і звідси

виводив можливу історичну перспективу для могутності кожного народу, відтак і українського. При цьому він наводив позитивні приклади діяльності таких провідників українського народу, як П. Сагайдачний та Б. Хмельницький і засуджував негативний вплив московського уряду, завдяки якому на гетьманстві утримувалися лише *холопи і підніжки*, кажучи словами Т. Г. Шевченка. Однак, незважаючи на полеміку, ідейні однодумці були близькі. Так, у листі до П. О. Плетньова від 29 грудня 1846 р. із Києва П. О. Куліш стверджував: «Але Костомаров і Шевченко як і раніше до мене прив'язані» [11, с. 114, 115, 137].

Є всі підстави стверджувати, що український патріотизм П. О. Куліша був глибоко закорінений у його світогляді і навіть у приватному житті. Свідченням цього є його лист із Варшави до П. О. Чуйкевича в Кам'янець-Подільський про одруження та подорож за кордон. У ньому, зокрема, йшлося про дружину Пантелеймона Олександровича – Олександру Михайлівну Куліш (в дівоцтві – Білозерська): «Так, я щасливий своєю жінкою: така украї[н]ка, що просто захоплення! Шевченка напам'ять знає, а в історії заткне за пояс іншого й скубента». І така характеристика сходилася з оцінкою у відношенні шефа жандармів О. Ф. Орлова до міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського від 31 травня 1847 р. про встановлення за О. М. Куліш таємного нагляду, оскільки вона (О. М. Куліш. – С. С.) «звертає на себе увагу надмірною любов'ю до батьківщини своєї, Малоросії» [6, с. 32, 86].

Як свідчить висновок III відділення про справу П. О. Куліша та встановлення таємного нагляду за його дружиною О. М. Куліш, спростування українського діяча щодо своєї участі у Кирило-Мефодіївському товаристві не розвіяли обвинувачень щодо нього. У документі йшлося про його жваве листування з М. І. Гулаком, М. І. Костомаровим, В. М. Білозерським та іншими кирило-мефодіївцями, де він будь-де висловлював надмірну любов до батьківщини – Малоросії. Тими ж думками пронизані твори П. О. Куліша – «Повість об украинском народе», «Украина» та «Михайло Чернышенко».

Жандарми помітили, що автор зазначених творів подавав історію малоросіян як чи найпомітніше явище серед усіх історій, славу свого народу називав всесвітньою, натякав, що в українському народі ще не зник дух любові до вольностей, неохвально ставився до гноблення і придушення прав українців з боку Петра I та його наступників. Незважаючи на заперечення П. О. Кулішем своєї участі у Кирило-Мефодіївському товаристві, жандармський висновок засвідчував покарання П. О. Куліша чотиримісячним перебуванням в Олексіївському рavelіні, а затим відправкою на службу до Вологди. За українським діячем вста-

новлювався найсуворіший нагляд із позбавленням права перебувати в Україні та за кордоном. До того ж йому було заборонено писати, а вищезазначені твори було заборонено й вилучено із продажу [5, с. 70; 6, с. 80, 81].

Таким чином, прозова та поетична літературна та науково-історична творчість молодого П. О. Куліша періоду 1843–1846 рр. була проникнута глибоким історіософським викладом та узагальненнями, які мають україноцентричний характер. Генезис поглядів мислителя слід шукати в історичній козацькій родинній традиції, книжковому колі читання українського письменства, наукових праць, фольклорно-етнографічній спадщині українства, безпосередньому спілкуванні з простим народом та рядом «достойних людей», які увійшли до його інтелектуального кола в Києві, зокрема, такими, як В. М. Білозерський та Г. М. Білозерська, Т. Г. Шевченко і М. І. Костомаров. Свою роль відіграли й інтелектуальні контакти з відомими польськими культурними діячами, особливо М. Грабовським. Усі ці чинники сфокусували увагу П. О. Куліша на українській народності як «народі божому», на українській історії з її християнськими та демократичними цінностями, історичними традиціями.

Наслідком розмислів молодого П. О. Куліша стали такі твори, як роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького», історична хроніка у віршах «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького», український історичний роман-хроніка «Чорна рада», «Повість про український народ», які актуалізували історіософські проблеми української історіогенези, основного змісту, етапів української минувшини в їх історичному зв'язку, роль таких чинників в історії, як соціальний (народний), духовно-національний, персоналістичний. В працях мислителя порушена проблема українського історичного часу від київських князів до другої половини XVII ст., розглянуто історичну орієнтацію України в центрально-східноєвропейському просторі, внутрішні й зовнішні механізми історичного вибору в контексті боротьби різних суспільних сил, окреслено сенс людського буття в історії, роль у ній світського та духовного начал. Все це свідчило про достатню глибину історіософських узагальнень молодого українського інтелектуала-патріота, який працював як мислитель-романтик.

Бібліографічні посилання

1. Грушевський О. З сорокових років. 2. П. Куліша «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» / О. Грушевський // ЗНТШ. – Л., 1908. – Т. LXXXV. – С. 81–105.
2. Івашків В. Визначна пам'ятка української суспільно-політичної думки середини XIX століття / В. Івашків // Куліш П. Повість про український народ / П. Куліш. – Л., 2006. – С. 7–49.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. І, спр. 18533.
4. Там само. – Ф. X, спр. 12562.
5. Кирило-Методіївське товариство: у 3 т. / гол. ред. П. С. Сохань та ін.; упоряд.: О. О. Франко (голов. упоряд.) та ін. – К., 1990. – Т. 1.
6. Там само. – Т. 2.
7. Там само. – Т. 3.
8. Ковальчук О. Пантелеймон Куліш / О. Ковальчук // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – Вип. 15. – К., 2005. – С. 97–125.
9. Коробов О. Історіософські ідеї П. Куліша / О. Коробов // Наукові записки: зб. праць. Т. 5. – К., 1999. – С. 175–180.
10. Куліш П. Життя Куліша / П. Куліш // Куліш П. Твори: у 2 т. – 2-е вид. – К., 1998. – Т. 1. – С. 234–264.
11. Куліш П. Листи / П. Куліш // Куліш П. Повн. збір. творів. – Т. I: 1841–1850 / упоряд., комент. О. Федорук; відп. ред. С. Захаркін. – К., 2005.
12. Куліш П. Повість про український народ / П. Куліш / упоряд. Василь Івашків. – Л., 2006.
13. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року / П. Куліш // Куліш П. Твори: у 2 т. – 2-е вид. – К., 1998. – Т. 1. – С. 38–173.
14. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш / Є. К. Нахлік // Куліш Пантелеймон: твори: у 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 5–36.
15. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2 т. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наук. біографія / Є. К. Нахлік. – К., 2007.
16. Похила Л. Ранні історичні твори Куліша: «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького» / Л. Похила // Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження. – Л.; Н.-Й., 2000. – С. 93–102.

References

1. Hrushevsky A., 1908. Z sorokovykh rokiv. P. Kulisha «Ukrayna. Od" pochatku Vkrayny do bat'ka Khmel'nyts'koho [From the forties. P. Kulish "Ukraine. From start to his father Khmelnitsky Ukraine]. Zapysky Naukovoho tovarystva Shevchenka [Proceedings of Shevchenko Scientific Society]. Lviv, vol. 85, pp. 81–105 (in Ukrainian).
2. Ivashkiv, V., 2006. Vyznachna pam'yatka ukrayins'koyi suspil'no-politychnoyi dumky seredyny XIX stolittya [A notable monument of Ukrainian social-political thought of the mid-nineteenth century]. In: Kulish P. Povist' pro ukrayins'kyi narod [Tale of Ukrainian people]. L'viv, pp. 7–49 (in Ukrainian).
3. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine. National Academy of Sciences of Ukraine. Manuscript Department. Fund I, file18533.
4. Ibidem. Fund X, file 12562.
5. Sokhan, P. S. (Ch. Ed.), 1990. Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo [Cyril and Methodius Society] in 3 vols. Kyiv, vol. 1 (in Ukrainian).

6. Ibidem, vol. 2.
7. Ibidem, vol. 3.
8. Kovalchuk, A., 2005. Panteleimon Kulish. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukraini. Vyznachni postati ukrayins'koyi istoriografii XIX – XX st.* [Historiography Research in Ukraine. Prominent figures of Ukrainian historiography XIX-XX centuries]. Kyiv, vol. 15, pp. 97-125 (in Ukrainian).
9. Korobov, O., 1999. Istoriyosof's'ki ideyi P. Kulisha [Historiosophical ideas Kulish]. *Naukovi zapysky* [Scientific notes: Coll. of works]. Kyiv, vol. 5, pp. 175-180 (in Ukrainian).
10. Kulish, P., 1998. Zhyzn' Kulisha [Kulish's Life]. *Kulish, P. A. Works: in 2 vols.*, 2nd ed. Kyiv, vol. 1, pp. 234-264 (in Ukrainian).
11. Kulish, P., 2005. Lysty [Letters]. *Kulish, P. A. Povne zibrannya tvoriv* [Complete Works]. Kyiv, vol. 1: 1841-1850 (in Ukrainian).
12. Kulish, P., 2006. *Povist' pro ukrayins'kyy narod* [The story about the Ukrainian people]. Lviv (in Ukrainian).
13. Kulish, P., 1998. Chorna rada. Khronika 1663 roku [Black Board. Chronicle 1663]. *Kulish, P. A. Works: in 2 vols.*, 2nd ed. Kyiv, vol. 1, pp. 38-173 (in Ukrainian).
14. Nahlik, E. K., 1994. Panteleimon Kulish. *Panteleimon Kulish. Works: in 2 vols.* Kyiv, vol. 1, pp. 5-36 (in Ukrainian).
15. Nahlik, E. K., 2007. *Panteleymon Kulish: Osobystist', pys'mennyk, myslytel'* [Panteleimon Kulish: Personality, writer and thinker] in 2 vols. Kyiv, vol. 1 (in Ukrainian).
16. Pokhyla, L., 2000. Ranni istorichni tvory Kulisha: «Ukrayina» i «Knyha o dilakh narodu ukrayins'koho i slavnoho viys'ka kozats'koho zaporiz'koho» [Early historical works Kulish, “Ukraine” and “The Book of deeds and glorious people of Ukrainian troops Zaporizhzhya Cossack”]. *Panteleymon Kulish: materialy i doslidzhennya* [Panteleimon Kulish : materials and research]. Lviv; N. Y., pp. 93-102 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 21.06.2016

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:27 – 74] (977) «1509/1550»

М. Ю. Буланый, С. М. Каюк
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

ПРОЦЕДУРА ОТРИМАННЯ ПРАВА ПАТРОНАТУ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Висвітлено еволюцію процедури набуття статусу патрона та застосування ним права надаття/жалування церковних майна та посад у першій половині XVI ст. Розглянуто розвиток характеру взаємовідносин патронів між собою та визначено роль верховних патронів

у становленні церемонії здобуття та використання патронату.

Ключові слова: патрон, «ув'язання», «жадання», «обичай захований».

Буланый Н. Ю., Каюк С. Н. Процедура получения права патроната в первой половине XVI в.

Освещается эволюция процедуры получения статуса патрона и применения им права пожалования церковных имущества и должностей в первой половине XVI в. Рассматривается развитие характера взаимоотношений патронов между собой и определяется роль

верховных патронов в становлении церемонии получения и использования патроната.

Ключевые слова: патрон, «увязывание», «желание», «обычай захованный».

Bulanyi M.Yu., Kaiuk S. M. The procedure of receiving the right of patronage in the 1st half of the XVI century.

The article contains a systematic reflection of the evolution of the procedure becoming a patron and using him rights of patronage in presenting church lands and giving church positions at the first half of the XVI century in Polish–Lithuanian Commonwealth under the reign of the Jagiellonian dynasty. Important position for building the procedure to become a patron was taken some traditional features like customs «zahovany», which were continued community traditional since Kuivan Rus' times. Beside this procedure for centuries had been developing

its own regional specific side of the right of patronage, about what was evidenced «desire», which was determined confidential communication between clergy and laity. Also in the article were displayed the development of relationships between different kinds of patrons and described the role of supreme patrons, at the formation of rules and uses of patronage.

Keywords: patron, «fixation», «desire», custom «zahovany».

Зазвичай поведінка людини пояснюється по-лем взаємозалежних детермінант, своєрідним «соціальним простором» із динамічними властивостями. На XVI ст. таким можливим способом контакту між світськими та церковними елітами був патронат. Внаслідок частоті патронатної взаємодії переймалися риси тієї чи іншої групи, встановлювалися чи втрачалися тривалі зв'язки між представниками різних станів та прошарків суспільства. Проте навіть у дослідженнях з історії Церкви це право лише інколи згадується на маргінесах таких великих тем, як Берестецька унія, Реформація на теренах українських земель, становлення полемічної літератури чи історія братського руху. Хоча саме право патронату відіграло чи не найпомітнішу роль у стосунках мирян та кліриків й було вагомою причиною та рушій-

ною силою до суспільно-політичних змін держави Ягеллонів.

Передусім слід з'ясувати, що таке *jus patronatus*, чи різниться це поняття з ктиторством, так високо піднесеним дослідниками козацьких та міських еліт XVII–XVIII ст. або з донаторством, благоговійно описаним у польських студіях з історії Церкви аби визначити більш-менш точно понятійний апарат цього суспільного явища. Таке поняття по своїй методологічній суті, яка властива культурній антропології, є емічним, хоча й має в даному випадку своє узагальнене тлумачення. Відмовившись від есенціалістського підходу творення понять варто звернутися до класичної теорії визначення понять, яка спирається на інтенцію поняття, поєднуючи в собі як кон'юнкцію, так і диз'юнкцію ознак.

Спершу розглянемо поняття «ктитор» та «ктиторство». Етимологічно ці слова мають грецьке коріння (κτίτωρ), що означає власника, засновника чи творця. Слово «ктитор» походить від давньогрецького дієслова κτίζω – «будую», хоча дехто виводить термін від слова κτίομαι – придбати [7]. Терміни «ктитор» та «ктиторство» зустрічаються в документах Литовської Метрики та дуже часто вживаються в історіографічних дослідженнях, присвячених Великому Князівству Литовському, хоч і без певних узгоджених та однозначних трактувань. Як зазначається у словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона, ктитор є особою, яка жертвує щось, або виділяє кошти на будівництво (ремонт) храму чи монастиря, на його оздоблення [7]. З юридичної сторони ктиторство (ὀικονόμος) вважалось «приватноправовим джерелом» по відношенню до Церкви суто суспільного підпорядкування [4, с. 50]. Ктитормом міг бути тільки господар держави й лише на збудовані ним храми, ктитор також повинен бути православним та визнаним Церквою, яка є основним джерелом пожалування. Церква повинна була постійно перевіряти ктитора, користуючись за нагоди правом позбавлення преференції. Отже мова йде про прерогативу суто церковного права.

На відміну від терміну «ктитор», поняття «донатор» походить від латинського donator – дарувальник. Донатором називають замовника для оздобу храму чи організатора його будівництва. Більш широко донатором може називатись будь-яка особа, що жертвує на храм. Таким чином, цей термін співвідноситься з більш розповсюдженим на теренах руських земель у складі держави Ягеллонів терміном фундатор (fundamentum – заснування) [11]. Подібна особа отримувала з боку Церкви здебільшого номінальні права, тобто згадування у пом'яниках, зображення у храмі тощо. Отже, так само, як і ктитор, донатор та фундатор мали тільки частку від преференцій по відношенню до релігійних установ й єдиним джерелом подання цих прав виступала Церква.

Що ж тоді охоплює патронат у всій своїй повноті? Для початкового визначення допоможе саме походження словосполучення «право патронату» від латинського іменника «patronus», що тлумачиться як «захисник» чи «покровитель». На думку М. Володимирського-Буданова *jus patronatus* виникло в XII ст. в Європі як покровительство держави над церквою та не мало нічого спільного з ктиторством [4, с. 53, 54]. Проте, як вказує аналіз джерел, патронат включає в себе як донатування, так і ознаки ктиторського права покровительства, при цьому додаючи до нього ще й інші прояви взаємодії соціальних еліт, такі як:

– *jus patronatus* – право покровительства збереження та охорона церковних установ;

– *jus donandi* – право подавання чи передачі церковного майна певним особам;

– *jus praebendi, jus praesentationis* – право представлення чи рекомендації осіб на посади кліру;

– «право управління й суду в певних межах стосовно загальної підсудності церков та монастирів державі й духовній владі» [12];

– *jus expectativae* – пожалування та підтвердження посад за взаємними згодою, бажанням чи очікуванням місцевих еліт;

– *jus regaliū* – право нагляду та використання майна до обрання нового церковника;

– *jus spoliū* – право відчуження церковного майна по смерті духовної особи;

– *jus collationis* – право успадкування певних форм взаємин з церквою.

При цьому патронат отримує функцію «*ius spirituali annexum*», тобто має на меті підпорядкування патрона лише церковному праву, тому нерідко образ патронату в загальному розумінні охоплює дуже різноманітні прояви взаємодії церковних та світських еліт, що іноді нівелює його значення.

Проте й сьогодні патронат ще відносять до проблематики суто церковної історії, тоді як він вже за визначенням формував відносини між різними прошарками українських еліт держави Ягеллонів. Адже весь існуючий світ для людей ранньомодерного часу все ще лишався сукупністю символів світу духовного, системою його матеріальних відбитків, за допомогою яких він і міг бути пізнаним. Деякі зміни образу патронату за правління останніх Ягеллонів призвели на світанку Нового часу до кризи традиційного образу, характерного для патронату ще з часів Київської Русі. Це й стало однією з найбільш вагомих причин загострення релігійного питання у поліетнічній та поліконфесійній державі вже наприкінці XVI ст.

Отже сфера патронату як сукупності вотивних дарунків мирянами та отримання від цього певних преференцій була спробою створення своєрідного компромісу між втраченим та збереженим досвідом відносин людини з Церквою. А сама процедура отримання подавання Церкві несла в собі елементи єднання між подавцем та шукачем подання подібні інвеститурі (певна дія шукача та отримання певної символічної речі).

Вивчення процедур отримання патронату в історіографії з початку XX ст. носило побіжний характер у дослідженнях соціально-економічних, політико-правових та інших питань у державі Ягеллонів, як про це свідчать роботи М. Володимирського-Буданова [4] чи М. Грушевського [5]. В сучасних дослідженнях окремі епізоди з питання використання цього специфічного виду права висвітлюють як світські вчені (А. Блануца [3],

Н. Черкаська [13]), так і церковні (архієпископ І. Ісіченко [8]).

Дослідження патронатних взаємовідносин може бути можливим завдяки публікації великої кількості актових матеріалів у виданнях «Акты, относящиеся к истории Западной России» [1; 2], книг записів Литовської метрики [9; 10], зібрань окремих монастирів [6], що дозволяють реконструювати не лише особливості використання патронату різними верствами населення, але й процедуру його отримання.

Аналізуючи джерельну базу щодо окреслення процедури отримання патронатних прав мирянами слід виокремити в них кілька рівнів, що залежали від характеру одержаних преференцій. Так, найпростіша форма патронату – ктиторство, фундаторство – набувалося самим актом пожертвування (дарування), за якою слідувало підтвердження прав у вигляді грамоти чи певної символічної речі від подавця, яка б зазначала те чи інше дарування храму та підтверджувала духовенством або ж основним патроном храму «отчуждение права собственности» [4, с. 51]. Тобто у ктиторстві Нового часу продовжила зберігатись архаїчна форма ініціативи з боку мирян щодо поліпшення власними силами стану Церкви, яка зберігала виключне право підтвердження на запис у пом'яниках мирян-дарувальників.

Наступним видом, який вже повністю можна віднести до процедури патронату було підтвердження за проханням прав предків, яке здійснювалося королем чи митрополитом як верховними патронами держави. Здебільшого це стосувалося представників князівських родів, але на середину століття таке право мала змогу отримувати й нетитулована шляхта. Такий патрон мав беззаперечну владу у підзвітному йому об'єкті подавання. Інколи, навіть, верховний патрон не мав права змінювати волю місцевого патрона, якщо подавання останнього надано було «з віку».

Подання з приводу куплених маєтностей, які містили церковні установи, так само закріплювались у грамотах від вищих подавців (королівські намісники, князі) при звертанні шляхтичів чи їхніх клієнтів, але їхні рішення завжди могли бути опротестовані верховним подавцем. На середину XVI ст. всі патрони, як князі, так і шляхтичі, могли самі здійснювати передачу патронатних прав хоч і з необхідною умовою «підтвердження» від верховних подавців.

Іншою процедурою було надання патронами церковних посад із передачею певних власних патронатних прав згідно з «обычаем захованого». За цим звичаєм крім висунення патроном кандидат мав заручитись підтримкою довірених осіб – своєрідних поручителів. Таку процедуру яскраво ілюструє обрання Пафнутія єпископом володи-

мирським та берестецьким по смерті єпископа Кирила в 1526 р., коли він отримав підтримку – «жадання» від Панів-рад, князя К. Острозького та гетьмана польного литовського Ю. Радзивілла [1, с. 178]. Часто «жадання» могли бути причиною конфліктів різних патронів з приводу своїх ставлеників на певну посаду. Ілюструє це випадок 1546 р., коли король надав привілей протеже пана І. Ходкевича Івану на жидичинську архимандрію, хоча в цей же час іншим кандидатом виступав Йона – ставленик князя В. Острозького [10, с. 165]. Усуваючи подібні ситуації у випадках колективного патронату обов'язковим стає з XVI ст. «жадання» усіх патронів певної церковної маєтності або ж краю. Навіть король при цьому повинен був заручитися згодою жадавців з Панів-рад («панове рада наша насъ за нимъ жадали»), після чого підтвердження йшло від світського чи духовного джерела патронату, про що свідчить процедура передачі в 1528 р. луцько-острозької єпархії єпископу Макарію [1, с. 187].

У таких випадках патрон повинен був сповістити місцевих своїх представників як було із сповіщенням воєводи київського А. Немирича щодо поставлення ігумена Макарія архимандритом Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1523 р. [6, с. 406]. Або ж представити свідків, як було при поданні князя Я. Сангушка з дружиною Дерманському монастирю в 1512 р., коли таким свідком виступив брат князя В. Сангушко [13, с. 13]. При такому перебігу подій рішення місцевого патрона було настільки вагомим, що навіть король не міг його змінити. Про це свідчить вдале опротестування князем А. Сангушком 1510 р. призначення ігумена в монастир, яке зробив Великий князь [5, с. 483; 8, с. 169].

Після призначення на духовну посаду патроном відбувалось «ув'язання» на поставлене місце кандидата в разі видачі підтверджувальної грамоти. Так, королева Бона, надавши владцтво турово-пінське Васіану, наказала своєму служебнику Дашку Гладкому «ув'язати» новопризначеного владика у турово-пінські церковні земельні володіння. Як пише А. Блануца, королева «зобов'язувала спеціальним листом» від 12 лютого 1549 р. троцьку воєводину княгиню Олександру Острозьку, як місцевого патрона, подати Васіану владцтво [3]. Проте в самому листі скоріше йдеться про офіційне сповіщення «старостиной браславської и веницькой», аби згодом не було конфлікту між рішеннями верховного та місцевого патронів: «даемъ твоей м(и)л(о)сти ведати», «твоя бы м(и)л(о)сть о томъ ведала» [9, с. 59].

Про особливості «ув'язання» свідчать надання менш значущих церковних посад. Так грамота митрополита Макарія 1548 р. описує процедуру обрання священника в маєтку. За нею подання

здійснювалося патроном-володарем, після чого потрібне було підтвердження використання патроном власного права від місцевих та верховних патронів, причому як духовних, так і світських. Так, священник Тимофій, якого вибрав у своєму маєтку Клевани князь І. Чорторийський, підтверджував місце у митрополита як верховного патрона («присылає до насъ... поведаячи о томъ») й неодмінно мав попереджувати владу як представника місцевого патронату. Порушення цієї норми призводило до конфліктів між різного рівня патронами, як у випадку з тим же священником Тимофієм, що мав дозвіл від митрополита, але, не сповістивши владу, отримав заборону єпископа луцького, як місцевого патрона, справляти службу [2, с. 19].

Таким чином, можна визначити, що процедура як отримання патроном прав, так і використання їх у першій половині XVI ст. відбувалися за достатньо регламентованою схемою, яка враховувала статус патрона за становищем та давністю патронатних прав у його роду, рівень наданої кандидату посади тощо. Ітеративне застосування звичаєвих норм та їх поступова трансформація від передачі певної речі як символу патронату до письмового підтвердження сприяло розширенню застосування патронату в рамках еліт держави Ягеллонів. Унаслідок цього відбулося зростання емоційності патронату як суспільного явища, що надалі привело до закріплення більш-менш чітких норм в процедурі надання та підтвердження патронатних прав.

Бібліографічні посилання

1. Акты, относящиеся к истории Западной России (Далее – АЗР). – Т. 2. 1506–1544 гг. – СПб., 1848.
2. АЗР. – Т. 3. 1544–1587 гг. – СПб., 1848.
3. Блануца А. Документи з історії церкви та церковного землеволодіння в 32 книзі записів Литовської метрики [Електронний ресурс] / А. Блануца // Церква–наука–суспільство: питання взаємодії: матеріали XX Міжнар. наук. конф. (30 травня – 1 червня 2012 р.). – К., 2012. – С. 58–63 – Режим доступу: <http://ukrainalithuanica.blogspot.com/2012/06/32.html>
4. Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России / М. Владимирский-Буданов / Архивы Юго-Западной Руси. – Ч. 8. – Т. IV. – К., 1907. – С. 1–224.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – Т. 5. – К., 1994.
6. Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: зб. док. / авт.-укл.: Ю. Мицик, С. Сохань та ін. – К., 2011.
7. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – СПб., 1890–1907 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/brokgauz_efron/

8. Ісиченко І. Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісиченко. – К., 2014.
9. Литовская метрика = Lietuvos metrika. – 32 Книга записей (1548–1549). – Vilnius, 2012.
10. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага / Падр. В. Мянжынскі. – Книга записай 30. 1480–1546. – Мінск, 2008.
11. Михельсон А. Объяснение 25000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык, с означением их корней [Электронный ресурс] / А. Михельсон. – Режим доступа: <http://books.academic.ru/book.nsf/59596893/>
12. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. Материалы для лексической разработки заимствованных слов в русской литературной речи [Электронный ресурс] / сост. под ред. А. Чудинова. – СПб., 1910. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/dic_fwords/
13. Черкаська Н. Джерела Центрального державного історичного архіву України в Києві до історії роду князів Сангушків / Н. Черкаська // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 7–22.

References

1. Akty, odnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii [Acts relating to the history of Western Russia], 1848. St. Petersburg, vol. 2: 1506–1544 (in Russian).
2. Ibidem, vol. 3: 1544–1588 (in Russian).
3. Blanutsa A., 2012. Dokumenty z istoriyi tserkvy ta tserkovnoho zemlevolodinnya v 32 knyzi zapysiv Lytovskoyi metryky [Documents for the history of the church and church estates in 32 book of Lithuanian metrics]. *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannya vzayemodiyi* [Church – Science – Society: the interaction matter] : Papers of Tenth Intern. Science Conf. (May 30 – June 1, 2012). Kyiv, pp. 58 – 63. Access: URL: <http://ukrainalithuanica.blogspot.com/2012/06/32.html> (in Ukrainian).
4. Vladimirskiy-Budanov, M., 1907. Tserkovnyye imushchestva v Yugo-Zapadnoy Rossii [The church property in South-West Russia]. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rusi* [Archive of South-West Russia]. Kiev, part 8, vol. 4, pp. 1–224 (in Russian).
5. Hrushevsky, N., 1994. *Istoriya Ukrayiny-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv, vol. 5 (in Ukrainian).
6. Mytsyk, Y., Sokhan, S. et al. (Compilers), 2011. *Dokumental'na spadshchyna Svyato-Mykhayliv's'koho Zolotoverkhoho monastyria u Kyievi XVI – XVIII st. z fondiv Natsional'noyi biblioteki Ukrayiny im. V. I. Vernad's'koho* [The documentary heritage of St. Michael's Monastery in Kiev at the 16th – 18th cent. in Vernadsky National Library of Ukraine]: a collection of documents. Kiev (in Ukrainian).
7. *Entsiklopedicheskii slovar' F. Brokgauza i I. Yefrona* [Collegiate Dictionary F. A. Brockhaus & I. A. Efron], 1890–1907. [Electronic resource]. St. Petersburg. Access: URL: http://dic.academic.ru/contents.nsf/brokgauz_efron/ (in Russian).

8. Isichenko, I., 2014. *Istoriya Khrystovoyi Tserkvy v Ukrayini* [The history of the Christian Church in Ukraine]. Kyiv (in Ukrainian).
9. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrika = Metryka Litewska = Litovskaya metrika = Lietuvos metrika. 32 Kniga zapisey [32 Book of Records] = Kn. 32: (1548 – 1549); *Uzrasymy knyga 32 (1548–1549)*, 2012. Vilnius.
10. Menzhinsky, V., 2008. *Metryka Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. Kniha zapisaŭ 30*. [Metrica of the Grand Duchy of Lithuania. Book entries 30]. 1480 – 1546. Minsk (in Belorussian).
11. Michelson, A. *Ob'yasneniye 25000 inostrannykh slov, voshedshikh v upotrebleniye v russkiy yazyk, s oznacheniyem ikh korney* [Explanation of 25,000 foreign words which have entered into use in the Russian language, with the aforesaid their roots]. [Electronic resource]. Access: URL: <http://books.academic.ru/book.nsf/59596893> (in Russian).
12. Chudinov, A. (compiler) 1910. *Slovar' inostrannykh slov, voshedshikh v sostav russkogo yazyka. Materialy dlya leksicheskoy razrabotki zaimstvovannykh slov v russkoy literaturnoy rechi* [The Dictionary of Foreign Words that are included in the Russian language. Materials for the development of lexical loan words in Russian literary language] [Electronic resource]. St. Petersburg. Access: URL: http://dic.academic.ru/contents.nsf/dic_fwords (in Russian).
13. Cherkasy, N., 2004. *Dzherela Tsentral'noho derzhavnoho istorichnoho arkhivu Ukrayiny v Kyievi do istoriyi rodu knyaziv Sanhushkiv* [Sources from the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv for the history of the princely family Sangushko]. *Ukrayins'kyi arkhеографічний щорічник* [Ukrainian Archaeological yearbook]. Kyiv; N.Y., iss. 8/9, pp. 7–22 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 29.05.2016

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРОЛЕТАРИАТУ В ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлено питання формування робітничого класу Катеринославщини та створення мережі земських лікарняно-продовольчих пунктів у регіоні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., проаналізо-

вано основні напрями їх діяльності із соціального захисту пролетаріату.

Ключові слова: Катеринославська губернія, робітництво, земства, лікарняно-продовольчі пункти.

Шляхов А. Б. Вопросы социальной защиты пролетариата в деятельности земских учреждений Екатеринославщины конца XIX – начала XX вв.

Освещены вопросы формирования рабочего класса Екатеринославщины и создания сети земских врачебно-продовольственных пунктов в регионе в конце XIX – начале XX в., проанализированы основные на-

правления их деятельности по социальной защите пролетариата.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, рабочий класс, земства, врачебно-продовольственные пункты.

Shlyachov O. B. Issues of social protection of the proletariat in the activities by zemsky organizations in the Katerinoslav Region in the late XIX-th – at the beginning of the XX-th century.

The article elucidates the questions of forming the network of medical-food points in Katerinoslav Governorate in the late nineteenth – early twentieth centuries. To 1903 nineteen points of this type had functioned in the territory of the province. The author reveals the main directions of their activity aimed at social protection of working class and, in particular, providing the workers with food and medical assistance and accommodation. It is also noted that these points played the role of labor exchanges, assisting the workers who left the village to

get the required work. Besides that, the points were provided with small libraries which contributed to enlightenment of the workers and their cultural development. The author comes to the conclusion that in spite of all the deficiencies in the work of land medical-food points they played a definite positive role in the questions of social protection of regional proletariat.

Keywords: Katerinoslav Governorate, the working class, zemstvos, medical-food points.

У пореформену добу в українських землях Російської імперії завершується технічний переворот, починається масштабна індустріалізація. Зазначене перш за все стосується південноукраїнських губерній і, зокрема, Катеринославщини, де наприкінці ХІХ ст. будуються численні металургійні та машинобудівні заводи, десятки вугільних шахт та рудників. Своєю чергою це обумовило необхідність забезпечення підприємств робочою силою, прискорило процеси формування пролетаріату регіону. Відповідно нагальною проблемою стають питання соціального захисту робітництва, надання йому необхідної підтримки. Втім, за умов усунення від розв'язання цих завдань державних інституцій, вирішення їх були вимушені взяти на себе органи місцевого самоврядування краю.

Отже, мета нашої розвідки полягає у тому, щоби з'ясувати особливості становлення робітничого класу Катеринославщини в модерний період, а також розкрити діяльність земських установ регіону із надання відхідникам із села належної допомоги. Згадані питання частково висвітлювали у своїх працях Н. Андрєєва, О. Лугова, А. Міхнен-

ко, І. Довжук, І. Десятников, Л. Гриженко та інші дослідники [1; 3–5; 7; 8; 11]. Втім, ця проблематика ще недостатньо вивчена у вітчизняній історіографії.

Треба зазначити, що за існуючої в пореформену добу екстенсивної та примітивної обробки землі, малоземелля, значна частина селянства українських губерній не могла з прибутком вести своє господарство і швидко розорялася. На цьому неодноразово наголошували як царські урядовці, так і органи місцевого самоврядування. Так, Катеринославський губернатор Ф. Келлер у 1902 р. у доповіді імператорові зазначав: «У зв'язку із дробленням початкових наділів у результаті приросту населення..., виснаження ґрунтів, неможливості за існуючої системи селянського землеволодіння суттєвого покращання культури та багатьох інших причин, сучасний селянський наділ у більшості випадків не може забезпечити існування селянської родини і надати їй, крім того, засоби для сплати повинностей. Навряд чи буде великим перебільшенням сказати, що... все сільське населення, якщо воно задовольняється виключно

своїми наділами, за незначним винятком перетворюється на пролетаріат» [13, с. 1].

З іншого боку, все більше робочих рук потребували заводи Подніпров'я, рудники і шахти Донбасу та Криворізького басейну, портові міста Азово-Чорноморського узбережжя, а також місцеві сільськогосподарські економії. Тож тисячі заробітчан прямували в пореформений період на Бахмут, Катеринослав, а також і далі на південь – до Маріуполя, Бердянська і через Каховку та Миколаїв у Таврійську губернію. І згодом цей потік лише зростає. Як підкреслював один із керівників УСДРП М. Порш, українська робітничка еміграція йде з дрібноселянських, хліборобських губерній «з силою зайвою людності, котра при малоземеллі, високих орендах, не знаходячи собі заробітку в місцевій... промисловості, мусить під страхом голодної смерті емігрувати до тих частин України, де потрібні робочі руки і в сільському господарстві, і в промисловості, і в транспорті, і в торгівлі» [11, с. 112]. При цьому склад відхідників із села у півдennі губернії далеко не обмежувався українськими селянами. Чимало заробітчан прибувало туди і з великоросійських земель.

Зрештою, у 1897 р. на Катеринославщині індустріальний пролетаріат вже налічував 84 408 осіб [16, с. I–II]. Втім кадрових, постійних робітників серед них було небагато. Джерела переконливо свідчать, що в пореформений час в Україні було багато сезонних працівників, які поєднували роботу в промисловості або на транспорті з працею на земельній ділянці в рідному селі. Зокрема, у мемуарах гірничого інженера Олександра Феніна вказувалося, що у 1890-х рр. на шахті «Сергій» Макіївського рудника братів Іловайських працювало біля 1 тис. робітників, «майже цілковито малороси Харківської та Воронежської губерній» [15, с. 51]. Однак при цьому автор споминів звертає увагу на те, що останні практично всі працювали посезонно. «Ці робітники майже завжди мали зв'язок із селом, по суті були мужиками, які займалися відхожим промислом. Рудник був для них «чужим», місцем для підсобного заробітку», – наголошував О. І. Фенін*.

Свою чергою це призвело до того, що тогочасний ринок праці багато в чому характеризувався хаотичністю та невпорядкованістю. Адже відхідники із села не були обізнані відносно щорічної потреби у робочих руках на теренах південноукраїнських губерній, зокрема, на підприємствах та у поміщицьких економіях Катеринославщини. Відповідно вже від 1870-х рр. питання про рух найманих робітників викликало підвищену увагу як з боку роботодавців, так і різних громадських

організацій Катеринославської губернії і перш за все земських установ. Так, ще в 1878 р. гласний катеринославських губернських земських зборів О. М. Поль серед заходів, які були покликані «відновити добробут землевласників» опісля ліквідації кріпацтва, пропонував «полегшити переселення робітників з густонаселених місць Росії до Катеринославської губернії і влаштувати довідкове бюро, яке б слугувало посередником між землевласниками та переселенцями» [1, с. 1330]. З цих же міркувань Олександрівське повітове земство Катеринославщини в 1888 р. порушило перед губернськими земськими зборами питання про залучення робітників на польові роботи з місцевостей густо населених до губерній Катеринославської, Херсонської і Таврійської [1, с. 1331]. У свою чергу земський гласний С. А. Бродницький підкреслював у край ускладнене становище сільських господарів Катеринославського повіту з пошуку робітників, в яке останніх своїми діями поставила поліція, коли «свавільно перевела пункти найму, що раніше встановилися, в інші місця» [1, с. 1329].

З іншого боку, слід відзначити, що земські діячі губернії переймалися також питаннями становища робітників, які прибували в пошуках роботи на підприємства регіону, вважали за необхідне забезпечити їм мінімальний соціальний захист.

Зрештою, в 1898 р. Катеринославське губернське земство ухвалило рішення створити власним коштом для регламентації робітничих ринків у регіоні мережу лікарняно-продовольчих пунктів. Останні мали завданням реєструвати переселенців та надавати їм продовольчу та медичну допомогу. Крім того, лікарняно-продовольчі пункти повинні були «упорядкувати хаотичне поневіряння робітників, що мало своїм наслідком нерівномірність у розподілі робочих рук і надати цьому безладному блуканню характер правильного руху з певною рівномірністю в розподілі робочих сил... і задля врівноваження цін на робочі руки» [1, с. 1329]. Вибір місць для влаштування цих пунктів було покладено на повітові земські збори, які частіше за все організували їх у місцях, де зазвичай з року в рік спостерігалось значне скупчення прибулих у пошуках праці робітників. Загалом на Катеринославщині, згідно з постановою губернських земських зборів, відповідні пункти почали створюватися в 1899 р. У той час їх було відкрито 12, потім – в 1901 р. ще два. А станом на 1903 р. у губернії вже функціонувало 19 земських лікарняно-продовольчих пунктів.

Разом із тим, незважаючи на саму назву цих пунктів, «санітарно-гігієнічні спонукання», зов-

* Разом з тим той же О. Фенін підкреслював у своїх спогадах: «Майже всі мої сезонні шахтарі (українці. – О. Ш.) працювали відмінно з надзвичайною напруженістю, особливо в останні 2–3 місяці перед звільненням» [15, с. 51].

сім не відігравали вирішальної ролі при їх влаштуванні. Тож основним чинником частіше за все виступали суто господарчі міркування. Відповідно надалі земські лікарняно-продовольчі пункти все більше виконували роль своєрідних бірж праці. Адже саме туди прибували роботодавці або їх представники, які й наймали заробітчан на різні роботи. Не випадково «Вестник Екатеринославского земства» в 1904 р. наголошував саме на «економічному переважно значенні цієї організації (лікарняно-продовольчих пунктів. – *О. Ш.*), як посередницької установи, що є зв'язуючою ланкою між робітниками та наймодавцями, усуваючи для останніх величезні незручності, які часто доводиться випробувати внаслідок відсутності великих місцевих центрів скупчення робітників» [1, с. 1329].

Згадаємо також, що діяльність цих пунктів мала сезонний характер і тривала частіше за все з травня до серпня. Тобто останні були переважно орієнтовані на тих заробітчан, які прибували до Катеринославщини саме на сільськогосподарські роботи. Водночас кількість промислових робітників, тобто тих, хто прямував до південноукраїнського регіону, прагнучи влаштуватися на завод або шахту, навіть переважала число тих, хто шукав роботу в аграрному секторі. Адже лише в Донецький басейн у пошуках роботи за приблизними підрахунками щорічно прибувало до півмільйона осіб. Зокрема, у земських друкованих виданнях Катеринославської губернії початку ХХ ст. повідомлялося: «Густо розвинута мережа залізниць, широко поставлена вуглепромисловість, значна сільськогосподарська промисловість і велика кількість інших промислів: соляний, скляний, металургійний, хімічний та інші, притягають сотні тисяч робітників з усіх кінців Росії на заробітки до Бахмутського повіту» [9, с. 291].

І тут існуюча мережа лікарняно-продовольчих пунктів далеко не завжди могла їм стати у нагоді, оскільки чимало заробітчан приходили найматися на підприємства і рудники Придніпров'я та Донецького басейну восени, взимку і на початку весни. Зокрема, як зазначало на своїх сторінках місцеве земське видання, восени «на шахти вирушає сила-силенна робітників, переважно з великоросійських губерній». Інший сучасник констатував, що «рух робітників з деякими коливаннями тут (у Донецькому басейні. – *О. Ш.*) відбувається протягом року» [6, с. 140].

Переважним чином у цей регіон заробітчани діставалися або пішки, або залізницею «зайцями» у товарних вагонах, або, якщо на це вистачало коштів, тією ж залізницею IV класом*. У результаті

більшість відхідників із села прибувала на великі станції Донецького басейну – Дебальцеве, Ясинувату, Попасну, звідки вже і розпочинали пошуки роботи. Зокрема, як відзначалося в літературі початку ХХ ст., на станції Ясинуватій «рух пасажирів IV класу постійний. Особливо посилюється хвиля з півночі навесні; на початку осені зворотний рух, а пізніше знов посилений рух з півночі. Навесні та восени IV класу продається більше 15 тис. квитків на місяць, влітку більше 8000... Навколо станції все скрізь усіяно народом, чекають потягів добу, інколи і більше... Через Ясинувату приїжджає багато жінок на польові роботи, плантації, огороди...» [6, с. 148]. Своєю чергою через Дебальцеве щодобово, особливо навесні й восени, проходило більше 1 тис. відхідників із села. Звідси ж потік робітників розливався в усі боки – Луганськ, Міллерово, Микитівку, Ростов-на-Дону. А на станцію Попасну головним чином прибували робітники, які потім прямували далі на рудники – Кадієвський, Голубовський, Ірмінський, Варваропольський, Максимівський та ін.

Прибувши на станцію, більшість заробітчан чекали там наймачів або посиляли ходоків на найближчі рудники та заводи шукати там якусь роботу, або ж зразу з потягу прямували на рудники, в казарми до своїх земляків, де й ночували протягом певного часу. Тож значна частина прибулих у неймовірній скупченості та в антисанітарних умовах по декілька днів була вимушена перебувати на залізничних станціях або поблизу них, очікуючи пропозицій щодо застосування своєї робочої сили. При цьому, природно, виникали проблеми із харчуванням та пошуком даху над головою. Але вирішити їх було вкрай важко, оскільки кошти, які мали заробітчани, були мінімальні. За даними земської статистики початку ХХ ст., прийшлий на підприємства Донбасу робітник зазвичай мав із собою від 50 коп. до 1–2 крб. [6, с. 153].

До того ж буфетів на залізничних станціях у залах для пасажирів 4-го класу не існувало. А вартість харчів у буфетах приміщень 3-го класу для незаможних заробітчан була зовеликою – борщ із кашею коштував 10-15 коп., чай – 1 коп. Не випадково, що за даними опитування заробітчан у Бахмутському повіті, третина з них останній раз коштувала гарячу їжу від двох до семи днів тому назад. Відповідно багато хто з відхідників із села був вимушений на станціях жебрати. Як зазначали з цього приводу санітарні лікарі, «зазвичай робітники потрапляють в Донецький район вже майже жебраками, на вузлових станціях нам часто доводилося зустрічати групи робітників, які

* Щоправда, ця можливість для пересування робітників піддавалася сучасниками аргументованій критиці. «Тепер вагони-теплушки замінені вагонами IV класу. Але залишилися та ж тіснота, той же бруд у вагонах, той же виснажливо довгий рух», – підкреслював у своїй розвідці на початку ХХ ст. земський лікар Н. Канторович [6, с. 139].

на питання, чим вони харчуються, відповідали: «що випросимо» [6, с. 139]. В іншому свідченні початку XX ст. наголошувалося: «На заробітки йдуть люди незаможні, знесилені голодом вже на своїх рідних полях, і, приходячи, в повіт вони зустрічають не менш відчутний голод в очікуванні заробітку і в результаті дуже високої вартості життя» [9, с. 291].

Притулялися всі ці заробітчани цілими натовпами нерідко просто під відкритим небом поблизу якої-небудь вузлової станції (як Попасна, Дебальцеве) або на підлозі вокзалу тих же станцій, якщо поліція дозволяла їм це з огляду на негоду та холод. Так, один із сучасників у 1909 р. згадував, як величезна зала 3-го класу залізничної станції Донецького басейну нараховувала «цих рабів праці по 5–7 сотень осіб», адже приміщення для пасажирів 4-го класу створювалися на вокзалах як виняток [9, с. 292]. Проте навіть на тих станціях, де вони існували, останні являли собою брудні дерев'яні споруди з нарами по стінах. Приміром на станції Ясинуватій згадане приміщення являло собою дерев'яний барак із невеличкими вікнами-фрамугами, з великими щілинами та погано пригнаними дверима, з підлогою у вибоїнах, стелею, яка протікала. На полу були калюжі, залізна пічка не працювала. «Холодно та брудно, як на дворі, з тією лише різницею, що ще й дме з щілин, забиває дощем та снігом» [6, с. 142], – констатував земський медик на початку XX ст. Однак допомоги з боку ані підприємців, ані керівництва залізниць заробітчани при цьому не отримували. «Гірничопромисловцями нічого не робиться в сенсі хоча б деякого покращення санітарних умов пересування», – підкреслювалося на XI губернському з'їзді земських лікарів Катеринославщини [6, с. 140].

Все це примушувало органи влади звернути увагу на проблему врегулювання руху заробітчан на південь імперії. Зокрема, ще в листопаді 1903 р. це питання розглядала в Санкт-Петербурзі Особлива нарада «про потреби сільськогосподарської промисловості». В доповіді її голови, члена Ради міністра внутрішніх справ князя М. В. Шаховського констатувалося, що має місце «масовий рух сільськогосподарських робітників (зазначимо, що мова де-факто йшла про заробітчан у цілому. – *О. Ш.*) з центральної смуги Європейської Росії на південь і на південний схід». Серед основних вад останнього доповідачем було визначено таке: 1) «Випадковість і стихійність руху робітників, за повного майже незнання видів на врожай і потреби в робітниках на теренах Півдня; 2) важкість та збитковість для робітників добувати собі кошти на дорогу; 3) дорожнеча витрат у дорозі й особливо у випадку руху залізницею, що примушує величезну більшість робітників йти пішки і витратити на це сили, здоров'я і час;

тривалість, скупченість і антисанітарія існуючого пересування у робітничих потягах і на пароплавах; 6) недотримання сторонами, які домовляються, умов найму, що проявляється у самовільному залишенні робітниками економій до завершення строку угоди і свавільному звільненні наймачем робітників раніше закінчення встановленого терміну, у несумлінному розрахунку» [2, с. 17].

Але вирішити ці питання царизм виявився неспроможним. Тож розв'язувати їх довелося тим же органам місцевого самоврядування. Зокрема, в 1909 р. Катеринославська земська управа у доповіді на сесії губернських земських зборів порушила питання про організацію мережі постійних нічліжно-продовольчих пунктів в усіх великих центрах Донецького басейну. Причому увага зверталася на те, що в організацію пунктів треба внести зміни, які б відповідали умовам життя і руху гірничоробітників Донбасу, підкреслювалося, що ці пункти «повинні бути постійного типу і мати нічліжку» [6, с. 135, 136].

Погодившись у принципі з думкою земської управи, губернські земські збори вирішили асигнувати кошти на влаштування першого подібного пункту в Юзівці. Згодом це питання розглянула і спеціальна нарада, яка відбувалася у тій же Юзівці в 1910 р. під головуванням професора Рейна. Зокрема, на нараді інженер Фертнер запропонував, щоб губернське земство утворювало нічліжно-продовольчі пункти біля, так званих, «вхідних брам» у Донецький басейн, тобто при великих вузлових станціях, а гірничопромисловці сплачували щорічно певну суму із розрахунку від кількості робітників, які пройшли через пункти і влаштувалися на роботи на рудники та заводи регіону [6, с. 137].

У тому ж році Катеринославська губерньська земська управа скликала нараду за участю представників Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії з метою організації мережі нових пунктів для заробітчан. Зрештою намітили створити чотири постійні пункти, зокрема: в п. Алмазном, при станції Микитівка, у Дебальцеве та в Юзівці. В якості ж першого кроку Катеринославське земство в 1911 р. організувало постійні нічліжно-продовольчі пункти в Юзівці та Микитівці (Бахмутського повіту), розраховані спочатку на 50 ліжок кожний. Щоправда обіцяної допомоги з боку гірничопромисловців регіону губернське земство так і не дочекалося [6, с. 137, 138]. Відтак, приміром, будівництво пункту в Микитівці, який працював вельми інтенсивно, обслуговуючи важливий район – залізничний вузол «з масою гірничопромислових підприємств», обійшлося місцевому земству в 41 тис. крб. При цьому покупка ділянки землі під будівлю пункту площею 12 на 38 сажень* коштувала 5 тис. крб., а сама споруда – 36 тис. крб. [12, с. 1585].

Пізніше нові земські нічліжно-продовольчі пункти були відкриті в Алмазному та в Алчевську Слов'яносербського повіту Катеринославщини. Варто відзначити, що останні існували майже виключно як прохідні пункти, де робітники затримувалися лише на одну-дві ночі, у той час як Юзівка та Микитівка слугували місцями, звідки мігранти розпочинали свої пошуки роботи, тобто були своєрідними ринками найму. Загалом у 1912 р. через постійні пункти Донецького басейну пройшло 26 850 осіб. А в 1913 р. на них вже було зареєстровано 44 815 осіб [6, с. 154]. Приміром, протягом 1913 року на пункті Алмазному зареєструвалося близько 5 тис. заробітчан, а через Алчевський пункт за той же період пройшло 10,5 тис. осіб [6, с. 147].

І тут допомога з боку земства дійсно ставала робітникам у нагоді. При цьому перш за все треба згадати про допомогу харчами, яку відхідники із села отримували на згаданих пунктах. Йдеться про дешеві обіди та видачу кількох порцій чаю. Як зазначалося у «Вестнике Екатеринославского земства», «продовольча діяльність... пунктів, які надають робітникам свіжий гарячий обід вартістю 2–8 коп. та чай поклала край одній з найбільш огидних форм експлуатації з боку торговців, що спекулювали на голоді» [1, № 51–52, с. 1534]. Зазвичай мігрантам пропонувався обід, який складався або з борщу, каші та хліба (вартість 5–9 коп.), або з борщу та каші (4–7 коп.), або з борщу чи кулешу без хліба (2–3 коп.). Загалом чотири нічліжно-продовольчі пункти в Донецькому Басейні в 1912 р. видали 86 463 обідів (з них безкоштовно 1 640) та 47 009 порцій чаю [12, с. 1591].

Важливим аспектом соціальної допомоги робітникам було і надання їм на земських пунктах можливості для ночівлі. Тож багато хто з відхідників із села активно користувався цією послугою. Приміром в 1912 р. на нічліжно-продовольчих пунктах Катеринославщини робітники скористалися ночівлею загалом 48 615 разів [12, с. 1591]. Це було значно більше, ніж в 1911 р. Останнє, зокрема, пояснювалося як «більш ретельним записом тих, хто ночував», а також несприятливою погодою того літа – холодами та рясними дощами, що примушувало робітників частіше ніж звичайно шукати притулку саме на цих пунктах.

Не можна не відзначити, що на земських пунктах робітникам надавалася і медична допомога. Йдеться про їх огляд медичними працівниками, безкоштовну видачу ліків, які постачалися із земських аптечних складів та за необхідності відправлення хворих до найближчих лікарень. Зокрема, в 1912 р. на нічліжно-продовольчих пунктах Бахмутського та Слов'яносербського повітів було

зареєстровано 1 360 захворювань, що становило 5,1 % від усієї кількості заробітчан [12, с. 1591]. При цьому всі хворі отримали амбулаторну допомогу на пунктах, а ті робітники, хто потребував стаціонарного лікування, були відправлені в сусідні дільничні лікарні. Не випадково в доповіді губернської земської управи Катеринославщини в 1912 р. зазначалося, що пункти «мають велике значення... в сенсі попередження епідемій і санітарного нагляду за пересуванням робітничих мас» [12, с. 1581].

Зрештою лише на утримання діючих нічліжно-продовольчих пунктів у 1912 р. губернським земством було витрачено 36 379 крб. 70 коп. Тож, як зазначала у своїй розвідці дослідниця початку XX ст. Н. Аракчєєва, «можна з переконаністю констатувати їх (земських пунктів. – *О. III.*) украй корисне значення для прийшлих робітників, становище яких у значному ступені покращилося в порівнянні з тим часом, коли вони в буквальному сенсі цього слова «валялися» під відкритим небом, знаходячись під повною владою місцевих торговців, які отруювали... організм робітників усілякими тухлими харчами...» [1, № 51–52, с. 1534].

Особливо ж добре, на думку сучасників, була організована діяльність Юзівського пункту. Як відзначалося в матеріалах XI губернського з'їзду земських лікарів Катеринославщини, «на Юзівському пункті, кожен, хто ночує, користується окремим залізним ліжком із матрацом, подушкою та ковдрою, отримує білизну та туфлі... Нічліжка має баню та душ. Простора їдальня, великий спальний зал на сто ліжок... з центральним опаленням і електричним освітленням може слугувати зразком чистоти... Тут, у нічліжці, люди починають відчувати себе людьми і час до сну проводять або за грою в шашки, або за читанням. У нетверезому вигляді вхід до нічліжки заборонений» [14, с. 140–141].

Зрештою постійні нічліжно-продовольчі пункти, на думку представників земських установ краю, треба було створити в усіх великих центрах Донецького басейну. «Але така мережа тепер це лише добрі побажання», – зазначали сучасники. І це за умов, коли потік селян, що прагнули знайти собі роботу на заводах та рудниках Півдня України, тільки збільшувався, коли за таким показником, як кількість робітників, уродженців інших губерній царської Росії, Катеринославщина із 58 тис. робітників посідала третє місце (опісля столичних Санкт-Петербурзької та Московської губерній) в імперії [16, с. XVI].

Отже, можна зазначити, що процеси формування пролетаріату України наприкінці XIX – по-

* Сажень – 2 м 13 см.

чатку XX ст., прискорені руйнацією кріпацької системи, завершенням промислового перевороту та початком індустріалізації, набули значних масштабів. У свою чергу це актуалізувало завдання допомоги мігрантам, відхідникам із села, вирішення якого і взяли на себе земські установи пів-

денноукраїнських губерній. У підсумку створена земством Катеринославщини на початку XX ст. мережа лікарняно-продовольчих пунктів активно сприяла забезпеченню робітників, які прибували працювати на підприємства та шахти губернії ночівлею, а також їжею і медичною допомогою.

Бібліографічні посилання

1. Аракчеева Н. Земские врачебно-продовольственные пункты для пришлых сельско-хозяйственных рабочих в Екатеринославской губернии (1899–1903 гг.) / Н. Аракчеева // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 45. – С. 1328–1333; № 51–52. – С. 1534–1537.
2. Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – № 5. – 13 ноября.
3. Гриженко Л. В. Заселення Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. як основний фактор посилення урбаністичних процесів у регіоні / Л. В. Гриженко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Д., 2011. – Вип. 19. – С. 52–59.
4. Десятников І. В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / І. В. Десятников. – Черкаси, 2004.
5. Довжук І. В. Забезпечення робочою силою вугільної промисловості Донбасу у пореформений період / І. В. Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 52–56.
6. Канторович Н. Л. О частных ночлежках и сети ночлежно-продовольственных пунктов / Н. Л. Канторович // Труды XI-го губернского съезда земских врачей Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1914. – Т. IV. – С. 135–157.
7. Михненко А. М. Новейшая история Донецкого бассейна / А. М. Михненко. – Донецк, 1998.

8. Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О. І. Лугова. – К., 1965.
9. О движении рабочих на промышленных предприятиях Бахмутского уезда // Врачебно-санитарная хроника. – Екатеринослав, 1909. – № 8. – С. 291–295.
10. Порш М. Робітництво України. Нариси по статистиці праці / М. Порш // Записки укр. наук. тов-ва в Києві. – К., 1913. – Кн. XI. – С. 107–162.
11. Приймак О. Н. Направления и технологии социальной опеки в южнорусском селе в конце XIX – начале XX веков / О. Н. Приймак // Наука. Религия. Суспільство. – Запоріж. нац. ун-т, 2010. – № 2. – С. 34–42.
12. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной 1912 года сессии. – Екатеринослав, 1913.
13. Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург). – Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1901 год. – Екатеринослав, 1902.
14. Труды XI-го губернского съезда земских врачей Екатеринославской губернии. – 1914. – Т. IV.
15. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.) / А. И. Фенин. – Прага, 1938.
16. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1906. – Т. I. Приложение.

References

1. Arakcheeva, N., 1904. Zemskie vrachebno-prodovol'stvennye punkty dlya prishlykh sel'sko-khozyaystvennykh rabochikh v Yekaterinoslavskoy gubernii (1899 – 1903 gg.) [Zemsky medical-food items for alien of agricultural workers in Ekaterinoslav province (1899–1903)]. *Vestnik Yekaterinoslavskogo zemstva* [Bulletin of Yekaterinoslav Zemstvo], № 45, pp. 1328–1333; № 51–52, pp. 1534–1537 (in Russian).
2. *Vestnik Yekaterinoslavskogo zemstva* [Bulletin of Yekaterinoslav Zemstvo], 1903, № 5, November 13th (in Russian).
3. Hryzhenko, L., 2011. Zaselennya Katerynoslavs'koyi huberniyi napykyntsi XIX – pochatku XX st. yak osnovnyy faktor posyleniya urbanistychnykh protsesiv u rehioni [The settlement of Ekaterinoslav province in late 19th – early 20th century as the main factor strengthen urban processes in the region]. *Visnyk Dnipropetrovsk'koho universytetu. Seriya: Istoryia ta arheolohiya* [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: History and Archaeology]. Dnipropetrovsk, iss. 19, pp. 52–59 (in Ukrainian).
4. Desiatnikov, I. V., 2004. *Naymana pratsya u sil's'komu hospodarstvi Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st.* [Wage labor in agriculture in Ukraine in late 19th – early 20th century]: Abstract ... dis. candidate hist. sciences: 07.00.01 – History of Ukraine. Cherkasy (in Ukrainian).
5. Dovzhuk, I. V., 2009. Zabezpechennya robochoyu syloyu vuhil'noyi promyslovosti Donbasu u poreformenyyi period [Ensuring labor for Donbass coal industry in the post-reform period]. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Issues of History of Ukraine at the 19th – early 20th century]. Kyiv, vol. 16, pp. 52–56 (in Ukrainian).
6. Kantorowicz, N. L., 1914. O chastnykh nochlezhkakh i seti nochlezhno-prodovol'stvennykh punktov [On private shelters and rooming network-food places]. *Trudy 11-go gubernskogo s'yezda zemskikh vrachev Yekaterinoslavskoy gubernii* [Proceedings of the 11th Congress of the provincial zemstvo doctors in Ekaterinoslav province]. Ekaterinoslav, vol. 4, pp. 135–157 (in Russian).
7. Mikhnenko, AM, 1998. *Noveyshaya istoriya Donetskogo basseyna* [The recent history of the Donets Basin]. Donetsk (in Russian).
8. Luhova, O. I., 1965. *Sil's'kohospodars'kyy proletariat pivdnya Ukrainy v period kapitalizmu* [Farm proletariat in southern Ukraine in the period of capitalism]. Kiev (in Ukrainian).

9. O dvizhenii rabochikh na promyshlennykh predpriyatiyakh Bakhmutskogo uyezda [On the motion of the workers in industrial plants of Bakhmut County], 1909. *Vrachebno-sanitarnaya khronika* [Medical-Sanitary Chronicle]. Ekaterinoslav, № 8, pp. 291–295 (in Russian).
10. Porsh, M., 1913. *Robitnytstvo Ukrainy. Narysy po statystytsi pratsi* [Ukraine working class. Essays on labor statistics]. *Zapysky ukrayins'koho naukovoho tovarystva v Kyievi* [Notes Ukrainian Scientific Society in Kiev]. Kyiv, vol. 11, pp. 107–162 (in Ukrainian).
11. Priymak, O., 2010. *Napravleniya i tekhnologii sotsial'noy opyky v yuzhnorusskom sele v kontse XIX – nachale XX vekov* [Directions and technologies of social care in the southern Russian village in the late XIX – early XX centuries]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo* [Science. Religion. Society]. Zaporizhzhya National University, 2010, № 2, pp. 34–42 (in Russian & Ukrainian).
12. *Prilozheniya k postanovleniyam Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 47-y ocherednoy 1912 goda sessii* [Annexes to the provisions of the Yekaterinoslav Zemstvo meeting of the 47th regular session of 1912], 1913. Ekaterinoslav (in Russian).
13. *Vsepoddanneyshiy otchet Yekaterinoslavskogo gubernatora za 1901 god* [Humbly report of Ekaterinoslav governor for 1901], 1902. *Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv (Sankt-Peterburg)* [Russian State Historical Archive (St. Petersburg)]. Ekaterinoslav (in Russian).
14. *Trudy XI-go gubernskogo s'yezda zemskikh vrachev Yekaterinoslavskoy gubernii* [Proceedings of the 11th Congress of the provincial zemstvo doctors of Ekaterinoslav province], 1914, vol. 4 (in Russian).
15. Fenin, A. I., 1938. *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshchestvennogo i khozyaystvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.)* [Engineer's Memories. On the history of social and economic development of Russia (1883–1906)]. Prague (in Russian).
16. *Chislennost' i sostav rabochikh v Rossii na osnovanii dannykh pervoy vseobshchey perepisi naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g.* [The number and composition of workers in Russia on the basis of the first general census of the Russian Empire in 1897], 1906. St. Petersburg, vol. 1, app. (in Russian).

Надійшла до редакції 10.01.2016

А. Г. Перетокін

*Придніпровська державна академія
будівництва та архітектури*

КОНЦЕНТРАЦІЯ ГІРНИЧОЇ ТА МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1900–1917 рр.

Проаналізовано процес концентрації виробництва в гірничій і металургійній галузях промисловості в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. (1900–1917 рр.). Відзначено специфічні риси розвитку процесу в Наддніпрянському регіоні Російської імперії в складній соціально-політичній та економічній ситуації.

Розглянуто ставлення царського уряду і гірничо-промислової буржуазії до процесу концентрації в гірничій і металургійній промисловості.

Ключові слова: концентрація виробництва, гірничі галузі, металургійна галузь, промисловість, Наддніпрянська Україна, синдикат, банківський капітал.

Перетокін А. Г. Концентрация горной и металлургической промышленности в Надднепринской Украине в 1900–1917 гг.

Проанализирован процесс концентрации производства в горной и металлургической отраслях промышленности в Надднепринской Украине в начале XX в. (1900–1917). Отмечены специфические черты развития процесса в Надднепринском регионе Российской империи в сложной социально-политической и экономической ситуации. Рассмотрено отношение

царского правительства и горнопромышленной буржуазии к процессу концентрации в горной и металлургической промышленности.

Ключевые слова: концентрация производства, промышленность, горная отрасль, металлургическая отрасль, Надднепринская Украина, синдикат, банковский капитал.

Peretokin A. G. Concentration of mining and metallurgical industry in the Dnieper region of Ukraine in 1900–1917.

The process of production concentration of the mining and metallurgical branches of industry in the Dnieper region at the beginning of the 20th century (1900–1917) is analyzed. The specific features of the process development in the Dnieper region of the Russian empire are characterized. The policy of the tsarist government and mining and metallurgical businessmen concerning the process of concentration is regarded.

Difficult social-political and economic situation in the Russian empire and in the world at the beginning of the 20th century, undoubtedly, influenced upon the development of the mining and metallurgical branches of industry in the Dnieper region of Ukraine. The world industrial-economic crisis hampered the development of the mining and metallurgical branches of industry. At the same time the process of industry concentration

occurred and syndicates were created. Industrial and bank capitals were united. After the world economic crisis, the Russian-Japanese war, revolutionary events of 1905–1907, there was the rise in the development of the mining and metallurgical branches of industry. New plants were built and the production increased. The First World War and revolutionary events of 1917 occurred and new problems in the mining and metallurgical branches appeared. Despite the difficult economic and political situation in the region at the beginning of the 20th century the mining and metallurgical branches of industry of the Dnieper region of Ukraine developed more rapidly and left the branches in other regions of the Russian empire behind.

Keywords: production concentration, industry, mining branch, metallurgical branch, the Dnieper region of Ukraine, syndicate, bank capital.

Наприкінці XIX ст. в Наддніпрянській Україні гірничі та металургійні промисловості розвивалися швидшими темпами, ніж в інших районах царської Росії. На початку XX ст. Україна стала одним із найбільш розвинених промислово-економічних районів імперії з важливими промисловими центрами: Донецьким вугільно-металургійним, Криворізьким залізничним і Нікопольським марганцевим басейнами. Україна стала головною паливно-металургійною базою імперії. У 1900 р. Україна виробляла 51 % чавуну, 52 % сталі, 65 % кам'яного вугілля загальноросійського виробництва. Із кінця XIX ст. і на початку XX ст., коли в країні була складна економічна і політична ситуація,

в гірничій та металургійній галузях промисловості відбувається процес концентрації виробництва.

Аналіз публікацій. Серед наукових досліджень із проблематики даної статті заслуговують на увагу роботи радянських істориків Г. Д. Бакулева, Й. Ф. Гіндіна, В. Я. Лавричева, Я. І. Лівшина, О. О. Нестеренка, А. Л. Цукерника, Д. І. Шполянського [1; 2; 27; 29; 32; 41; 44]. Процес концентрації промисловості, створення синдикатів розглядається також в працях сучасних українських вчених: І. В. Довжука, О. М. Донік, О. П. Реєнта, Ф. Г. Турченка, О. Б. Шляхова [21; 22; 34; 38; 42; 43], але галузева преса гірничої

та металургійної галузей промисловості як історичне джерело недостатньо використовувалася в роботах дослідників.

Мета статті – проаналізувати процес концентрації гірничої та металургійної галузей промисловості в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. та вплив на цей процес складної економічної та політичної ситуації в країні та світі (на матеріалі галузевої преси).

Виклад матеріалу. Після промислового піднесення 1890-х рр. початок ХХ ст. у Наддніпрянській Україні, як і в Російській імперії в цілому та й у всьому світі, відзначився глибокою економічною кризою, наслідки якої позначилися на важкій промисловості. Світова економічна криза 1900–1903 рр. охопила різні галузі промисловості, насамперед кам'яновугільну, металургійну і залізорудну.

На XXV з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії було прийнято рішення про проведення засідання з приводу важкого фінансового та економічного стану в гірничій та металургійній галузях промисловості. На цей час було закрито декілька заводів, шість доменних печей, скоротилося виробництво металу, зростала кількість безробітних [13, с. 4597–4601].

У 1900 р. галузеве видання «Горнозаводской листок» (далі ГЗЛ) опублікувало статистичний матеріал, яким звітувало статистичне бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Статистичний матеріал за першу чверть 1900 р. свідчить, що серед акціонерних компаній та пайових товариств перше місце посіли металургійні, машинобудівні та механічні виробництва; 12 акціонерних компаній та пайових товариств мали основний капітал 13 млн 800 тис. крб., а ті підприємства, які вже функціонували раніше, додали ще 10 млн 300 тис. крб. На другій позиції були гірничі та кам'яновугільні акціонерні компанії та пайові товариства, яких налічувалося п'ять (з основним капіталом 5 млн 400 тис. крб.). Загальна сума основного акціонерного та пайового капіталу, який функціонував у Росії, зросла за першу чверть 1900 р. на 92 млн 376 тис. крб. Частка гірничих і металургійних акціонерних компаній та пайових товариств була досить вагомою, їх основний капітал дорівнював 19 млн 200 тис. крб. [10, с. 4334].

У 1913 р. у період підйому промислового розвитку перед Першою світовою війною кількість акціонерних підприємств кам'яновугільної промисловості Наддніпрянської України зросла на 10 нових компаній з основним капіталом 25 млн 450 тис. крб., а ті акціонерні компанії, які були створені раніше, збільшили основний капітал на 15 млн 670 тис. крб. У металургійній галузі Наддніпрянської України в цей рік нові акціонерні компанії не з'явилися, а створені раніше збільшили основний капітал на 10 млн крб. [8, с. 8633].

Про концентрацію металургійної галузі промисловості Наддніпрянської України свідчить також статистичний матеріал, який був опублікований у ГЗЛ 1900 р. У виданні повідомляється, що на 18 заводах регіону було вироблено 82 491 329 пуд. чавуну і 45 026 790 пуд. сталі, а на 107 уральських заводах було вироблено 44 835 904 пуд. чавуну та 9 183 502 пуд. сталі, тобто чавуну майже вдвічі менше, а сталі майже в п'ять разів менше. Ці дані підтверджують, що навіть під час світової економічної кризи металургійна галузь Наддніпрянської України завдяки концентрації виробництва та використанню сучасних технологій набагато випередила металургійну галузь Уралу [11, с. 4379; 12, с. 4560–4563].

В огляді, присвяченому книзі Касперовича «Залізоробна промисловість за останнє десятиліття (1903–1912 рр.)», який був опублікований у виданні «Горнозаводское дело» (далі ГЗД), відзначається, що у 80–90-х рр. ХІХ ст. розвиток металургійної промисловості був пов'язаний з інтенсивним будівництвом залізниць і заводів, а на початку ХХ ст. царський уряд підтримував металургійні підприємства казенними замовленнями. Значну роль відігравало створення синдикатів, які затримували падіння ринкових цін і з'ясовували розміри можливих кредитів [6, с. 7561].

У 1903 р. плавлення чавуну на південноросійських заводах складало 56 % від загального обсягу чавуну, який виплавлявся на заводах п'яти головних промислових районів Європейської Росії. У 1903 р. плавлення чавуну на південних заводах більше ніж удвічі випередило уральські заводи [17, с. 6939–6944; 31, с. 6393].

Під час світової економічної кризи 1900–1903 рр. інтенсивно відбувався процес концентрації промисловості. Металургійна промисловість Наддніпрянської України відзначалася високим рівнем концентрації. Виробництво було зосереджено на 16 доменних і 5 переробних заводах [41, с. 12, 13].

У 1900 р. п'ять найбільших металургійних заводів Наддніпрянської України (Юзівський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський та Донецько-Юр'ївський) виплавляли 49 % всього чавуну цього регіону, і більше 25 % загальноросійського обсягу. У 1913 р. ці заводи вже виробляли 55 % чавуну регіону і близько 37 % загальноросійського обсягу. Одночасно з концентрацією виробництва відбувається зростання банківського капіталу, який зосереджується в декількох банках-гігантах, виникають банківські монополії. Посилюється проникнення банківського капіталу в промисловість, поєднання монополістичного банківського капіталу з промисловістю приводить до появи і зміцнення фінансового капіталу, нової форми капіталу, типової для епохи імперіалізму [1, с. 119, 120].

На початку 1900 р. таке зрощення було характерним для деяких банків і акціонерних товариств. Так, наприклад, Фінансова група Генерального товариства (Париж) була засновником Генерального товариства чавуноплавильних заводів у Росії з основним капіталом у 6 млн крб. Російський банк зовнішньої торгівлі і Бельгійське генеральне товариство були засновниками Катеринославського гірничопромислового товариства з основним капіталом у 1 млн 875 тис. крб. Фінансові зв'язки об'єднували Азовський банк і Донецьке товариство залізничного та сталеливарного виробництва (4 млн 500 тис. крб.), а також були фінансові стосунки між Азовсько-Донським банком і Верхньодніпровським металургійним товариством (2 млн 250 тис. крб.) [28, с. 145–150; 44, с. 43, 44]. Банки перетворювалися на монополістів, які володіли капіталом, виробництвом та джерелами сировини.

Високий рівень концентрації металургійної промисловості призвів до виникнення монополій. На початку XX ст. почали з'являтися акціонерні товариства, які являли собою монопольні товариства, що забезпечували продаж металевих виробів за монопольними цінами. Як зазначає О. Б. Шляхов, монопольні об'єднання в Україні і в Росії виникали саме в тих галузях, де урядом шляхом виняткового протекціонізму та казенних замовлень здійснювалося насадження капіталізму зверху [1, с. 82]. Саме в металургійну та гірничу галузі промисловості вкладали значні інвестиції бельгійські, французькі, німецькі та англійські капіталісти. Г. Д. Бакулев підкреслював значення іноземного капіталу для розвитку промисловості Наддніпрянського регіону. Іноземний капітал виступав як концентрований акціонерний капітал. Підприємства, які ним створювалися, були великими заводами із сучасним обладнанням. У металургійній галузі Наддніпрянської України застосовувалися науково-технічні досягнення вітчизняних і закордонних науковців та інженерів [1, с. 119–123; 19, с. 5–15].

У 1901 р. на XXVI з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії постало питання про створення синдикату у формі об'єднання агентств всіх металургійних заводів цього регіону. У 1902 р. був затверджений статут Товариства для продажу виробів російських металургійних заводів [41, с. 12, 13]. Ядром синдикату «Продамет» були заводи України, а також до нього входили заводи Польщі, Центральної Росії, Уралу. Діяльність «Продамету» була спрямована на одержання максимальних прибутків. «Продамет» вів активну боротьбу за підвищення цін, зменшення виробництва, за головування на ринку. Контрагент передавав товариству виняткове право на продаж виробів та одержував долю участі в замовленнях.

Учасники монополії вели жорстоку боротьбу за квоту. Шість товариств: Південно-Російське, Дніпровське, Російсько-Бельгійське, Новоросійське, Донецько-Юр'ївське, Брянське і Донецьке мали сумісну квоту більше половини (52,23 %). «Продамет» об'єднав продаж 80 % виробництва листового та універсального заліза, 90 % швелерів і балок, більше 70 % бандажів [33, с. 95].

У 1910 р. «Продамет» об'єднав 30 великих підприємств і акціонерних товариств у металургійній промисловості з основним капіталом (у російській валюті) приблизно 174 млн крб. з виробництвом у 255 млн крб. і кількістю робітників – 85 тис. чол. У 1912 р., коли відчувався промислове піднесення, «Продамет» вже являв собою загальноросійську монополію, він утримував командні позиції на багатьох ринках, встановлював єдині монопольні ціни. Синдикат здійснював продаж сортового, листового й універсального заліза, балок, швелерів і бандажів, залізничних рейок. «Продамет» монополізував більш, ніж 4/5 всієї металургійної промисловості Росії [40, с. 401, 402].

У 1902 р. було організовано синдикат казенних підприємств для продажу спеціальних чавунів, до складу якого увійшли шість південних заводів: Донецько-Юр'ївський, Дніпровський, Новоросійський, Ольховський, Російсько-Бельгійський та Олександрівський. Він забезпечував 90 % виробництва спеціальних чавунів [44, с. 64].

Великий синдикат із продажу залізних труб «Трубопродаж» було створено теж у 1902 р. Він об'єднав 10 російських заводів, серед яких були два південних: Нікополь-Маріупольський і Таганрозький. Синдикат «Трубопродаж» забезпечував майже 100 % продажу газопровідних, водопровідних та нафтопровідних фабричних труб [33, с. 95, 96].

Загальноросійський синдикат «Цвях» було створено у 1903 р., згодом він об'єднав 32 заводи, серед них були заводи Наддніпрянщини: Дніпровський, Олександрівський, Дружківський. Синдикат продавав дріт і цвяхи [44, с. 65].

Діяльність синдикатів була спрямована на одержання максимально високих прибутків, на зниження виробництва, на утримання високих цін. Штучно створюючи «металевий голод», монополісти одержували максимальні прибутки. Поширення першої світової економічної кризи 1900–1903 рр. вплинуло на стан заводської промисловості регіону. Спостерігалися головні та характерні симптоми й ознаки кризи: скорочення обсягів виробництва, падіння цін, загострення соціальних проблем. Незважаючи на падіння цін під час кризи 1900–1903 рр., замовлення скарбниці видавалися на декілька років уперед за незмінними розцінками. Цієї практики дотримувався уря-

довий Комітет із розподілу замовлень на рейки, скріплення та рухомий склад для залізниць, який було створено 1902 р. П'ять металургійних заводів Наддніпрянської України (Російсько-Бельгійський, Новоросійський, Донецький, Брянський та Південноросійський Дніпровського товариства) отримували до 70 % казенних замовлень. Така політика уряду гарантувала цим підприємствам великі прибутки, тому підприємці й надалі вважали вигідним йти шляхом казенних замовлень, а не задовольняти внутрішній масовий ринок, який не був прибутковим [42, с. 56–57].

На сторінках ГЗЛ висвітлювалися дії Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії з метою подолання наслідків кризи. На засіданні Ради з'їзду, яке відбулося 11 березня 1901 р., були визначені наслідки кризи для регіону та розроблені заходи для покращення стану металургійної промисловості. З метою поліпшення складного становища металургійної промисловості було вирішено звернутися до міністрів фінансів, землеробства та державного майна з проханням надати південним заводам казенні замовлення; скасувати замовлення, що продовжували робити морське та військове відомства для іноземних заводів; відмінити гірничий податок у розмірі 1,5 коп. з пуда чавуну [15, с. 4837].

За даними ГЗЛ у 1903 р. спостерігалось зростання і навіть піднесення у виробництві сталі, заліза, металевих виробів. Виробництво чавуну, навпаки, зменшувалося, але вивезення цього металу на ринок збільшилося за рахунок запасів минулих років [18, с. 7097–7099].

Аналізуючи матеріали галузевої преси, можна дійти висновку, що гірничопромисловці Півдня Росії знайшли вихід із кризи в концентрації виробництва, робочої сили та створенні монополістичних об'єднань. У 1901 р. на 12 великих південних металургійних заводах було зосереджено 96 % усіх робітників металургії регіону [3, с. 44–56].

Після промислово-економічної кризи 1900–1903 рр., яка вплинула на різні галузі промисловості та знизила темпи її розвитку, у 1904 р. відбулося пожвавлення південної промисловості. Початок російсько-японської війни сприяв посиленню попиту на мінеральне паливо, метал і металеві вироби. Відбулося подальше пожвавлення промислової діяльності, але незабаром ситуація змінилася. Війна погіршила стан державних фінансів і грошового обігу, який був важливою умовою розвитку промисловості та залучення іноземних капіталів у промисловість Наддніпрянської України. Революційні події 1905–1907 рр., страйки, нестабільна політична ситуація в країні – все це негативно позначилося на основних галузях. Під впливом світової промислової кризи

1908–1909 рр. у металургійній галузі промисловості спостерігався пригнічений стан, який покращився та змінився промисловим піднесенням 1910–1913 рр. Військове лихоліття та революційні події 1917 р. загальмували індустріальний розвиток Наддніпрянщини.

Аналіз матеріалів, які друкувалися на сторінках ГЗД з приводу «синдикатських домовленостей», показує, що уряд, громадськість, підприємці, працівники гірничої та металургійної галузей були однастайні щодо майбутньої долі синдикатів і трестів. Зокрема, міністр торгівлі та промисловості В. І. Тімірязев ще в 1909 р. висловив думку про те, що окремі виробники не можуть визначити самотужки ринкові потреби та співвіднести їх із попитом. Тому такі виробники більше страждали від наслідків криз (знецінення товару, зменшення заробітної плати тощо) [4, с. 430, 431].

У 1913–1914 рр. редактор ГЗД М. Ф. фон Дітмар прийняв рішення про розміщення полемічних матеріалів у журналі з приводу діяльності синдикатів, підкресливши, що це питання турбувало широкі кола суспільства. Уряд також не залишався осторонь. У міністерстві торгівлі та промисловості відбулася міжвідомча нарада з цього приводу. Ставлення самодержавства до синдикатів залишалося в цілому прихильним. У 1913 р. уряд підготував проект «Правила про синдикати та трести», який ґрунтувався на висновку, що діяльність монополій взагалі спрямована не на підвищення, а на стабілізацію цін, а, відповідно, монополії є явищем економічно доцільним і корисним, а також відзначалося, що заохочення синдикатів є стимулом для розвитку вітчизняної промисловості [42, с. 105].

Металургійна промисловість у період з 1904 р. до 1917 р. розвивалася досить швидкими темпами. У Наддніпрянській Україні діяли 21 металургійний завод, 42 доменні та 72 мартенівські печі, 28 конверторів і 70 прокатних та трубних станів. Як свідчать дослідження фахівців з економічної історії, ці підприємства забезпечували 69 % загальноросійського виробництва чавуну, 57 % сталі та 58 % прокату. Швидкими темпами зростало виробництво листового та сортового заліза, балок і швелерів, відповідно, на 102,5, 61 та на 88 % [40, с. 10].

Із початком Першої світової війни, наприкінці 1914 р., як констатувала галузева преса, відбувалося погіршення ситуації в металургійній промисловості. На південних металургійних заводах на той час працювало 88 444 робітників, але лише протягом грудня кількість робітників зменшилася на 1 687 чоловік. Як свідчать архівні дані, на Олександрівському Південно-Російському заводі Брянського товариства з 1913 р. до 1917 р. зростала кількість робітників від 8 488 робітників до

10 883, за винятком 1915 р., коли після початку Першої світової війни кількість робітників дещо зменшилася, тому що частина робітників була мобілізована на фронт. На Дніпровському заводі зменшилася кількість робітників у 1916 р., але лави робітників металургійної промисловості поповнювалися військовополоненими [20, арк. 31–33].

Плавлення чавуну за весь 1914 р. склало 186 533 тис. пуд., що було нижче показників 1913 р. на 1,3 %. Потреба в південному металі зростала. На початку 1914 р. працювало 50 домен із 57, ще 5 домен будувалось. У перші дні мобілізації було зупинено 8 печей, а кількість діючих печей на 1 липня 1914 р. скоротилася до 45, а на 1 січня 1915 р. – до 43. Зменшилися обсяги плавлення металу та його перевезення. У 1914 р. вивезення металу скоротилося на 13,2 %, скоротилися замовлення підприємств, наприклад, на листове залізо – на 43,2 %, на залізничні рейки – на 31,7 %. На той час до підприємств вчасно не підвозилися вугілля, кокс, руда [9, с. 10329–10333].

Світова промислова криза вразила також, хоча меншою мірою, кам'яновугільну промисловість. Із матеріалів ГЗЛ відомо, що на початку 1900 р., у перший рік економічної кризи, у міністерстві фінансів відбулося засідання, на якому з'ясовувалися питання про стан кам'яновугільної промисловості. Засідання мало розробити заходи, які б могли сприяти розвитку кам'яновугільної промисловості, зробити її більш потужною, щоб вона відповідала потребам ринку [36, с. 4174–4176].

Галузева преса звернула увагу читачів на те, що, незважаючи на швидкий розвиток галузі в XIX ст., попит внутрішнього ринку не було повністю задоволено. На цю ситуацію впливало надходження до країни вугілля з-за кордону. На засіданні ставилися питання про ефективне використання покладів корисних копалин, стан сучасного технічного обладнання гірничопромислової галузі, кількість і кваліфікацію працівників, обсяги залізничних перевезень та якість розвантаження. Але наприкінці 1900 р. перед галуззю постали зовсім інші проблеми, пов'язані з поширенням кризових явищ.

У матеріалах ГЗЛ знаходимо дані, що під час кризи виробництво кам'яного вугілля зменшилося вдвічі, кількість робітників скоротилась і досягла мінімальних розмірів [14, с. 4633].

У Наддніпрянській Україні, яка на той час була частиною Російської імперії, під час промислово-економічної кризи загострилася проблема видобутку не тільки кам'яного вугілля, а й залізної руди. Матеріали ГЗЛ свідчать, що стан залізорудної промисловості за два кризо-

вих роки погіршився. За цей час зменшився видобуток і обсяг вивезення руди, знизилася ціна на руду. У 1902 р. у Криворізькому районі закрилося 10 рудників. У пошуках ринків збуту залізної руди були зроблені спроби збільшити її відправлення за кордон [16, с. 6280, 6281]. Вивезення криворізької залізної руди за рік зросло в десять разів і досягло в 1902 р. 20 млн пуд. На сторінках журналу ГЗЛ розгорнулася дискусія з цього приводу, до якої долучилися провідні науковці. І. А. Тіме опублікував статтю, яка була присвячена проблемі продажу криворізької руди за кордон. Вивезення руди за кордон розглядалося ним як тимчасовий захід. Автор прийшов до висновку, що продаж високоякісної криворізької руди за кордон є небажаним явищем, але необхідним за умов промислово-економічної кризи [37, с. 6592–6595].

У 1904 р. на сторінках галузевого журналу ГЗЛ була надрукована інформація про стан кам'яновугільної й антрацитової промисловості південної Росії, а також про підсумки виробництва чавуну, заліза, сталі та металевих виробів за період світової промислової кризи 1900–1903 рр. Аналіз наведених даних та інформації дозволяє зробити висновок, що кам'яновугільна й антрацитова промисловість виявила ознаки покращення у 1903 р. у порівнянні з двома попередніми роками. Але навіть у 1903 р. видобуток цих видів мінерального палива Донецького басейну складав 66 % потенційних можливостей кам'яновугільних і антрацитових копалень. У 1903 р. видобуток вугілля в Донецькому басейні складав 65 % загальної кількості видобутку імперії в той самий рік [39, с. 7010–7013].

У кам'яновугільній промисловості в 1904 р. відбувся процес концентрації виробництва, аналогічний тому, який відбувся в металургії. У 1904 р. редакційний комітет ГЗЛ помістив історико-статистичний нарис під назвою «К вопросу о концентрации Донецкой каменноугольной промышленности». Для того, щоб зібрати дані, які були оприлюднені, співробітники журналу звернулися до збірника К. Скальковського «Горнозаводская производительность России в 1876 г.», залучили також видання статистичного бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії «Каменноугольная промышленность России в 1902 году», керувалися збірниками Гірничого вченого комітету [23, с. 5940; 25, с. 7029–7032;].

Дані про співвідношення великих і малих кам'яновугільних підприємств Донецького басейну представлені в табл. 1. Ознакою великого підприємства вважалася річна потужність, яка дорівнювала 3 млн пуд. вугілля. Дані за чверть століття наведені у табл. 1.

Співвідношення кількості великих і малих підприємств донецької кам'яновугільної промисловості (1876–1902 рр.)

Групи підприємств (фірм)	Видобуто вугілля та антрациту, тис. пуд.	
	1876	1902
Великі підприємства з річним видобутком 3 млн пуд. і більше	14 623	539 615
Інші підприємства	43 829	102 525
Всього	58 452	642 140

(за: ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7029–7032)

Наведені дані свідчать про стрімке, невпинне зростання великих підприємств у Донецькій кам'яновугільній промисловості в період із 1876 р. по 1902 р., тобто протягом 25 років. У 1902 р. у Донецькому басейні було 240 кам'яновугільних і антрацитових підприємств. Видобуток великих фірм збільшився у 36,9 разів, у той же час решта фірм збільшила видобуток у 2,3 рази. У 1876 р. видобуток великих фірм складав 25 % загального видобутку басейну, а в 1902 р. – вже близько 85 %, що припадало на 46 великих фірм, щорічний видобуток яких був не нижчим за 3 млн пуд. Решта, 194 фірми, видобули, згідно з наведеними показниками, 102 525 тис. пуд. вугілля й антрациту, або 15 % загального видобутку Донецького басейну в 1902 р. Іншими словами: у 1902 р. загальна сума видобутку великих фірм більше, ніж у 5 разів перевищувала загальну суму решти фірм (у 1876 р. майже у 3 рази). Щорічний середній видобуток однієї великої фірми в 1902 р. (11,73 млн пуд.) перевищував видобуток однієї фірми з групи «решта підприємств» (0,53 млн пуд.) більше, ніж у 22 рази. Ці розрахунки підтверджують положення про концентрацію кам'яновугільної і антрацитової промисловості Донецького басейну: значення великих фірм зростає з роками й у 1902 р. перевищує роль усіх інших підприємств цієї галузі. Цифри, ймовірно, були б і більш вражаючими, якби не світова промислова криза та її наслідки [23, с. 5940; 25, с. 7029].

Про концентрацію кам'яновугільної промисловості, збільшення ролі великих підприємств у галузі та про підвищення цензу, який надавався при голосуванні особливо важливих питань на з'їздах гірничопромисловців, свідчить матеріал, надрукований у 1904 р. на сторінках журналу ГЗЛ. Якщо раніше було встановлено ценз у розмірі 250 вагонів, а ті підприємці, які не отримували цензу, могли об'єднатися для одержання одного голосу й довірити його своєму представникові, то на XXVIII з'їзді в 1903 р. було встановлено ценз на нових засадах. Відправлення 250 вагонів щорічно надавало право одного голосу, 1 тис. вагонів – двох голосів, 4 тис. вагонів – трьох голосів. Аналіз звіту показав, що 50 % голосів на з'їзді належало великим промисловцям, які відправляли залізницею на ринок 85 % загального обсягу

вугілля. Група найбільш потужних відправників вугілля (5 тис. вагонів на рік) зросла за цей час удвічі.

У 1903 р., коли криза почала відступати, гірничопромисловці висловилися за впровадження запобіжних заходів на випадок майбутніх криз – через заснування особливих товариств як єдиного засобу допомоги кам'яновугільній промисловості вийти з обтяжливого становища – раптової та різкої зміни періодів піднесення й занепаду. Як наслідок, у березні 1904 р. виникло «Товариство для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну» («Продвугілля»). Гірничопромисловці сформулювали головне завдання синдикату – внесення свідомо регулюючого аспекту в донецьку кам'яновугільну промисловість. Необхідність існування подібних торговельно-промислових організацій пояснювали тим, що при імобілізації закладеного капіталу необхідно звести до мінімуму коливання ринкової кон'юнктури від різкого зниження до підвищення та свідомо регулювати попит і споживання [30, с. 9003–9004].

Напередодні Першої світової війни була спроба притягнути до судової відповідальності синдикат «Продвугілля». Це було викликане тим, що в уряді дійшли думки, що причиною паливного голоду в країні та перешкодою для подальшого розвитку кам'яновугільної справи було об'єднання гірничопромисловців у синдикат, що викликало свідоме скорочення видобутку вугілля з метою підняття цін. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії взяв під свій захист «Продвугілля», й у травні 1914 р. розглянув питання про його діяльність [7, с. 8450; 35, с. 9001–9002].

Аналіз матеріалів, які друкувалися на сторінках ГЗД з приводу «синдикатських домовленостей», показує, що уряд, громадськість, підприємці, працівники гірничої та металургійної галузей були одностайні щодо майбутньої долі синдикатів.

У 1914 р. з'явилася редакційна стаття в журналі ГЗД під назвою «Клеветникам» із приводу рішення Петербурзького комерційного суду у справі синдикату «Продвугілля». Синдикат звинувачували в порушенні закону, який забороняв угоду між торговцями та промисловцями з метою підняття ціни на продукцію, яка забезпечувала

надприбуток. Деякі урядовці погоджувалися із цим і пояснювали тимчасову нестачу вугілля, а також металу спекуляцією з боку синдикатів [26, с. 8450–8453]. Редакція журналу ГЗД захищала «Продвугілля» і доводила, що за даними статистичного бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії загальний видобуток вугілля в Донецькому басейні дорівнював 1089 млн пуд., а видобуток фірм «Продвугілля» складав у 1912 р., наприклад, 591 млн пуд. чи 54,27 %. Ці показники порівнювали в журналі зі співвідношенням, яке існувало між синдикованими копальнями та аутсайдерами в Рурському басейні: частина синдикованих фірм у видобутку вугілля басейну складала 91,6 %. Редактор журналу ГЗД зробив висновок, що синдикат «Продвугілля» за умов низького рівня об'єднання в Донецькому басейні не міг утримувати та скеровувати кон'юнктуру ринку за своєю програмою подібно до Рейнсько-Вестфальського синдикату [5, с. 6819–6821].

Статистичні дані, які були опубліковані, дозволяють порівняти динаміку видобутку вугілля фірм, які входили до складу «Продвугілля» з розвитком видобутку фірм, які не входили до складу синдикату, але за розмірами видобутку (більше 5 млн пуд. на рік) та технічному оснащенню належали до одного з ними промислового рангу. Як результат порівняння, можна запропонувати табл. 2.

Наведені дані показують, що потужні фірми, які не входили до складу «Продвугілля», збільшили свій видобуток менше, ніж фірми синдикату.

Журнал ГЗД, пояснюючи подорожчання палива в Наддніпрянщині, звертав увагу читачів на те, що поживавлення економічного життя в 1910–1913 рр. викликало великий попит на вугілля. Основне завдання «Продвугілля» редакція вбачала у внесенні свідомо-регулюючих засад у донецьку кам'яновугільну промисловість.

Наведені заходи сприяли тому, що в червні 1914 р. було опубліковано законопроект про синдикати та трести, який був розроблений міністерством торгівлі та промисловості. Цей законопроект складався з чотирьох розділів і 199 статей, половина з них містила види відповідальності за їх порушення. У законопроекті наводилося визначення та ознаки такого терміна, як підприємницькі об'єднання [24, с. 9139–9145].

Гірничопромисловці Півдня Росії на сторінках ГЗД роз'яснювали, що існування об'єднаних торговельно-промислових організацій у кам'яновугільній промисловості викликано властивостями й особливостями цієї галузі промисловості, яка потребує значних витрат на обладнання для спеціальних наземних та підземних споруд. У цьому випадку витрати основного капіталу вкладаються у «фіксованій» формі, тобто, коли зменшується ринковий попит на вугілля, така форма заважає використати ці капітали для іншого призначення. Зазначалося, що кам'яновугільна промисловість має таку специфіку, що навіть за умов консервування копальні, необхідно витрачати кошти на підтримання стану підземних розробок, ремонт, відкачування води, вентильовання, інакше підприємство неможливо буде експлуатувати в майбутньому. Імобілізація капіталу в кам'яновугільній промисловості та необхідність витрачати кошти на утримання рудників навіть тоді, коли вони не працюють, обумовили необхідність пошуку таких умов розвитку, які б регулювали різкі коливання кон'юнктури. Такі умови, на думку гірничопромисловців, створювали товариства типу «Продвугілля» [45, с. 219]. Якщо аналізувати ситуацію, яка склалася у всій вугільній промисловості Наддніпрянщини, то в 1914 р. видобуток мінерального палива збільшився відносно 1913 р., але внаслідок початку військових дій на 20 % знизилася його вивезення. Проблеми з перевезенням мінерального палива зумовили необхідність проведення у 1915 р. спеціальної наради, яка була присвячена питанням палива та перевезення.

Висновок. Початок ХХ ст. характеризувався складною економічною та політичною ситуацією, яка, безперечно, вплинула на динаміку розвитку металургійної промисловості в Наддніпрянській Україні. Під час промислово-економічної кризи головним питанням було подолання її негативних наслідків, які виявилися особливо гостро у 1903 р. Гірничопромисловці Наддніпрянської України знайшли вихід із кризи в концентрації виробництва, робочої сили та створенні монополістичних об'єднань. Під час економічної кризи (1900–1903 рр.) інтенсивно відбувався процес концентрації промисловості, створювалися синдикати і акціонерні товариства. Наприклад, з'явилися синдикати «Продамет», «Трубопродаж», «Цвях».

Таблиця 2

Динаміка видобування вугілля фірмами, які входили до складу «Продвугілля», і тими, які не входили

Вугільні фірми	Роки	Видобуток, млн пуд.	Приріст, %
«Продвугілля»	1906	453,00	30,5
	1912	591,23	
Інші потужні фірми	1906	241,87	3,26
	1912	249,75	

(за: ГЗД. – 1913. – № 7. – С. 6820)

Синдикату «Продамет» належало 4/5 всієї металургійної промисловості Російської імперії. П'ять найбільших заводів Наддніпрянської України виробляли майже половину всього чавуну регіону. У гірничій галузі промисловості теж відбувався процес концентрації. Видобуток кам'яного вугілля великими фірмами складав 85 % від загального видобутку в регіоні. Одночасно відбувалася концентрація банківського капіталу та його об'єднання з промисловим. Банки перетворювалися на монополістів, які володіли капіталами, виробництвом і сировиною.

У складний політичний і соціально-економічний період, який тривав із 1904 до 1917 р., промисловий розвиток Наддніпрянщини відчув про-

яви як піднесення, так і депресії, які були викликані російсько-японською війною, революційними подіями 1905–1907 рр., Першою світовою війною та революційними подіями 1917 р. Галузева преса приділяла увагу проблемам, пов'язаним зі створенням та діяльністю синдикатів. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії взяв під свій захист синдикат «Продвугілля», незважаючи на судовий процес із приводу його монопольної діяльності, в той час, коли самодержавний уряд звинувачував синдикат у створенні вугільного голоду та підвищенні цін на паливо. Гірничопромисловці розглядали синдикати як явище економічно доцільне і корисне, як стимул для розвитку промисловості, як регулюючий засіб попиту і споживання.

Бібліографічні посилання

1. Бакулев Г. Д. Черная металлургия Юга России / Г. Д. Бакулев. – М., 1953.
2. Гиндин И. Ф. Политика царского правительства в отношении промышленных монополий / И. Ф. Гиндин // Особенности империализма в России. – М., 1963.
3. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К., 1970.
4. Горнозаводское дело (ГЗД). – 1910. – № 12.
5. Там само. – 1913. – № 7.
6. Там само. – 1913. – № 30.
7. Там само. – 1914. – № 5.
8. Там само. – 1914. – № 10.
9. Там само. – 1915. – № 4.
10. Горнозаводской листок (ГЗЛ). – 1900 – № 12.
11. Там само. – 1900. – № 14.
12. Там само. – 1900. – № 21.
13. Там само. – 1900. – № 22.
14. Там само. – 1900. – № 23.
15. Там само. – 1901. – № 6.
16. Там само. – 1903. – № 9.
17. Там само. – 1904. – № 25.
18. Там само. – 1904. – № 34.
19. Гуляев Г. И. Очерки истории Екатеринослава (А так ли это было?) / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. – Д., 2007. – Кн. 2: (1887–2006).
20. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 463, оп. 1., спр. 17.
21. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / І. В. Довжук. – Луганськ, 2009.
22. Донік О. М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст. від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2010. – Вип. XVII. – С. 52–69.
23. Железрудная промышленность Криворожского района // ГЗЛ. – 1903. – № 2. – С. 5940.
24. Законопроект о синдикатах и трестах // ГЗД. – 1914. – № 25. – С. 9139–9145.
25. К вопросу о концентрации Донецкой каменноугольной промышленности // ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7029–7032.
26. Клеветникам // ГЗД. – 1914. – № 5. – С. 8450–8453.
27. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 гг. / В. Я. Лаверычев. – М., 1974.
28. Лазебник В. И. Неизвестный Екатеринослав / В. И. Лазебник. – Д., 2012.
29. Лившин Я. И. Монополии в экономике России / Я. И. Лившин – М., 1961.
30. Материалы Совета съезда горнопромышленников Юга России (23 мая 1914 г.) // ГЗД. – 1914. – № 21–22. – С. 9003–9004.
31. Местные известия // ГЗЛ. – 1903. – № 25. – С. 6393.
32. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине / О. О. Нестеренко. – Ч. 1. – К., 1959; Ч. 2. – К., 1962.
33. Развитие металлургии в Украинской ССР. – К., 1980.
34. Рєсєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Рєсєнт, О. В. Сердюк. – К., 2004.
35. Синдикаты // ГЗД. – 1914. – № 21–22. – С. 9001–9002.
36. Совецание по выяснению положения каменноугольной промышленности. Заседание у министра финансов // ГЗЛ. – 1900. – № 5. – С. 4174–4176; № 7. – С. 4208–4210.
37. Тиме И. А. Желательна ли продажа Криворожской руды за границу? / И. А. Тиме // ГЗЛ. – 1904. – № 5. – С. 6592–6595.
38. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К., 2003.
39. Уголь и железо Южной России за последнее трехлетие. Историко-статистический очерк // ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7010–7013.
40. Хромов П. А. Экономическое развитие России / П. А. Хромов. – М., 1967.
41. Цукерник А. Л. Синдикат «Продамет»: историко-экономический очерк. 1902 – июль 1914 г. / А. Л. Цукерник. – М., 1959.
42. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / О. Б. Шляхов. – Д., 2010.
43. Шляхов О. Б. Виникнення монопольних об'єднань у промисловості українських губерній Російської імперії та політика щодо них самодержавства / О. Б. Шляхов // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія. – Д., 2015. – Вип. 23. – С. 81–92.
44. Шполянський Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века / Д. И. Шполянський. – М., 1953.
45. Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев – М., 1955.

References

1. Bakulev, G. D., 1953. *Chernaya metallurgiya Yuga Rossii [Iron and steel industry in southern Russia]*. Moscow (in Russian).
2. Gindin, I. F., 1963. Politika tsarskogo pravitel'stva v otnoshenii promyshlennykh monopoliiy [The policy of the tsarist government in relation to the industrial monopolies]. *Ob osobennostyakh imperializma v Rossii [On peculiarities of imperialism in Russia]*. Moscow (in Russian).
3. Holobutskyi, V. O., 1970. *Ekonomichna istoriya Ukrainy'skoyi RSR: Dozhovtnevyi period [Economic History Ukrainian SSR: pre-October period]*. Kiev (in Ukrainian).
4. *Gornozavodskoye delo [Mining business]*, 1910, № 12 (in Russian).
5. Ibidem, 1913, № 7.
6. Ibidem, № 30.
7. Ibidem, 1914, № 5.
8. Ibidem, № 10.
9. Ibidem, 1915, № 4.
10. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, 1900, № 12 (in Russian).
11. Ibidem, № 14.
12. Ibidem, № 21.
13. Ibidem, № 22.
14. Ibidem, № 23.
15. Ibidem, 1901, № 6.
16. Ibidem, 1903, № 9.
17. Ibidem, 1904, № 25.
- 17a. Ibidem, № 30.
18. Ibidem, № 34.
19. Gulyaev, G. I., Bolshakov V. I. & Moroz, V. S., 2007. *Ocherki istorii Yekaterinoslava (A tak li eto bylo?) [Essays on the History of Yekaterinoslav (And if it was?)]*. Dnipropetrovsk, vol. 2 : (1887-2006) (in Russian).
20. State archive of Dnipropetrovsk region, fund 463, description 1, file 17.
21. Dovzhuk, IV, 2009. *Industrial'nyy Donbas v istoriyi rozvytku Naddnipyrians'koyi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Industrial Donbas in the history of development of Naddnipyrianska Ukraine (the second half of 19th – early 20 century)]* [Monograph]. Luhansk (in Ukrainian).
22. Donik, A., 2010. Pidpryemnyts'ki ob'yednannya v Ukraini ostann'oyi tretyny XIX – pochatku XX st. vid instytutsionalizatsiyi interesiv do nadrehional'nykh form intehtratsiyi [Entrepreneurial associations in Ukraine at last third of the 19th – early 20th century from institutionalization of interest to supra-regional forms of integration]. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Issues of History of Ukraine in 19th – early 20th century]*. Kyiv, vol. 17, pp. 52-69 (in Ukrainian).
23. Zhelezorudnaya promyshlennost' Krivorozhskogo rayona [Iron-mining industry in the Krivoy Rog area], 1903. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 2, pp. 5940 (in Russian).
24. Zakonoprojekt o sindikatakh i trestakh [The draft law on syndicates and trusts], 1914. *Gornozavodskoye delo [Mining business]*, № 25, pp. 9139-9145 (in Russian).
25. K voprosu o kontsentratsii Donetskoy kamenno-ugol'noy promyshlennosti [On the matter of the concentration of Donetsk coal industry], 1904. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 30, pp. 7029-7032 (in Russian).
26. Klevetnikam [For Slanderers], 1914. *Gornozavodskoye delo [Mining business]*, № 5, pp. 8450-8453 (in Russian).
27. Laverychev, V. Ya, 1974. *Krupnaya burzhuziya v poreformennoy Rossii [The big bourgeoisie in post-reform Russia]. 1861 - 1900*. Moscow (in Russian).
28. Lazebnyk, V. I., 2012. *Neizvestnyy Yekaterinoslav [Unknown Yekaterinoslav]*. Dnipropetrovsk (in Russian).
29. Livshin, Ya. I., 1961. *Monopolii v ekonomike Rosii [Monopoly in Russian economy]*. Moscow (in Russian).
30. Materialy Soveta s'yezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (23 maya 1914 g.) [Materials of South Russia Miners Congress Council (23 May 1914)], 1914. *Gornozavodskoye delo [Mining business]*, № 21-22, pp. 9003-9004 (in Russian).
31. Mestnyye izvestiya [Local news], 1903. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 25, p. 6393 (in Russian).
32. Nesterenko, O. O., 1959, 1962. *Rozvytok promyslovosti na Ukraini [The development of industry in Ukraine]*. Kyiv (in Ukrainian).
33. *Razvitiye metallurgii v Ukrainskoy SSR [The development of industry in the Ukrainian SSR]*, 1980. Kiev (in Russian).
34. Reient, O. P., & Serdyuk, O. V., 2004. *Persha svitova viyna i Ukrayina [The First World War and Ukraine]*. Kyiv (in Ukrainian).
35. Sindikaty [Syndicates], 1914. *Gornozavodskoye delo [Mining business]*, № 21-22, pp. 9001-9002 (in Russian).
36. Soveshchaniye po vyasneniyu polozheniya kamenno-ugol'noy promyshlennosti. Zasedaniye u ministra finansov [Meeting to clarify the position of stone-coal industry. Meeting of the Minister of Finance], 1900. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 5, pp. 4174-4176; № 7, pp. 4208-4210 (in Russian).
37. Thieme, I. A, 1904. Zhelatel'na li prodazha Krivorozhskoy rudy za granitsu? [It is desirable whether the sale of Kryvyi Rih ore abroad?] *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 5, pp. 6592-6595 (in Russian).
38. Turchenko, F. & Turchenko, G., 2003. *Pivdenna Ukrayina: modernizatsiya, svitova viyna, revolyutsiya [South Ukraine: modernization, world war, revolution]*. Kyiv (in Ukrainian).
39. Ugol' i zhelezo Yuzhnoy Rossii za posledneye trekhletie. Istoriko-statisticheskiy ocherk [Coal and iron in Southern Russia during the past triennium. Historical and statistical essay], 1904. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 30, pp. 7010-7013 (in Russian).
40. Khromov, P. A., 1967. *Ekonomicheskoye razvitiye Rossii [Russia's economic development]*. Moscow (in Russian).
41. Tsukernik, A. L., 1959. *Sindikat «Prodamet»: istoriko-ekonomicheskyy ocherk. 1902 – iyul' 1914 g. [Syndicate "Prodamet": historical and economic essay. 1902 – July 1914]*. Moscow (in Russian).
42. Shlyakhov, O. B., 2010. *Ukrayina na shlyakhu do industrial'noho suspil'stva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Ukraine on the way to industrial society (the second half of 19th – early 20th century)]* [Monography]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).
43. Shlyakhov, O. B., 2015. Vynyknennya monopol'nykh ob'yednan' u promyslovosti ukraiyins'kykh huberniy Rosiys'koyi imperiyi ta polityka shchodo nykh samodержавstva. [The emergence of monopolistic associations in the industry in Ukrainian provinces of the Russian empire and their policy of autocracy]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Istoriya ta arkhеологія [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: History and Archaeology]*. Dnipropetrovsk, vol. 23, pp. 81-92 (in Ukrainian).
44. Shpolyansky, D. I., 1953. *Monopolii ugol'no-metallurgicheskoy promyshlennosti Yuga Rossii v nachale XX veka [Monopoly of coal and metallurgical industry in Southern Russia at the early 20th century]*. Moscow (in Russian).
45. Yakovlev, A. F., 1955. *Ekonomicheskyye krizisy v Rossii [The economic crisis in Russia]*. Moscow (in Russian).

В. А. Сливенко

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1920-ті рр.

Розглянуто питання правового та організаційного забезпечення становлення прокуратури на Півдні України у 1920-ті рр.

Ключові слова: прокуратура, прокурорський нагляд, правоохоронна система, наркомат юстиції, суд, правосуддя, класова правосвідомість, соціалістична законність, революційна доцільність.

Сливенко В. А. Особенности создания и деятельности прокуратуры на Юге Украины в 1920-е гг.

Рассмотрены вопросы правового и организационного обеспечения становления прокуратуры на Юге Украины в 1920-е гг.

Ключевые слова: прокуратура, прокурорский надзор, правоохранительная система, наркомат юстиции, суд, правосудие, классовое правосознание, социалистическая законность, революционная целесообразность.

Slivenko V. A. Features of creation and activity of the procuracy in the South Ukraine in the 1920s.

This article is devoted to the analysis of regional problems beginning of the procuracy in terms of social transformation and the establishment of an authoritarian regime in the USSR in the 1920s. The theme is caused by necessity of reforming the modern law enforcement. Research tasks were solved by using scientific methods, analysis, synthesis, synthesis and comparison.

In the 1920s in the South of Ukraine the procuracy monitors the activities of law enforcement agencies and government institutions. It helps to prevent the violation of the law of the regional administration. Activity of the procuracy conducted in accordance with the political and ideological course of the party of power. Create procuracy in the South of Ukraine took place in the tragic circumstances

of civil conflict, the growing insurgency, especially characteristic of the region. The procuracy actively used the power of punitive and repressive measures against political opponents. To solve the problem of staff turnover and deficit of professionalism power tried by organizing the rapid training and professional development. These problems have reduced the effectiveness of procuracy supervision over the observance of legality in the South of Ukraine in the 1920s.

In future research the author will be related to the analysis of problems of law enforcement agencies of the state in terms of crisis and democratic reforms.

Keywords: procuracy, the law enforcement system, the Commissariat of Justice, justice, justice of class, socialist legality, revolutionary expediency.

З часу ухвалення Конституції України у 1996 р. прокуратуру намагалися реформувати неодноразово, але максимум, чого вдавалося досягти, – це «косметичні» зміни, які ніяк не впливали на докорінне переродження цього органу. Так, зміни щодо статусу прокуратури були внесені під час проведення так званої малої судової реформи у 2001 р. У березні 2004 р. і в квітні 2009 р. з'явилися два законопроекти щодо реформування прокуратури, які були ухвалені Верховною Радою у першому читанні, проте подальший розгляд було відкладено. Серед причин – зайва політизація цього питання, діаметрально протилежні погляди на шляхи реформування органів прокуратури України [11]. Непримиренні опоненти – прибічники еволюційного та революційного шляхів реформи – на цьому й зупинилися.

Тепер, здається, знову з'явилася політична воля зрушити цю справу з місця. Із набуттям чинності нового Закону України «Про прокуратуру»

15 липня 2015 р. разом із прийнятими нещодавно поправками до нього розпочинається процес системного реформування органів прокуратури України, основою якого має стати якісне оновлення її керівного складу. У грудні цього року 178 місцевих прокуратур має очолити нове керівництво, яке нині обирають на відкритих конкурсах. Влітку початок цього конкурсу анонсував заступник генпрокурора Д. Сакварелідзе, з яким українці пов'язують надії на кардинальне оновлення прокурорських органів в Україні [21]. Істотну допомогу на шляху формування надійної правоохоронної системи держави може надати історичний досвід, який дозволить не повторювати помилок минулого та врахувати позитивні напрацювання.

Окремі аспекти організації прокуратури УСРР у 1920-х рр. висвітлювались у роботах відомих вчених: П. В. Гламазди, Л. І. Грицаєнка, Ф. В. Кашарського, О. І. Колотило, О. М. Кошман, В. М. Кравчука, І. О. Оксенчук, Р. М. Шестопа-

лової та ін. Але питання організації діяльності прокуратури УСРР висвітлюються в цих працях фрагментарно та здебільшого мають заідеологізований характер.

Ця стаття присвячена аналізу регіональних проблем організації та початку діяльності прокуратури в умовах соціальних перетворень та становлення авторитарного режиму в УСРР у 1920-ті рр.

До 1991 р. розвиток інституту прокуратури в Україні та Росії відбувався в межах однієї держави і тому цей період є для них спільним. У Російській імперії в 1722 р. за відомим наказом царя Петра I було запроваджено французьку модель прокуратури як органу нагляду за центральними та місцевими адміністративними органами. Суттєві зміни в діяльності прокуратури відбулися під час судової реформи 1860–1864 рр., коли її було реорганізовано в орган кримінального переслідування і підтримання державного обвинувачення. Прокуратура входила до складу судового відомства, але як самостійна система, що мала власну організаційну структуру. Вона виконувала функції дізнання, попереднього слідства та виконання вироків суду, водночас принципами її організації були єдність і строга ієрархічна підпорядкованість [15, с. 35; 16, с. 116]. У такому статусі прокуратура Російської імперії існувала до 1917 р.

Відомо, що після революційних подій 1917 р. за часів УНР, Центральна Рада у січні 1918 р. ухвалила спеціальний закон «Про впровадження прокурорського нагляду на Україні». Це було продовженням розпочатої роботи по створенню структур прокурорського нагляду УНР. Прокуратури організовувалися при апеляційних та окружних судах. А 8 липня 1918 р. вже гетьман затвердив закон «Про утворення державного сенату», деякі статті якого торкалися питань діяльності прокуратури [12, с. 144]. За часів Директорії прокуратура, як і інші органи державної влади, не встигла розпочати свою діяльність тому, що на території України вже діяв радянський уряд.

Варто зазначити, що коли декретом Ради народних комісарів УСРР (далі – РНК УСРР) від 14 лютого 1919 р. «Про суд» було ліквідовано всі правові інститути держави, у надзвичайно складних умовах громадянської війни, голодомору 1921–1923 рр. та розгортання повстанського руху, будувати нову правоохоронну систему було надзвичайно складно. Вирішальною подією в реалізації планів радянських ідеологів стала перша спроба проведення кодифікації законодавства УСРР у 1922 р., що у подальшому дозволило вимагати певних гарантій дотримання законності з боку радянських громадян і державних органів. У зв'язку з цим виникла необхідність в організації спеціальної системи органів, які б здійснювали нагляд за законністю.

У липні 1922 р. на нараді, скликаній народним комісаром юстиції УСРР М. Скрипником, зазначалося: «Оскільки перемога трудящих забезпечила мир і дозволила перейти від військової напруги на зовнішніх і внутрішніх фронтах до мирного господарського будівництва, черговим завданням є втілення в усі сфери життя строгих вимог революційної законності. Відповідальність органів влади та громадян за порушення створених радянською владою законів повинна посилюватися поряд з забезпеченням гарантії особистої безпеки громадян та їхнього майна. Нові форми відносин, які виникли в процесі революції і запровадження нової економічної політики, повинні отримати своє втілення в законодавстві та захищені в судах». Далі йшлося про те, що «громадяни і корпорації, які вступили в договірні відносини з державними органами, повинні отримати впевненість у тому, що їхні права будуть захищені. Судові установи республіки повинні бути «підняті на відповідну висоту» [13, с. 102–104].

У подальшому, в політичному звіті на IX з'їзді КП(б)У, що проходив у Харкові 6–12 грудня 1925 р., також обговорювалася необхідність зміцнення пролетарської держави, що вимагає «максимального зміцнення революційної законності, особливо в низових органах влади, що повинно стати одним з основних завдань радянської влади» [17, с. 28]. Подібні рішення та резолюції приймалися неодноразово і на різних рівнях влади.

У контексті подальшої реалізації ідеї відновлення інституту нагляду за точним і єдиним дотриманням законодавства в державі Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (далі – ВУЦВК) 28 червня 1922 р. затвердив Положення про прокурорський нагляд. Організаційно прокуратуру було віднесено до структури міністерства юстиції. Керівником відділу прокуратури став за сумісництвом народний комісар юстиції УСРР М. Скрипник. Помічники прокурора УСРР призначалися ВУЦВК за поданням прокурора республіки. Місцеві прокурори та їхні помічники призначалися і звільнялися прокурором УСРР [24, арк. 72].

Слід визнати, що з моменту створення і впровадження усього радянського періоду інститут прокуратури в Україні зазнавав істотного впливу тогочасного державного ладу. Процес утворення системи радянського прокурорського нагляду можна умовно поділити на два етапи. Перший – утворення прокуратури УСРР як складової ланки державного апарату республіки (почався у серпні 1922 р.); другий – утворення прокуратури СРСР (з 23 червня 1933 р.), коли тенденція централізації органів державної влади призвела до створення самостійного органу, на який покладалося загальне керівництво діяльністю прокуратур союзних

республік [18, с. 96]. Важливо відзначити, що характерною тенденцією діяльності прокуратури в радянський період було перманентне розширення її функціональних обов'язків. Такий нагляд практично за усіма сферами життя суспільства не мав чітко окреслених меж та поступово набув тотального масштабу.

Як свідчать документи, організація системи прокуратур у губерніях почалася вже у серпні 1922 р.: у Катеринославі, Одесі та Миколаєві було призначено губернських прокурорів та почалося формування штатів місцевих підрозділів [23, арк. 31]. Зазвичай прокуратуру розміщували в окремому будинку в центрі міста. Правила внутрішнього розпорядку та ведення діловодства в управліннях губернських прокуратур та підвідомчих їй органах були затверджені інструкцією Народного комісаріату юстиції (далі – НКЮ) УСРР у червні 1923 р. Структурно прокуратура складалася з відділів у відповідності до напрямів відповідальності [24, арк. 89, 92]. Відділення очолювали помічники прокурора. Губернію поділяли на округи, за якими закріплювалися окремі помічники прокурора. Однак далеко не завжди ці посади були зайняті, деякі залишалися вакантними протягом досить тривалого часу. Так, наприклад, із восьми помічників губернського прокурора Катеринослава в січні 1923 р. було призначено тільки п'ять, в Одесі також залишалися вакантними близько чверті посад в окружних прокуратурах. Особливо давалася взнаки нестача кваліфікованих працівників [19, с. 37].

Зазначимо, що основну увагу прокуратури було зосереджено на виконання функції звинувачення у судах, нагляду за діями слідчих органів (дільницями) та адміністративними установами. Із 1923 р., коли у губерніях були організовані підрозділи Державного політичного управління (далі – ДПУ), при яких почали функціонувати особливі наради, одному з помічників губернського прокурора доручався нагляд за процесуальною діяльністю цих підрозділів [17, с. 27].

Необхідно підкреслити, що новостворена прокуратура далеко не відразу змогла виконувати усі покладені на неї завдання. Закінчення громадянської війни не лише не спростило становище, а навпаки – суттєво ускладнило завдання прокуратури, адже на Півдні України розпочався голод [16, с. 115]. У міру того, як інтенсивно збільшувалися масштаби кримінальної злочинності в Україні на початку непу, стрімко зростала і кількість кримінальних проваджень [23, арк. 68]. Також значно збільшилося навантаження на відділи адміністративного нагляду за діями влади. Так, 10 вересня 1923 р. окружний прокурор Бердянська доповідав у Катеринославську губернську прокуратуру про те, що ефективність реагування на правопору-

шення значно знизилася внаслідок того, що працівники вимушені щоденно розглядати до 10–12 справ (а то і більше) [1, арк. 63].

Важливим фактором, який свідчить про активізацію економічного життя республіки в умовах запровадження непу, стало збільшення кількості звернень до прокуратури щодо оцінювання законності господарських угод, дій місцевої влади щодо муніципалізації та демуніципалізації майна комунальних господарств, спорів невеликих та середніх підприємств та здійсненні різного роду конфіскацій. Водночас, прокуратура здійснювала велику профілактичну роботу. Так, наприклад, задля попередження видання виконками незаконних актів, встановлювався порядок їх попереднього узгодження з юристами, а також регулярної участі прокурорів у засіданнях виконкомів [16, с. 117].

Поступово роль прокуратури в суспільстві підсилювалася, про що свідчать цифри, наведені у звіті НКЮ УСРР за 1923 р. Незважаючи на те, що це був фактично перший рік роботи прокуратури, було опротестовано 312 постанов повітових виконкомів та 193 постанови губернських виконкомів. А у 1924 р. в ході попереднього перегляду проектів постанов і розпоряджень місцевих органів влади прокурори внесли подання про скасування або зміну вже 1 458 постанов повітових виконкомів і 1 105 рішень губвиконкомів. У 1925 р. у прокуратуру надійшло вже 12 754 скарги на рішення місцевих органів та дії посадових осіб, що з одного боку свідчить про зростання довіри громадян, а з іншого про збільшення кількості правопорушень [24, арк. 18]. Так, наприклад, тільки в Миколаївську губернську прокуратуру в цьому ж році було подано 1 272 скарги на дії адміністративних органів, з них 737 були задоволені, по решті відмовлено [6, арк. 8].

Крім підтримування звинувачення у судах та здійснення адміністративного нагляду працівники прокуратури також брали активну участь у численних зборах робітників, службовців і селян, де виступали з роз'ясненням загальноправових та політичних питань. На сторінках місцевої преси для повідомлень прокуратури навіть виокремлювали постійну колонку. Так, працівниками прокуратури Одеської губернії тільки за 2-е півріччя 1924 р. було проведено 126 зустрічей з громадськістю та розміщено 45 статей у місцевій пресі, Херсонської прокуратури – 146 виступів і 27 повідомлень відповідно [8, арк. 11; 10, арк. 30]. А в 1926 р. і редакціям центральних газет та журналів було рекомендовано виділити спеціальні офіційні відділи, в яких прокурори виступали з роз'ясненнями для населення про найважливіші нормативні акти держави.

Своєрідною відповіддю громадськості на заклики влади щодо активної участі у запровадженні

«революційної законності» стала поява інституту офіційних донощиків – робітничих і сільських кореспондентів (робсількорів). На їхні повідомлення у пресі (анонімні або за псевдонімом) прокурори були зобов'язані негайно реагувати та проводити розслідування. Так, Катеринославський губернський прокурор у 1925 р. окремо та детально звітував керівництву про реагування на кожний «сигнал» кореспондентів місцевої преси [23, арк. 219].

Слід зауважити, що влада намагалася всіляко підтримувати та захищати своїх добровільних помічників. Так, у квітні 1924 р. у Мелітопольській окружній прокуратурі було проведено нараду працівників із партактивом міста під гаслом: «Робсількор – активний помічник прокуратури» [3, арк. 7]. За фактами переслідування робсількорів прокуратура негайно порушувала кримінальні справи. Наприклад, у № 597 газети «Звезда» від 17 липня 1924 р. повідомлялося про вбивство представниками сільської ради сількора газети «Красный Николаев» із помсти за критику з карикатурою. Далі йшлося про розслідування справи прокуратурою та арешт прокуратурою п'ятьох підозрюваних [14]. У вересні 1924 р. Одеською губернською прокуратурою було порушено кримінальну справу за фактом «гучного вбивства» робкора Г. Малиновського в селі Димовка. Ця справа набрала всесоюзного розголосу і навіть знайшла відображення в статті Л. Троцького «Калёным утюгом!» [22, с. 2].

Заслуговує на увагу роль органів прокуратури у вирішенні найбільшої проблеми радянської влади того часу на Півдні України – дотриманні законності на селі. Наслідки голодомору, залишки повстанського руху та традиційні опозиційні настрої селян сприяли поширенню ворожого ставлення до влади. Ситуацію значно погіршувало свавілля місцевих чиновників «соціально близьких», але здебільшого малоосвічених людей, які часто-густо приймали рішення користуючись лише «класовою правосвідомістю». Так, наприклад, голова Іванівської сільради Балківського району Запорізького округу А. Ткаченко протягом 1921–1923 рр. цинічно знущався над селянами, самостійно позбавляв виборчих прав, привласнював майно та продукти харчування, вбив селянина Я. Гуржія (за підозрою у крадіжці гусака), у підвалі свого будинку влаштував в'язницю для непокірливих, гвалтував жінок, примусив селянина Т. Демченка відрубати собі палець сокирою за те, що той намагався сперечатися та ін. [3, арк. 48].

Схожі інциденти траплялися повсюди і своєрідною відповіддю влади стало посилення прокурорського нагляду за місцевими адміністраціями. Так, наприклад, за завданням губкому КП(б)У Миколаївська губернська прокуратура в

1924–1925 рр. перевіряла законність дій «низових органів у селі» – виконкомів, земельних комісій, сільрад та ін. За підсумками обстежень було винесено 35 протестів на постанови виконкомів, 64 – на рішення сільських рад та товариств [6, арк. 17].

Найчисельнішими порушеннями законності з боку сільрад, на які реагувала прокуратура, були: неправомірні розмежування компетенції сільських рад, сільських сходів і сільських товариств; незаконне застосування трудової та гужової повинності; незаконне позбавлення виборчих прав; порушення порядку виборів сільських виконавців; незаконні дії райвиконкомів і сільрад щодо муніципалізації побудов; втручання в діяльність кооперації (у визначення штатів та розподіл грошових сум); незаконне винесення адміністративних стягнень; встановлення незаконних податків і зборів та ін. [9, арк. 53].

Варто зазначити, що протягом 1923–1925 рр. губернські прокуратури Півдня України регулярно підлягали ревізіям НКЮ УСРР, які виявляли численні недоліки, зокрема: незадовільний нагляд за законністю проведення слідства, низький рівень розкриття злочинів, слабкий нагляд за місцями ув'язнення та ін. [7, арк. 14]. Наприклад, у Катеринославі з'явилися т.зв. «камкори» («В ДО-Пре появились камкоры – камерные корреспонденты» зазначалося в газеті «Звезда»), які вказували прокуратурі на незаконні дії слідчих. Так, у повідомленні «Побиття арештованих» у місцевій газеті «камкор» повідомляв прокуратуру про те, що слідчий Авгурський знущався над ув'язненими [14].

Разом із тим, із документів прокуратури стає зрозумілим, що більшість недоліків у роботі прокуратури було зумовлено цілком об'єктивними причинами. Однією з найбільш серйозних проблем, з якою довелося зіткнутися в цей період, була недостатня кількість кваліфікованих юристів. Лише окремі працівники прокуратури мали за плечима юридичну освіту. Намагаючись виправити ситуацію, на місцях організовували короткотермінові юридичні курси, після закінчення яких надавали рекомендацію на роботу в прокуратуру. В Катеринославі, Одесі та Миколаєві вже у 1923–1924 рр. при губернських відділах юстиції створювали юридичні товариства, членами яких були судді, прокурори, адвокати та інші працівники юридичних установ [24, арк. 49]. На зборах товариств зазвичай розглядалися різні правові питання, робилися доповіді та запити, що, безсумнівно, сприяло підвищенню кваліфікації юристів.

Суттєво важливим фактором, який також укрив негативно позначився на роботі прокуратури, було постійне втручання партійної влади в дії працівників, у тому числі і на місцях. Так, усі правопорушення, вчинені комуністами та вищими

радянськими (номенклатурними) керівниками, підлягали окремому обліку. Про хід слідства за такими справами регулярно доповідалося партійному керівництву [13, с. 18].

Таким чином, цей період історії української прокуратури був вельми непростим, тернистим і суперечливим. Прокурорського нагляду за дотриманням законності у правоохоронній системі УСРР до 1922 р. не існувало. Створення прокурорського нагляду стало певною гарантією дотримання законності в умовах запровадження непу після проведення кодифікації законодавства УСРР у 1922 р. У цілому, в 1920-ті рр. прокуратура функціонувала в якості важливого елемента контролю не тільки за діяльністю правоохоронних та судових органів, а й усіх радянських установ та значною мірою обмежувала свавілля місцевої влади.

Становлення прокуратури на Півдні України відбувалося в трагічних обставинах громадян-

ського протистояння та наростання повстанського руху, особливо характерного для цього регіону. Процес формування прокуратури на місцях відбувався у жорстких рамках політичного та ідеологічного курсу правлячої партії та був значно ускладнений невизначеністю взаємовідносин з іншими правоохоронними органами. Прокуратура, як і інші правоохоронні органи активно використовувалась у карально-репресивних заходах проти політичних супротивників влади, тому формувалась з числа «відданих справі революції» комуністів робітничо-селянського походження, але здебільшого некваліфікованих та молодосвідчених. Вирішити проблеми нестачі кадрів та дефіциту професіоналізму правоохоронців влада намагалась шляхом проведення політики організації короткотермінових форм навчання та підвищення їх кваліфікації.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-4019, оп. 1, спр. 4/7.
2. Там само. – Спр. 5/686.
3. Там само. – Спр. 6/440.
4. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-122, оп. 1, спр. 1.
5. Там само. – Спр. 4.
6. Там само. – Спр. 5.
7. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-1774, оп. 2, спр. 16.
8. Там само. – Ф. 1190, оп. 1, спр. 5.
9. Там само. – Спр. 22.
10. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-446, оп. 1, спр. 21.
11. Генеральна прокуратура України. Процес системного реформування органів прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/reforms>.
12. Гламазда П. В. Порівняльна характеристика становлення органів прокуратури в ЗУНР, УНР та Українській державі / П. В. Гламазда // Проблеми теорії та історії держави і права: зб. ст. – Львів, 2011. – С. 144–146.
13. Грицаєнко Л. І. Історико-правові витоки інституту прокуратури в Україні / Л. І. Грицаєнко // Вісник прокуратури: Загальнодержавне фахове видання. – 2008. – № 2. – С. 94–105.
14. Звезда. Орган Екатеринославского губернского комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1923, 19 вересня.
15. Кашарський Ф. В. Правові основи взаємодії органів прокуратури та поліції в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Ф. В. Ка-

шарський // Вісник Харків. нац. ун-ту внутрішніх справ. – Х., 2010. – Вип. 1.

16. Кошман О. Історія створення і діяльності прокуратури в XIX–XX століттях / О. Кошман // Вісник прокуратури. – 2011. – № 9. – С. 114–117.

17. Колотило О. Історичний аспект участі прокурора у справах про адміністративні правопорушення / О. Колотило // Юридична Україна. – 2012. – № 4. – С. 25–31.

18. Кравчук В. М. Сутність та особливості періодизації функціонування прокуратури України / В. М. Кравчук // Держава і право. – 2010. – Вип. 48. – С. 95–101.

19. Оксенчук І. Історія формування законодавства про участь прокурора у цивільному процесі / І. Оксенчук // Підприємство, господарство і право. – 2010. – № 11. – С. 35–38.

20. Реформа прокуратури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/18783663>.

21. Реформа прокуратури: рівняння з кількома невідомими [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tema.in.ua/article/7283.html>.

22. Троцкий Л. Д. Калёным утюгом! / Л. Д. Троцкий // Правда. – 1924. – № 239.

23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 2, спр. 2100.

24. Там само. – Спр. 2311.

25. Шестопалова Р. М. Історичні передумови становлення та розвитку правозахисної діяльності органів прокуратури України / Р. М. Шестопалова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Д., 2012. – Вип. 2. – С. 143–152.

References

1. State archives of Zaporizhia region, fund R-4019, descr. 1, file 4/7.
2. Ibidem, file 5/686.
3. Ibid., file 6/440.
4. State archives of Mykolayiv region, fund R-122, descr. 1, file 1.
5. Ibidem, file 4.
6. Ibid., file 5.

7. State archives of Odesa region, fund R-1774, descr. 2, file 16.

8. Ibidem, fund 1190, descr. 1, file 5.

9. Ibid., file 22.

10. State archives of Kherson region, fund R-446, descr. 1, file 21.

11. *Heneral'na prokuratura Ukrayiny. Protse systemnoho reformuvannya orhaniv prokuratury Ukrayiny* [General

Prosecution of Ukraine. The process of system reforming of prosecution organs Ukraine [Electronic resource]. Access: URL: <http://www.gp.hov.ua/ua/reforms> (in Ukrainian).

12. Glamazda, P. V., 2011. Porivnyal'na kharakterystyka stanovlennya orhaniv prokuratury v ZUNR, UNR ta Ukrayins'kiy derzhavi [Comparative characteristics of the formation of organs in WUPR, UPR and the Ukrainian state]. *Problemy teorii ta istoriyi derzhavy i prava* [Problems of theory and history of state and law] [Coll. of articles]. Lviv, pp. 144-146 (in Ukrainian).

13. Grytsaenko, L.I., 2008. Istoryko-pravovi vytochy instytutu prokuratury v Ukrayini [Historical and legal sources of the prosecution institute in Ukraine]. *Visnyk prokuratury* [Prosecution Bulletin], № 2, pp. 94 – 105 (in Ukrainian).

14. Zvezda. Organ Yekaterinoslavskogo gubernskogo komiteta Kommunisticheskoy partii (bol'shevikov) Ukrainy [Star. Publication of the Katerynoslav Provincial Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine], 1923, September 19 (in Russian).

15. Kasharsky, F. V., 2010. Pravovi osnovy vzayemodiyi orhaniv prokuratury ta polityky v ukrayins'kykh huberniyakh Rosiys'koy imperiyi u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. [The legal basis of the interaction of the prosecution and police in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of 19th – early 20 century]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu vnutrishnikh sprav* [Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs]. Kharkiv, № 1 (in Ukrainian).

16. Koshman, A., 2011. Istoriya stvorennia i diyal'nosti prokuratury v XIX-XX stolittiyakh [Forming and activity history of prosecution in the 19th – 20th centuries]. *Visnyk prokuratury* [Prosecution Bulletin], № 9, pp. 114-117 (in Ukrainian).

17. Kolotylo, A., 2012. Istorychnyy aspekt uchasti prokurora u spravakh pro administratyvni pravoporushennia [The historical aspect of the prosecutor activity in cases of administrative

offenses]. *Yurydychna Ukrayina* [Legal Ukraine], № 4, pp. 25-31 (in Ukrainian).

18. Kravchuk, V. M., 2010. Sutnist' ta osoblyvosti periodyzatsiyi funktsionuvannya prokuratury Ukrayiny [The essence and characteristics of periodization for Prosecutor functionality in Ukraine]. *Derzhava i pravo* [State and Law], iss. 48, pp. 95-101 (in Ukrainian).

19. Oksenchuk, I., 2010. Istoriya formuvannya zakonodavstva pro uchast' prokurora u tsyvil'nomu protsesi [The history of the formation of the legislation on the part of the prosecutor in civil proceedings]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo* [Business, Economy and Law], No 11, pp. 35 – 38 (in Ukrainian).

20. *Reforma prokuratury* [The reform of the prosecution] [Electronic resource]. Access: URL: <http://www.dw.com/uk/18783663> (in Ukrainian).

21. *Reforma prokuratury: rivnyannya z kil'koma nevidomymy* [The reform of the prosecution: the equation with several unknowns] [Electronic resource]. Access: URL: <http://tema.in.ua/article/7283.html> (in Ukrainian).

22. Trotsky, L. D., 1924. Kalonym utyugom! [With the red-hot iron!]. *Pravda*, № 239 (in Russian).

23. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, fund. 1, descr. 2, file 2100.

24. Ibid., file 2311.

25. Shestopalova, R. M., 2012. Istorychni peredumovy stanovlennia ta rozvytku pravozakhysnoyi diyal'nosti orhaniv prokuratury Ukrayiny [Historical background for formation and development of the human rights activity of prosecution organs of Ukraine]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav* [Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk National University of Internal Affairs]. Dnipropetrovsk, № 2, pp. 143-152 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 14.01.2016

Б. М. Заєць*Івано-Франківська Мала
академія наук учнівської молоді***Б. В. Максимець***Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника*

ОБ'ЄДНАНА ПАРТІЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ: СТВОРЕННЯ, ПРОГРАМОВІ ЗАСАДИ, ДІЯЛЬНІСТЬ

Досліджено організаційні та програмові засади, форми діяльності Об'єднаної партії визволення України (ОПВУ). Охарактеризовано організаційну структуру ОПВУ, проаналізовано програмні документи дисидентської організації та визначено їх ідеологічне спря-

мування, висвітлено бачення партією конституційного ладу самостійної України.

Ключові слова: Об'єднана партія визволення України – ОПВУ, дисидентство, націоналізм, статут, клятва, конституційний лад, форми діяльності.

Заєць Б. М., Максимець Б. В. Объединенная партия освобождения Украины: создание, программные принципы, деятельность.

Исследуются организационные и программные принципы, формы деятельности Объединенной партии освобождения Украины (ОПОУ). Характеризуется организационная структура ОПОУ, анализируются программные документы диссидентской организации и определяется их идеологическое направление, освещается

видение партией конституционного строя независимой Украины.

Ключевые слова: Объединенная партия освобождения Украины – ОПОУ, диссидентство, национализм, устав, клятва, конституционный строй, формы деятельности.

Zaiets B. M., Maksimets B. V. United Party of the Liberation of Ukraine: creation, program principles, activities.

The organizational and programmatic frameworks, forms of activity of the United Party of the Liberation of Ukraine (UPLU) are investigated. The organizational structure of UPLU is characterized, the policy documents of the dissident organization are analyzed and the their ideological direction is determined, the vision of party constitutional system of independent Ukraine is examined.

The United Party of Liberation of Ukraine was established in autumn 1957 in the village P'yadyky of district of Kolomyia of Stanislav's region, and ceased operations in December 1958. She set a goal to destroy the socialist slavery despotism, to withdraw Ukraine from the USSR to build independent sovereign nation state – Ukrainian People's Republic, on the basis of just and democratic socialism. Initiators of UPLU were: B. Germaniuk, M. Ploschak, Ya. Tkachuk. Its members

were R. Arsak, P. Hayevyi, Ja. Huculiak, M. Kozak, M. Kostyuk, F. Kostiuk, M. Maslovskiy, D. Nazaruk, O. Oleksyn, I. Strutynskiy, B. Tymkiv, Ya. Tkachuk, P. Futerko, M. Yurchyk. Such persons as I. Kosar, I. Sydor, V. Todoriv, V. Turchin and M. Udud recruited in UPLU, but its members did not. The close relationship maintained with an underground group V. Ploschak. Head of the organization was B. Germaniuk, and the secretary – P. Hayevyi. UPLU had four branches in Stanislav region, namely in Stanislav, in villages Vyhoda district of Dolyna, Broshniv-Osada district of Rozhnativ and village P'yadyky district of Kolomyia.

Keywords: United Party of the Liberation of Ukraine – UPLU, dissidence, nationalism, statute, oath, constitutional order, forms of activity.

Постановка проблеми. Дисидентський рух (від латинського «dissidentis» – відступник, інакодумець, інакодумство) – це опозиційний рух в СРСР (УРСР), який виник під час «відлиги» у середині 1950-х рр. Представники цього руху виступали проти панівного державного ладу, за демократизацію суспільно-політичного життя, громадянські права, національне відродження. Передумовами його виникнення стали: лібералізація і демократизація суспільно-політичного життя в умовах десталінізації; діяльність УПА та збройного підпілля ОУН; повстання в ГУТабі; повернення додому багатьох учасників національно-визвольного руху внаслідок політичної реабі-

літації; антикомуністичні виступи у країнах Центрально-Східної Європи; прийняття Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини (10. 12. 1948 р.). Причинами виникнення дисидентства були бездержавний статус України у складі СРСР, русифікація, тоталітарний характер радянської системи, порушення прав і свобод людини та громадянина в УРСР. Дисидентський рух мав такі особливості: це була переважно мирна ненасильницька форма боротьби; рух мав чітко визначені організаційні форми (гуртки, групи, об'єднання, партії); був загальноукраїнським явищем; охоплював різні прошарки населення – інтелігенцію, робітництво, студентство. Основни-

ми напрямами дисидентського руху стали правозахисне, національно орієнтоване та релігійне дисидентство.

Обрана тема дослідження має як наукову, так і суспільну актуальність. Наукова актуальність полягає у тому, що процес створення, програмові засади та діяльність Об'єднаної партії визволення України на сьогоднішній день ще комплексно і систематизовано не висвітлені. Тому існує необхідність у всебічному і глибокому дослідженні цієї проблеми.

Суспільну актуальність теми дослідження можна пов'язати з тим, що в сучасній Україні, як і в 50–80-х рр. XX ст. в УРСР, головними проблемами соціально-політичного розвитку є прояви авторитаризму і тоталітаризму, порушення прав і свобод людини і громадянина, збереження національної державності, з якими власне боролися дисиденти, зокрема ОПВУ. До того ж нині більшість українців володіють знаннями історії поверхнево, не знають про існування організацій, які виступали за краще майбутнє для рідної країни, однією з яких є ОПВУ. Дана наукова робота є важливою й тому, що досвід діяльності цієї дисидентської групи може бути використаний сучасними українськими політичними партіями.

Аналіз джерел і публікацій. Основою дослідження стали архівні матеріали [2–6], які знаходяться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України в Івано-Франківській області (м. Івано-Франківськ). Під час написання роботи було опрацьовано п'ять томів матеріалів слідчого відділу Управління КДБ при РМ УРСР у Станіславській області щодо звинувачення Б. В. Германюка, Я. С. Ткачука, М. Ф. Площак та інших. Щоб точніше охарактеризувати дисидентську організацію, нами використано інтерв'ю, які взяв В. Овсієнко у членів ОПВУ Б. Германюка і Б. Тимківа [10; 27] та спогади Я. Ткачука [28].

При написанні наукової роботи були використані праці Т. Галицької-Дідух [1], С. Говерли [7], В. Голобіна [8], Я. Грицака [9], В. Даниленка [22], Ю. Зайцева [11], О. Зарецького [12], Б. Захарова [13; 14], О. Зінкевича [26], Т. Кудри [15], С. Кульчицького [16], І. Мардаровича [17], Є. Захарова та В. Овсієнка [18; 19], М. Пасічника [21], О. Пономаренка [23], А. Русначенка [24; 25], В. Чоповського [29], В. Янка [30].

Охарактеризувавши первинну джерельну базу наукової роботи, можемо висувати, що вона є достатньою, різноаспектною і дозволяє всесторонньо дослідити створення, програмові засади та діяльність ОПВУ.

Стан наукової розробки теми є недостатнім, оскільки немає жодного ґрунтовного дослідження про дану дисидентську організацію. Невивченими залишаються питання щодо створення, осе-

редків, форм діяльності та припинення існування партії. Саме це ми спробуємо розкрити в нашому науковому дослідженні.

Мета наукової статті – дослідити процес створення, програмові засади та діяльність Об'єднаної партії визволення України. Для її досягнення поставлені такі **завдання**: з'ясувати причини й умови виникнення, склад членів та організаційну структуру ОПВУ; проаналізувати програмні документи дисидентської організації та висвітлити її бачення майбутнього конституційного ладу самостійної України; встановити форми діяльності підпільної групи; визначити обставини припинення існування політичної партії та її значення в українському дисидентському русі.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Однією з перших дисидентських організацій в Україні була Об'єднана партія визволення України, яка підпільно існувала на території Станіславської (Івано-Франківської) області й намагалася поширити діяльність на всю територію УРСР [13, с. 69, 70]. Є декілька поглядів щодо точної дати заснування ОПВУ. Так, О. Зінкевич вважає, що підпільна організація утворена 1953 р. у м. Станіславі [26, с. 528]. У спогадах голови партії Б. Германюка сказано, що організація була заснована весною 1955 р. на установчих зборах на річці Прут біля Коломиї [10; 27]. Про цю дату також згадано у працях А. Русначенка [24, с. 96] та Б. Захарова [13, с. 69]. Проаналізувавши архівні джерела, ми прийшли до висновку, що Об'єднана партія визволення України створена восени 1957 р. [6, арк. 154]. Організація була заснована в селі П'ядики Коломийського району Станіславської (Івано-Франківської) області. Ініціаторами створення ОПВУ були Б. Германюк, М. Площак, Я. Ткачук, які ще з 1948 р. входили до молодіжної організації ОУН у П'ядиках [17, с. 5]. Після ліквідації збройного оунівського підпілля вони планували вже у 1956–1957 рр. утворити політичну організацію для боротьби проти існуючого в СРСР ладу, прагнули до відмежування України від СРСР і утворення незалежної держави [6, арк. 154; 17, с. 5]. У вищезгаданих чоловіків були різні причини ненависті до тодішньої влади, серед яких проблеми з лікуванням батьків, роботою та житлом, несправедливим ставленням деяких комуністів до звичайних людей, а також все більші утиски українців, які говорили рідною мовою, посилення русифікації [6, арк. 165–170]. Голова організації Б. Германюк називав радянську державу інститутом насильства, що має ті вади, які властиві подібним організаціям. З боку такої організації людина, а також група людей можуть бути покривджені державою-експлуататором. За його словами, держава відібрала у безсилим зброю самозахисту, яка в руках робітника називається страйком [28, с. 68].

Членами ОПВУ, окрім вищезгаданих за-снотників, пізніше стали Іван Струтинський, Богдан Тимків, Микола Юрчик, Іван Коневич, яких відносять до організаторів партії, Петро Гайовий, Омелян Олексин, Михайло Козак, Роман Арсак, Мирослав Костюк, Мирослав Масловський, Ярослав Гуцуляк, Петро Футерко, Дмитро Назарук, Федір Костюк [6, арк. 85, 86]. Василь Турчин, Іван Косар, Михайло Удуд, Іван Сидор та Василь Тодорів вербувались в ОПВУ, однак членами партії не стали [6, арк. 85, 86]. Василь Площак зберігав українську літературу та підтримував зв'язки з організацією, але теж не був її учасником. Усього в партії нараховувалося сімнадцять членів. Хоч є відомості, що в організації було до півста осіб по всій області [18, с. 206]. Наймолодшим був О. Олексин, 1938 року народження, а найстаршим – М. Козак, 1930 року народження. Якщо рахувати від березня 1958 р., то середній вік усіх учасників організації становить двадцять п'ять років. Б. Германюк та І. Струтинський мали середню освіту, М. Площак, М. Юрчик та І. Коневич – закінчили сім класів, Я. Ткачук – дев'ять. В. Площак був єдиним серед усіх, хто мав відношення до партії, який мав вищу освіту, а Б. Тимків здобував її заочно, навчаючись на першому курсі Львівського лісотехнічного інституту. Більшість учасників ОПВУ, до вступу в організацію, були безпартійними, тільки Б. Тимків та І. Струтинський були членами Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді (ВЛКСМ). За соціальним становищем всі члени партії належали до селян-бідняків, лише Я. Ткачук – до селян-середняків.

Більшість членів та осіб, які вербувались до ОПВУ, були уродженцями Коломийського (Б. Германюк, П. Гаєвий, М. Козак, М. Площак, Я. Ткачук), Рожнятівського (М. Юрчик, І. Коневич, Я. Гуцуляк, Д. Назарук, В. Турчин), Калуського (Б. Тимків, І. Струтинський) районів [6 арк. 85, 86, 153–170]. На Брошнів-Осадському деревообробному комбінаті (ДОК) Рожнятівського лісопромкомбінату працювали Я. Гуцуляк, Ф. Костюк, Д. Назарук, О. Олексин, І. Сидор, І. Струтинський, Б. Тимків, Я. Ткачук, В. Турчин, М. Юрчик. Переважно вони були робітниками, а от І. Струтинський працював майстром із виробничої гімнастики, допоки не був призваний на військову службу [4, арк. 91]. У столярному цеху Вигодського деревообробного комбінату працювали П. Гаєвий та М. Козак. З-поміж інших помітних осіб, пов'язаних із підпільною групою, майстром на цегельному заводі № 3 у Станіславі працював Б. Германюк, завідуючим складом артілі імені Лавріщева в м. Долині – І. Коневич, завідувачем клубу у Брошнів-Осада – І. Косар, вчителем співів і фізкультури у семирічній школі села Цінява Коломийського району – В. Площак, помічником

майстра на Коломийській ткацькій фабриці – М. Площак [3, арк. 148; 6, арк. 153–170].

Знищення соціалістичного рабства деспотизму, виведення України зі складу СРСР, побудова незалежної суверенної національної держави – Української народної республіки – на основі справедливого і здорового демократичного соціалізму було метою ОПВУ [2, арк. 128]. Також завданням учасників підпільної групи було виявлення серед молоді незадоволених радянською владою осіб і залучення їх у ряди партії, щоб утворити на території Станіславської області широко розгалужені групи ОПВУ [6, арк. 154]. Це мало бути важливим кроком у боротьбі проти радянської влади, за відмежування України від СРСР і створення незалежної держави, на чолі якої повинна стояти утворена ними партія.

ОПВУ мала декілька осередків на теренах Станіславської області. Відомо про чотири групи, які діяли в місті Станіслав, селі П'ядики Коломийського району, у селищах Брошнів-Осада Рожнятівського і Вигода Долинського районів. Найвідомішою є Брошнівська група, якою керував Б. Тимків [3, арк. 102]. До неї належали також Я. Гуцуляк, І. Коневич, Ф. Костюк, Д. Назарук, О. Олексин, І. Струтинський, Я. Ткачук, М. Юрчик. До Станіславської групи входили Б. Германюк, М. Масловський та П. Футерко. Вигодський осередок репрезентували П. Гаєвий, М. Козак. У селі П'ядики, де була заснована організація, теж був осередок, до якого входили Р. Арсак, М. Костюк та М. Площак [6, арк. 80, 81]. Учасники ОПВУ хотіли діяти за зразком ОУН «трійками» і «п'ятірками». Члени підпільної групи мали намір створити осередки по всій Україні, вийти на зв'язки з організаціями в інших радянських республіках, щоб разом розвалити СРСР.

Для досягнення своїх завдань учасники партії розробили декілька програмних документів у вигляді статуту і клятви ОПВУ, які були побудовані на організаційних та ідеологічних принципах ОУН [16, с. 142; 19, с. 406].

Статут організації розробили Б. Тимків, Я. Ткачук і І. Струтинський [6, арк. 157]. Документ складається із передмови та шести розділів. У передмові до статуту сказано, що партія – це група, або союз людей, які організовуються в організації з певними політичними напрямками. Зазначено, що ОПВУ відстоює інтереси народу і бореться за його краще життя, культуру і за суверенну державу. Статут партії повинен був стати законом роботи партії і кожен член ОПВУ мав строго його дотримуватися. На партійних скликаннях учасники мали право дописувати статут або вносити поправки.

У першому розділі представлено відомості про партію і статут організації. Тут розроблено орга-

нізаційні принципи партії. У розділі також сказано про утворення керуючого органу ОПВУ – Центрального Комітету [3, арк. 117].

У другому розділі пояснено, хто такі кандидати до партії та їхні початкові обов'язки. Зазначено, що кожний, хто мав намір вступити в ОПВУ, повинен дотримуватися статуту і виконувати будь-які доручення інших членів партії, сприяти розширенню організації, тобто залучати нових членів. Вони повинні бути присутні на зборах партії, сплачувати членські внески та робити все, щоб прискорити вихід України із СРСР. Члени партії також зобов'язані всесторонньо охороняти і зміцнювати єдність партії, бути завжди правдивими перед однопартійцями і народом, бути прикладом у роботі партії й поведінці з людьми, підвищувати свої політичні та наукові знання, повсякденно зміцнювати зв'язки з народними масами, придивлятися до потреб народу та їхнього життя, вести агітаційно-організаторську роботу і пам'ятати, що мета буде досягнута тоді, коли ОПВУ матиме зв'язки з народом і відстоюватиме їхні права [3, арк. 117].

У третьому розділі статуту визначено принципи, згідно з якими має будуватися організація. Одним із них мав бути демократичний централізм всередині ОПВУ. У розділі наголошено, що партія веде справедливую боротьбу за знищення соціалістичного рабства, деспотизму, виведення України зі складу СРСР, побудову незалежної, суверенної держави – Української народної республіки – на основі справедливого і здорового демократичного соціалізму [3, арк. 117].

У четвертому розділі йдеться про вищі партійні органи. Зокрема, найвищим партійним органом мав стати з'їзд партії, який обирав Центральний комітет (ЦК), голову, секретаря, контрольний партійний комітет (КПК) на чолі з головою. Голова партії скликав з'їзди, підписував рішення засідання ЦК. Секретар зберігав партійні документи. У повноваження КПК входили перевірка роботи секретаря, кандидатів, членів партії щодо дотримання дисципліни, завідування касою членських внесків. Голова КПК мав звітувати перед з'їздом [3, арк. 118].

У п'ятому розділі запропоновано основи створення ОПВУ. Зокрема визначено, що основою партії є первинна партійна організація, яка створюється у будь-якому місці (заводі, фабриці, колгоспі, шахті). Вона є дійсною тоді, коли в ній налічується три особи і два-три кандидати на вступ. У цьому розділі також сформовано основні завдання партійних осередків. Сказано, що на місці свого існування ОПВУ повинна проводити агітаційну роботу серед мас, вводити у маси дух національної гордості за свою Батьківщину, за її право існувати як самостійної держави. Також

члени партійних осередків повинні шукати людей, відданих партії, та виховувати їх у своєму душі [2, арк. 18]. У шостому розділі згадано про грошові кошти, а саме, що кожний член партії має сплачувати 2 % від своєї заробітної плати на потреби ОПВУ [3, арк. 118].

Навесні 1958 р. у Вигоді відбувся з'їзд членів організації. Там, за відсутності одного з авторів – Б. Тимківа – було обговорено проект статуту і прийнято його з поправками, внесеними І. Струтинським і В. Площакм [6, арк. 157]. Що стосується назви організації, то Б. Германюк хотів її назвати «Об'єднана партія робітників, селян» [2, арк. 193], а Б. Тимків запропонував версію «Об'єднана партія України» (ОПУ) [3, арк. 105]. Зустрічається також назва «Інтелігентно-робітничо-селянська партія “Свобода Нації”» [2, арк. 19]. Однак на зборах у Вигоді зупинилися на назві «Об'єднана партія визволення України» (ОПВУ). Таке рішення ухвалено у зв'язку з тим, що метою організації було саме визволення України від СРСР, а слово «об'єднана» вказувало на те, що партія повинна згуртувати всі верстви населення для спільної боротьби проти радянської влади. Окрім того, обираючи саме таку назву підпільної організації, виходили з того, що причиною поразок у минулому була відсутність єдності всіх національних сил [19, с. 775]. На наступних зборах влітку 1958 р. на річці Прут, біля Коломиї, назву партії доповнили словом «демократична» і вона стала називатися «Об'єднана демократична партія визволення України» (ОДПВУ) [3, арк. 105].

У партію приймали людей незалежно від їх релігійних переконань, соціального світогляду та походження. Кожен, хто хотів вибороти свободу України, міг стати членом ОПВУ [28, с. 69]. Кандидатури потенційних членів обговорювали на закритих зборах, а потім їм пропонували вступити до організації [18, с. 206]. Усі, хто виявляв бажання стати членом ОПВУ повинні були скласти клятву, написану Б. Тимківим, Я. Ткачуком, І. Струтинським [6, арк. 157]. Її сформулювали за зразком присяги Олега Кошового із «Молодої гвардії». У ній йшлося про те, що кожний, хто вступає в організацію, повинен перед лицем учасників дати клятву кров'ю, що буде чесно виконувати будь-які завдання, поставлені перед ним, щоб швидше визволити Україну. Також члени партії повинні вести агітаційну роботу, щоб вводити в ОПВУ нових людей. У зошиті на вісім аркушів, вилученому в Я. Ткачука, на першій сторінці знаходилась клятва, а на інших семи сторінках – статут організації. Наприкінці клятви підкреслено, що кожний член партії повинен берегти у таємниці існування організації, як зіницю ока, а потрапивши у ворожі руки – померти достойним патріотом України [4, арк. 29].

Кандидати у члени партії складали клятву на горі біля Вигоди. Прочитавши її текст, кожен мав пробити собі палець на руці і залишити відбиток кров'ю на білому папері [6, арк. 157]. П. Гаєвий та М. Козак на прохання членів ОПВУ помістили цей аркуш у колбу і закопали неподалік місця складання клятви. Першими прийняли клятву Б. Германюк, І. Струтинський, Я. Ткачук у червні 1958 р., на зборах біля Вигоди. Судячи з кількості відбитків на папері, можна зробити висновок, що клятву склали вісім членів партії.

Однією з форм діяльності ОПВУ були нелегальні збори її членів. Відомо про те, що учасники партії мали шість зібрань, на яких обговорювали різні організаційні питання та радились, як прискорити звільнення України від СРСР.

Перший раз члени партії зібралися 25–26 квітня 1958 р. на квартирі мами Б. Германюка у селі П'ядики біля Коломиї. На зборах були присутні М. Площак, Я. Ткачук та І. Струтинський. Там обговорювали план подальших дій, підняли питання про залучення в партію нових членів. Б. Германюк, відкривши зібрання, говорив про помилки УПА та збройного підпілля ОУН, зокрема про їхню погану тактику. Розглядалося питання щодо підготовки статуту і присяги (клятви) учасників дисидентської організації, а також досягнута домовленість про її програмні установки [6, арк. 156].

Наступного разу збори відбулися у травні 1958 р. у Станіславі, в парку культури та відпочинку, біля міського озера. Там були присутні Б. Германюк, О. Олексин, І. Струтинський, Б. Тимків, Я. Ткачук. На зібранні обговорили статут, залучення в партію нових осіб та членські внески. Було прийнято рішення, що кожен член ОПВУ повинен сплачувати 2 % від своєї заробітної плати [3, арк. 96, 97; 6, арк. 157].

Третій раз учасники організації зібралися в червні 1958 р. на горі біля с. Вигода. Там були присутні П. Гаєвий, Б. Германюк, М. Костюк, М. Площак, Я. Ткачук та інші особи. Було затверджено статут і клятву ОПВУ. Б. Германюк, І. Струтинський, Я. Ткачук, П. Гаєвий та О. Олексин склали присягу і скріпили її кров'ю. На пропозицію Я. Ткачука Б. Германюк був обраний головою організації [3, арк. 48, 49; 6, арк. 157], а П. Гаєвий секретарем ОПВУ [4, арк. 32]. Після цього члени партії викарбували на дереві, вигадані українські клички. Зокрема, керівник партії мав кличку «Хмель», І. Струтинський – «Колос», П. Гаєвий – «Сокіл», М. Козак – «Жайворонок», Я. Ткачук – «Хмара», Б. Тимків – «Вітер», М. Площак – «Білий» [4, арк. 40; 5, арк. 221; 17, с. 5].

Наприкінці серпня 1958 р. відбувся четвертий з'їзд членів ОПВУ на річці Прут біля Коломиї. На збори прибули Б. Германюк, М. Площак, Б. Тим-

ків і Я. Ткачук. Останній запросив на збори завербованих ним П. Гаєвого, М. Козака, а М. Площак – Р. Арсака та І. Костюка. Там керівник партії говорив, що має зв'язки з іншими опозиційними радянській владі організаціями, зокрема з партією, яка також діє в Станіславській області і називається НТС, однак про цю організацію нічого не відомо. Також йшла мова про те, що потрібно ввести в ОПВУ ще кількох членів [3, арк. 49, 51, 97; 6, арк. 158].

Восьмого листопада 1958 р. учасники зібралися п'ятий раз на квартирі Б. Германюка у Станіславі. Обговоривши організаційні питання, І. Струтинський зачитав свої патріотичні вірші. На цих зборах підводилися підсумки проведеної діяльності учасниками ОПВУ і обговорювалось питання подальшого розширення партії. Члени партії домовилися зустрітися наступного разу в середині листопада на квартирі М. Юрчика, однак через малу кількість присутніх збори було перенесено на кінець листопада [3, арк. 98, 99; 6, арк. 159].

Останній з'їзд, яким керував Я. Ткачук, відбувся 16–17 листопада 1958 р. о десятій годині ранку на квартирі у М. Юрчика в смт. Брошнів-Осада. Учасники говорили про членські внески і про необхідність придбати зброю та друкарську машинку, щоб друкувати агітаційні листівки. Через брак коштів І. Коневич запропонував колядувати на релігійні свята, щоб трохи заробити для того, щоб купити друкарську машинку [4, арк. 167]. Окрім того, було вирішено розшукувати по установах списані друкарські машинки й купувати окремі деталі, щоб провести їх ремонт [5, арк. 27 зв].

Важливим для членів ОПВУ було питання пошуку зброї для того, щоб прискорити збройний переворот. Для цього потрібно було допитати молодиків, які могли б знати де її можна роздобути. Я. Ткачук висловлював пропозицію, що потрібно роззброїти когось із міліції. Також пропонувалося щодо придбання зброї зв'язуватися по селах із колишніми станичними ОУН [5, арк. 27]. Голова партії Б. Германюк пізніше заявляв, що зброя потрібна для того, щоб живими не здатися органам КДБ [4, арк. 167–169; 6, арк. 161]. Також на цих зборах Б. Тимківа було обрано керівником Брошнівської групи. За словами Б. Германюка, ОПВУ діяла дуже обережно і на всіх зборах була виставлена охорона, яка наглядала, чи ніхто не стежить [10; 27].

Члени партії готували окремі документи, у яких викладали своє бачення майбутнього конституційного ладу самостійної України. Зокрема, Б. Тимків склав структуру державного устрою [5, арк. 86; 6, арк. 167], згідно з якою Україна повинна бути самостійною, незалежною, суверенною державою, усі спірні внутрішні справи має вирі-

чувати лише український народ. Український національний уряд повинен обиратися усім народом із довірених йому людей. Найвищим органом держави мало б стати Народне віче, яке обиратиме із свого складу постійно діючий Уряд Рад, склад Головної Ради, народних представників і заступників. Народне віче і Рада народних представників обирається на шість років [4, арк. 82].

Інший член організації І. Струтинський визначив найвищі державні посади в українському уряді: міністрів оборони, фінансів, червоного хреста, начальників відділу прокуратури України, відділу з питань хлібозабезпечення та контррозвідки України, головного редактора преси України [5, арк. 30]. І. Струтинський писав патріотичні вірші, в які вкладав усю свою душу і їхнім змістом піднімав бойовий дух однодумців. Улітку 1958 р., перебуваючи у Львові, він звернувся патріотичними рядками до Б. Тимківа та інших своїх однодумців із закликом не здаватися.

Одним із завдань членів ОПВУ було виховувати молодь у національному дусі. Б. Тимків написав звернення до кожного українця, у якому запитував, що він зробив для того, щоб прискорити визволення України, заявляючи, що кращої і багатшої країни як Україна нема на всьому світі. Словами, сповненими патріотизму і великої любові до рідної країни, поет закликав кожного цінувати рідну землю і не давати її в руки чужинцям, як це відбувалося на той час, прокинутися і усвідомити, що Україна одна та іншої не буде [5, арк. 85].

ОПВУ ставила перед собою завдання зв'язатися з людьми інших республік, які теж були незадоволені діями радянської влади і разом розвалити Радянський Союз. Свідченням цього є звернення її керівника Б. Германюка до українського та інших народів СРСР, зокрема Білорусі, Грузії, Латвії, Естонії, із закликом до боротьби за щастя і свободу пригнобленого народу. Він звертався до всіх верств населення і просив прокинутися від більшовицької сплячки. Він називав радянську владу владою брехні і терору, де у людини усе забрано: і свобода, і воля, і статус людини [6, арк. 19].

Через брак матеріальних коштів та інші проблеми в листопаді 1958 р. деякі члени партії почали ставити питання про розпуск ОПВУ. Через загрозу занепаду організації М. Юрчик і Я. Ткачук здійснили поїздку у Львівську область, де мали намір зустрітися з українським опозиціонером Зеленьком*, щоб порадитися з ним про подальшу діяльність ОПВУ. Однак, не зустрівши його там, члени партії відправилися до Львова, щоб подивитися, які там самостійницькі погляди [6, арк. 161]. Діяльність організації відбувалася в

умовах густої насиченості суспільства ворожою агентурою, тому довго партія проіснувати не змогла. За одними даними декілька членів ОПВУ, а саме, П. Гаєвий, М. Козак, О. Олексин, Р. Арсак та Д. Назарук написали доноси в КДБ і [28, с. 82]. За іншими відомостями в КДБ донесли прийняті до ОПВУ колишні політ'язні М. Черевко і М. Масловський, що у П. Гаєвого, секретаря організації, зберігається архів [18, с. 206]. Четвертого грудня 1958 р. розпочалися арешти. Всього було затримано 28 учасників організації. При обшуку в членів партії було вилучено багато літератури, яку слідство кваліфікувало як «антирадянську та націоналістичну». Зокрема в І. Струтинського знайдено його патріотичні вірші. Також їх було вилучено у Я. Ткачука, Б. Тимківа та М. Юрчика. Дуже багато «антирадянської» літератури виявлено у квартирі В. Площака. Там знайдено брошуру про Симона Петлюру, сторінки календаря за 1937 р., книгу «Чорна Рада», загальну українську енциклопедію Івана Раковського, брошури «Панцерний поїзд», «Стрілець», «Комаха», «Сьогоднішній Схід» та іншу літературу. Клятву і статут ОПВУ було знайдено у Б. Германюка, Б. Тимківа та Я. Ткачука. У М. Юрчика вилучено портрет керівника ОУН – Є. Коновальця.

Досудове слідство розпочалося четвертого грудня 1958 р., коли було затримано членів організації, і завершилося складанням обвинувального висновку 10 лютого 1959 р. За цей період допитали ініціаторів створення та організаторів партії. Сьомого грудня 1958 р. було складено протокол виявлення речових доказів. Користуючися знайденою під час обшуків картою, М. Козак допоміг знайти аркуш паперу з відбитками пальців кров'ю тих членів ОПВУ, які склали клятву. На крутому схилі гори за селом Вигода під камінням коло дерева, на якому учасники партії вирізали свої псевдоніми, в землі була закопана скляна пляшка місткістю 250 г. Вона стояла уверх дном і була наповнена парафіном. Усередині знаходилась скляна пробірка з-під медичних препаратів, закоркована звичайним корком. У цій маленькій пробірці був листок паперу з відбитками пальців [5, арк. 220–223].

Дев'ятого березня 1959 р. відбувся суд. На його закритому засіданні було засуджено вісім осіб. Найактивнішим діячам, а саме Богдану Германюку, Яремі Ткачуку, Богдану Тимківу, Мирославу Площаку, Івану Струтинському хотіли присудити смертну кару. Однак, зважаючи на обставини, які заставили стати лідерів партії на слизький шлях і на щире розкаяння, суд пом'якшив свій вирок. Десятого березня 1959 р. було складено обвинувальний вирок, у якому зазнача-

* В архівних джерелах не вказано імені та по батькові українського націоналіста Зеленька.

лося, що вищеперелічені учасники ОПВУ отримали по десять років позбавлення волі, М. Юрчик та І. Коневич – по сім років, а В. Площак – два роки позбавлення волі [6, арк. 264–266].

Незважаючи на те, що ОПВУ не змогла довго проіснувати, завдяки своїй діяльності вона посідає значне місце в українському дисидентському русі, належачи до числа тих підпільних груп, які у першу чергу хотіли відокремлення України від СРСР і створення незалежної держави. Члени партії були справжніми українськими патріотами, що навіть за короткий час зробили вагомий внесок для здобуття Україною незалежності.

Висновки. Отже, Об'єднана партія визволення України була створена восени 1957 р. у селі П'ядики Коломийського району Станіславської області, а припинила свою діяльність у грудні 1958 р. Мета партії: знищення соціалістичного рабства деспотизму, виведення України зі складу СРСР, побудова незалежної суверенної національної держави – Української народної республіки – на основі справедливого демократичного соціалізму. Ініціаторами створення ОПВУ стали: Б. Германюк, М. Площак, Я. Ткачук. Її членами також були Р. Арсак, П. Гаєвий, Я. Гуцуляк, М. Козак, М. Костюк, Ф. Костюк, М. Масловський, Д. Назарук, О. Олексин, І. Струтинський, Б. Тимків, Я. Ткачук, П. Футерко, М. Юрчик, І. Косар, І. Сидор, В. Тодорів, В. Турчин і М. Удуд вербувались в ОПВУ, однак її членами не стали. Тісні зв'язки підтримував з підпільною групою В. Площак. Головою організації був Б. Германюк, а її секретарем – П. Гаєвий. Встановлено, що середній вік осіб, пов'язаних із партією, становив 25 років. Більшість із них мала середню освіту. Переважно вони були уродженцями Коломийського, Рожнятівського, Калуського районів. За соціальним походженням були селянами, а за

професійною ознакою – робітниками. ОПВУ мала чотири осередки у Станіславській області, а саме у місті Станіслав, у селищах Вигода Долинського і Брошнів-Осада Рожнятівського та селі П'ядики Коломийського району.

Програмові засади партії викладені у статуті, що складався з передмови і шести розділів, та клятві, підготовлених Б. Германюком, Б. Тимківим, Я. Ткачуком та І. Струтинським. Визначено, що у майбутньому члени ОПВУ бачили Україну незалежною державою, у зв'язку з чим було розроблено ще структуру державного устрою та перелік найвищих посад в українському уряді, які мали стати основою Конституції самостійної України.

Формами діяльності ОПВУ були таємні збори; вербування нових членів до ОПВУ; придбання друкарської машинки для виготовлення агітаційних матеріалів; пошук зброї; підготовка звернень до українського та інших народів СРСР із закликом до боротьби; проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед мас; збір художньої та наукової літератури з українознавства.

Основними причинами припинення діяльності організації стали нестача матеріальних коштів та доноси деяких членів партії в органи КДБ. ОПВУ належала до самостійницьких організацій, спираючись на досвід боротьби ОУН та УПА, схилилася до збройних методів боротьби.

Зважаючи на вищевикладене, теоретичне і прикладне значення роботи полягає у тому, що проведене дослідження діяльності ОПВУ може бути корисним для сучасних політичних партій. Адже організація боролася за збереження та подальший розвиток національної та культурної самобутності українського народу, за побудову демократичної і соціальної держави, надання їй українського характеру.

Бібліографічні посилання

1. Галицька-Дідух Т. Дисидентський рух на Прикарпатті наприкінці 50-х – середині 80-х рр. XX ст. / Т. Галицька-Дідух // Історія України. – 2012. – № 9/10 (березень). – С. 13–17.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Івано-Франківській області, м. Івано-Франківськ. – Ф. 5, оп. 1, спр. 10458, т. 1.
3. Там само. – Т. 2.
4. Там само. – Т. 3.
5. Там само. – Т. 4.
6. Там само. – Т. 5.
7. Говерла С. Дисидентство / С. Говерла // Визвольний шлях. – 1982. – Кн. 2. – С. 166–177.
8. Голобін В. Національно-визвольний рух на Україні (60–80-ті роки). «Шестидесятники». Самовидавча література. Підпільні організації. Дисидентство / В. Голобін // Україна в XX столітті: навч.-метод. видання / відп. за вип. В. М. Новицький. – Івано-Франківськ, 1992. – С. 75–78.
9. Грицак Я. За права людини і нації: політизація дисидентського руху / Я. Й. Грицак // Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посіб. – К., 1996. – С. 292–297.
10. Германюк Богдан Васильович: інтерв'ю / автор В. В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1263393069>
11. Зайцев Ю. Ідеї державної незалежності в українському русі опору 60-х років / Ю. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Львів, 1997. – № 3–4. – С. 243–255.
12. Зарецький О. Міфологія більшовизму і витоки Українського шістдесятництва / О. Зарецький // Учитель. – 1998. – № 9. – С. 21–25.
13. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Х., 2003.
14. Захаров Б. Об'єднана партія визволення України (ОПВУ) / Б. Захаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1114702857>
15. Кудра Т. Зародження дисидентського руху в Україні / Т. Кудра // Історія України. – 1997. – № 47. – С. 4–5.

16. **Кульчицький С.** Новітня історія України (1939–2001): підруч. / С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал. – К., 2005.
17. **Мардарович І.** Голос пам'яті / І. Мардарович // Вісник Коломиї. – 1994. – Ч. 63 (10 лист.). – С. 5.
18. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР / упоряд.: Є. Захаров, В. Овсієнко. – Х., 2006. – Т. 1: Україна. – Ч. 1.
19. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР / упоряд.: Є. Захаров, В. Овсієнко. – Х., 2006. – Т. 1: Україна. – Ч. 2.
20. Новітня історія України (1900–2000): підруч. / А. Г. Слосаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожин та ін. – К., 2000.
21. **Пасічник М. С.** Дисидентський рух в Україні як вияв державницьких тенденцій в суспільстві / М. С. Пасічник // Історія України, державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : навч. посіб. – К., 2005. – С. 327–354.
22. Політичні протести й інакودумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. – К., 2013.
23. **Пономаренко О.** Зародження дисидентського руху в Україні / О. Пономаренко // Історія України. – 2004. – № 44. – С. 13–15.
24. **Русначенко А. М.** Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К., 1998.
25. **Русначенко А.** Рух опору режимові в Україні та Росії у 1950–1980-х роках / А. Русначенко // Від імперії до України: зб. статей. – К., 2009. – № 2. – С. 202–224.
26. Рух опору в Україні, 1960–1990: енцикл. довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К., 2012.
27. Тимків Богдан Іванович: інтерв'ю / автор В. В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1267294028>
28. **Ткачук Я.** Буревії. Книга пам'яті / Я. Ткачук. – Л., 2004.
29. **Чоповський В. Ю.** А ти, славно Україно, не забудь за мене: участь галичан в національно-визвольних змаганнях за самостійність, державність і духовне відродження краю у ХХ столітті / В. Ю. Чоповський. – Львів; Брошнів; Осада, 2008.
30. **Янко В.** Ідеї соціальної та національної справедливості в українському дисидентському русі в 1960–1980-их роках / В. Янко // Гілея: зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 117–125.

References

1. Halytska-Didukh, T., 2012. Dysydet-s'kyu rukh na Prykarpatti naprykintsi 50-kh – seredyni 80-kh rr.XX st. [The dissident movement in the Carpathian region in the late 50's - mid 80's of the 20th century]. *Istoriya Ukrainy [History of Ukraine]*, № 9/10 (March), pp. 13-17 (in Ukrainian).
2. Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in Ivano-Frankivsk region, Ivano-Frankivsk, fund 5, descr. 1, file 10458, vol. 1.
3. Ibidem, vol. 2.
4. Ibid., vol. 3.
5. Ibid., vol. 4.
6. Ibid., vol. 5.
7. Hoverla, S., 1982. Dysydetstvo [Dissidence]. *Vyzvol'nyy shlyakh [Path to Liberation]*, vol. 2, pp. 166 – 177 (in Ukrainian).
8. Holobin, V., 1992. Natsional'no-vyzvol'nyy rukh na Ukraini (60-80-ti roky). «Shestydesyatnyky». Samovydavcha literatura. Pidpil'ni orhanizatsiyi. Dysydetstvo. [The national liberation movement in Ukraine (60th – 80th years). “Men of the sixties”. Samovydavcha literature. The clandestine organization. Dissidence]. *Novitsky, V. (editor-in-chief). Ukrayina v XX stolitti [Ukraine in the twentieth century]*. [Study guide]. Ivano-Frankivsk, pp. 75-78 (in Ukrainian).
9. Hrycak, Ya. Yo., 1996. Za prava lyudyny i natsiyi: polityzatsiya dysydents'koho rukhu [According to human rights and nation: the politicization of the dissident movement]. *Narys istoriyi Ukrainy: Formuvannya modernoyi ukraïns'koyi natsiyi XIX – XX st. [Essay of the History of Ukraine: Formation of modern Ukrainian nation in 19th – 20th centuries]*. [Study guide]. Kyiv, pp. 292-297 (in Ukrainian).
10. Ovsienko, V. V. *Germanyuk Bohdan Vasylovych [Germanyuk Bogdan Vasylovych]* [interview]. [Electronic resource]. Access: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1263393069> (in Ukrainian).
11. Zaitsev, Y., 1997. Ideyi derzhavnoyi nezalezhnosti v ukraïns'komu rusi oporu 60-kh rokiv [The ideas of state independence in the Ukrainian resistance movement of the 60s]. *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist' [Ukraine: cultural heritage, national identity, statehood]* [Science works coll.]. Lviv, № 3-4, pp. 243-255 (in Ukrainian).
12. Zaretsky, A., 1998. Mifolohiya bil'shovyzmu i vytoky Ukrayins'koho shistdesyatnystva [Mythology of Bolshevism and origins of Ukrainian “man of the sixties” movement]. *Uchytel' [Teacher]*, No 9, pp. 21-25.
13. Zakharov, B., 2003. *Narys istoriyi dysydet-s'koho rukhu v Ukraini (1956-1987) [Essay on the History of the dissident movement in Ukraine (1956-1987)]*. Kharkiv (in Ukrainian).
14. Zakharov, B. *Ob'yednana partiya vyzvolennya Ukrainy (OPVU) [United Liberation Party of Ukraine (ULPU)]* [Electronic resource]. Access: URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1114702857> (in Ukrainian).
15. Cudra, T., 1997. Zardzhennya dysydents'koho rukhu v Ukraini [Generation of the dissident movement in Ukraine]. *Istoriya Ukrainy [History of Ukraine]*, No 47, pp. 4-5 (in Ukrainian).
16. Kulchytsky, S. V., & Shapoval, Yu. I., 2005. *Novitnya istoriya Ukrainy (1939-2001) [Recent history of Ukraine (1939-2001)]*. [Textbook]. Kyiv (in Ukrainian).
17. Mardarovych, I., 1994. Holos pam'yati [The voice of memory]. *Visnyk Kolomyi [Bulletin of Colomyia]*, No 63 (Nov. 10), p. 5 (in Ukrainian).
18. Zakharov, Ye. & Ovsienko, V., 2006. *Mizhnarodnyy bihrafichnyy slovnyk dysydetiv krayin Tsentral'noyi ta Shkhidnoyi Yevropy y kolyshn'oho SRSR [International Biographical Dictionary of Dissidents from Central and Eastern Europe and the former Soviet Union]*. Kharkiv, vol. 1 (Ukraine), part 1 (in Ukrainian).
19. Ibid, part 2.
20. Slyusarenko, A. G., Gusev, V. I., Drozhzhin, V. I., et al., 2000. *Novitnya istoriya Ukrainy [Recent history of Ukraine] (1900 – 2000)*. [Textbook]. Kiev (in Ukrainian).
21. Pasichnyk, M. S., 2005. Dysydents'kyi rukh v Ukraini yak vyav derzhavnyts'kykh tendentsiy v suspil'stvi [Dissident movement in Ukraine as a manifestation of Nation trends in society]. *Istoriya Ukrainy, derzhavnyts'ki protsesy, rozvytok kul'tury ta politychni perspektivy [History of Ukraine, state processes, development of cultural and political perspectives]*. [Teach. manual]. Kyiv, pp. 327-354 (in Ukrainian).
22. Danylenko, V. M. (compiler), 2013. *Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini [Political protests and dissidence in Ukraine] (1960 – 1990)* [Documents and materials]. Kiev (in Ukrainian).
23. Ponomarenko, A., 2004. Zardzhennya dysydet-s'koho rukhu v Ukraini [The generation of the dissident movement in Ukraine]. *Istoriya Ukrainy [History of Ukraine]*, No 44, pp. 13 – 15 (in Ukrainian).
24. Rusnachenko, A., 1998. *Natsional'no-vyzvol'nyy rukh v Ukraini seredyna 1950kh – pochatok 1990kh rokiv [The national-liberation movement in Ukraine, mid 1950s – early 1990s]*. Kiev (in Ukrainian).
25. Rusnachenko, A., 2009. Rukh oporu rezhymovi v Ukraini ta Rosiyi u 1950 – 1980-kh rokakh [Regime Resistance Movement in Ukraine and Russia in 1950 – 1980]. *Vid imperiyi*

do Ukrainy [From Empire to Ukraine] [Collection of articles]. Kyiv, No 2, pp. 202-224 (in Ukrainian).

26. *Rukh oporu v Ukraini* [Resistance Movement in Ukraine], 1960-1990 [Encyclopedic handbook], 2012. Kyiv (in Ukrainian).

27. Ovsienko, V. V. *Tymkiv Bohdan Ivanovych* [Interview]. [Electronic resource]. Access: URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1267294028> (in Ukrainian).

28. Tkachuk, Ya., 2004. *Burevyiyi* [Hurricanes]. *Knyha pam'yati* [Memory book]. Lviv (in Ukrainian).

29. Chopovs'kyi, V. Yu., 2008. *A ty slava Ukrainy, ne zabud' za mene: uchast' halychan v natsional'no-vyzvol'nykh*

zmagannykh za samostiyist', derzhavnist' i dukhovne vidrodzhennya krayu u XX stolitti [And you glorious Ukraine do not forget me: Galician participation in the national liberation struggle for independence, statehood and spiritual revival of the region in the 20th century]. Lviv, Broshniv-Osada (in Ukrainian).

30. Yanko, B., 2007. *Ideyi sotsial'noyi ta natsional'noyi spravlyvosti v ukraïns'komu dysyden't'skomu rusi v 1960-1980kh rokakh* [The ideas of social and national justice in Ukrainian dissident movement in 1960-1980]. *Gileya* [Collection of scientific papers]. Kyiv, vol. 8, pp. 117-125 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 8.10.2015

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (37)

М. О. Євдокимова

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

«БЕНКЕТ» ЯК ФОРМА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ЕТИЧНИХ НОРМ РИМСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПЕРІОДУ ІМПЕРІЇ

Розглянуто бенкет як один з аспектів дослідження історії гастрономічної традиції Стародавнього Риму. Доведено, що презентована інформація помітно розширює можливості вивчення куль-

тури побуту та повсякденності Стародавнього Риму.

Ключові слова: бенкет, гастрономічна традиція, кулінарна культура, повсякденність, Стародавній Рим.

Євдокимова М. О. «Пир» как форма репрезентации социальных этических норм римского общества периода империи.

Рассмотрено пир как один из аспектов исследования истории гастрономической традиции Древнего Рима. Доказано, что представленная информация значительно расширяет возможности изу-

чения культуры быта и повседневности Древнего Рима.

Ключевые слова: пир, гастрономическая традиция, кулинарная культура, повседневность, Древний Рим.

Yevdokymova M. O. «Banquet» as a form representation of the social and ethical norms of Roman society in the Empire period.

Gastronomic tradition has been very important part of the daily lives of ancient Romans. It reflected both the features of life and overall social development of the Roman Empire. One of the forms of representation gastronomic tradition in Ancient Roman was a banquet. It as a special element of social life in Roman society was complex, because the idea of a good dinner included not only food as such, but also special ways of cooking and processing, music, games and conversation. Joint banquet as part of the gastronomy and general culture of Ancient

Rome was a form of a small social group communication and consolidation. The main role of joint banquet was to create the illusion of democratic solidarity of members of one community.

The article deals with banquet as one of the aspects of the study of the history of gastronomy culture of Ancient Rome. It is proved that the information enhances the study of culture and daily life of Ancient Rome.

Keywords: banquet, gastronomic tradition, culinary culture, daily life, Ancient Rome.

Дослідження історії повсякденності, які охоплюють вивчення практично всіх сфер буденного життя людини, є одним із найактуальніших напрямів сучасного гуманітарного знання. Тема кулінарної традиції, як важливої частини повсякденного життя, відбиває не лише особливості побуту, але й загального соціального розвитку певної епохи. Їжа постає не тільки як засіб і процес втамування голоду – біологічної потреби людини, – але й феномен культури. Стаття, що презентується, має на меті висвітлити особливості окремих аспектів культури споживання їжі в Стародавньому Римі, а саме ритуалів бенкету як однієї з форм репрезентації норм гастрономічної традиції в римському суспільстві періоду Римської Імперії (I–V ст. н. е.).

Історіографія. Серйозну увагу до дослідження історії повсякденності Стародавнього Риму, в тому числі до вивчення гастрономічної традиції, вчені почали приділяти вже з другої половини XIX ст.

(П. Гіро [5], Л. Фрідлендер [23]). XX ст. подарувало наукові розвідки таких істориків як Ж. Каркопіно [8] та радянської дослідниці М. Сергієнко [14]. Найбільш плідним виявився період з останньої третини XX ст., зокрема дослідження сучасних італійських (М. Монтанарі [12], Ж.-Н. Робер [22]), польських (Л. Винничук [4]) та російських (А. Жаровська [7], Г. Кнабе [9]) істориків.

Джерельна база. Найбільш інформативними джерелами з обраної проблеми слід вважати твори письменників другої половини I ст. до н. е. (Горация [6], Овідія [13], Цицерона [20]), авторів I ст. н. е. (Валерія Максима [3], Марціала [11], Петронія [17], Плінія Молодшого [18], Плутарха [21], Ювенала [24], Светонія [16]), праці пізньоантичних діячів IV–V ст. (Авсонія [1], Макробія [10]), а також колективну працю «Історія Августів» (закінчена в IV ст. н. е.) [2]. Ознайомлення з працями цих авторів дозволяють реконструювати явища

римської гастрономічної культури та з'ясувати низку суттєвих аспектів повсякденної історії Стародавнього Риму.

Римський обід як традиція. Для давніх римлян бенкет був важливим елементом життя, наповненим певним суспільним змістом. Він повторювався щоденно, завжди передбачав запрошення гостей та за рівнем відповідав соціальному та фінансовому становищу родини, яка влаштовувала трапезу. Головною метою обіду були не стільки вишукані страви, як бесіди на різноманітні, частіше за все філософські теми. Сумісні звані бенкети у своїй основі мали сакральний сенс. Як певна форма спілкування та консолідації, вони були покликані зберегти чи відновити, нехай на декілька годин в ілюзорній формі, атмосферу ідеалізованої демократичної солідарності серед членів однієї спільноти.

Гостинність. Під час їжі все мало магічний і релігійний сенс. Зокрема, весь обід ґрунтувався на символічній цифрі «три». Він складався з трьох частин – закуски, трьох основних страв і десерту. Латинський письменник Авсоній зазначав, що присутні мали випивати три або дев'ять чаш вина (тобто три по три), адже вони були впевнені, що дотримання цього правила дозволяло римлянам залишатися здоровими та сильними [1, с. 114]. Обідні лежа стояли, як і в греків, з трьох сторін столу, четверта ж залишалася вільною, щоб раби могли підносити страви та прибирати брудний посуд. Класичне правило вимагало ставити з кожної з трьох боків столу по три лежа, завдяки чому одночасно дев'ять осіб могли взяти участь в трапезі [22, с. 104].

Таким чином, кількість гостей також мало значення. Їх мало бути або як мінімум троє, що відповідало числу Грацій, або, як максимум – дев'ять, по кількості Муз. Деякі свята були винятками, коли господарі могли збирати більше гостей. Так, наприклад, під час святкування Сатурналій (грудневого свята після закінчення польових робіт на честь бога часу й землеробства Сатурна), як згадує Макробій, між двома гостями виникла дискусія про кількість співтрапезників на обіді: «Ми дотримуємося правила, що гостей має бути не менше, ніж Грацій і не більше, ніж Муз. Я бачу, що вас тут стільки ж скільки Муз. Навіщо ж вам додавати до цього досконалого числа ще гостей?» На це запитання була отримана обґрунтована відповідь: «Ваша присутність дозволить нам поєднати Муз і Грацій, що цілком виправдано, адже вони зустрічаються на святі богів» [10, с. 36]. Імператор Геліогабал (218–222), відомий своїми гастрономічними дивацтвами, любив збирати за столом схожих один на одного людей: щоб були присутні рівно дев'ять осіб, він запрошував до себе вісім лисих, вісім однооких або вісім кульгавих [2]. Запрошення розносилися та вручалися гостям особисто. Клієнтам запрошення часто від-

давали раби від імені господаря. Улаштовувачі бенкетів вимагали, щоб важливі гості приводили з собою друзів [6, с. 48]. У своїх епіграмах Марціал описує тип «мисливця за запрошеннями», який знає, де і в який час потрібно бути, щоб того ж вечора бути запрошеним на бенкет. Наприклад, римлянин з ім'ям Вакерра проводив із цією метою кілька годин у латріні (туалеті), щоб вистежити посильного і напроситися до когось на обід [11, с. 334].

В епоху імперії став дуже поширюватися звичай ділити запрошених на «важливих» та «менш важливих». «Менш важливими», зазвичай, вважалися особи маловпливові, клієнти та деякі вільновідпущеники. Опис бенкету у домі Трімалхія наочно показує, що місця з правого боку від слуги, що прислужував за обідом, вважалися «вищими», з лівого боку – «нижчими». Високопоставлених і найдорожчих для господаря гостей укладали на середній стороні столу, прямо навпроти тієї, звідки приносили страви. Невихований господар, який прагнув підкреслити свою значущість, міг зайняти все середнє ложе сам, або ж укласти з собою лише одного, найбільш шанованого гостя [17, с. 146]. Саме такий порядок розміщення гостей за трапезою мав на увазі герой однієї із сатир Горация, перераховуючи всіх своїх гостей «згори донизу». Поет запитує співрозмовника: «...Однако ж скажи мне, Фунданий, прежде всего: кто были с тобою тут прочие гости?» На що Фунданий відповідає: «Верхним был я, Виск подле меня, а с нами же, ниже, помнится, Варий; потом, с Балатроном Сервилием рядом, был и Вибиций: обоим привез Меценат их с собою! Меж Номентаном и Порцием был, наконец, сам хозяин» [6, с. 92].

Зрозуміло, що інколи вихованих та культурних людей такий диференційований прийом гостей міг тільки відштовхувати. Пліній Молодший, який, як він сам пише, випадково опинився на подібному обіді, був сповнений обурення з приводу подібного способу обходження із запрошеними. Разом із тим, підтримуючи репутацію людини, яка запросила його до себе, він не називає її імені, а просто розповідає, як усе було: «Господар, на його власну думку, мав смак та найкраще від усіх розбирався в етикеті, а я вважаю, був скупий і одночасно марнотратний. Йому і небагатьом гостям удосталь подавалися прекрасні страви; іншим – погані та в малій кількості. Вино в маленьких пляшечках він розлив за трьома сортами: одне було для нього і для нас, інше – для друзів нижчого рангу (друзі у нього були розташовані по сходинках), третє – для вільновідпущеників, його і моїх... Мій сусід по ложу помітив це і запитав, чи схвалюю я такий звичай. Я відповів негативно. «Якого ж ти дотримуєшся?» – «У мене всім подається одне й те ж; я запрошую людей, щоб їх

пригостити, а не ганьбити, і в усьому рівні ті, хто прийняв моє запрошення». – «Навіть відпущеники?» – «Навіть! Вони для мене зараз гості, а не відпущеники». – «Дорого ж тобі коштує обід». – «Зовсім ні». – «Як це може бути?» – «Все через те, що, звичайно, мої відпущеники п'ють не те вино, яке я, а я п'ю те, яке вони» [18, с. 28]. Проте, не лише господар, але й деякі гості, вважаючи себе вищими за соціальним становищем від інших, намагалися на званих бенкетах підкреслити свій статус. Плутарх, будучи серед запрошених, згадував як один гість не захотів сідати за обідній стіл, оскільки не залишилося «відповідного йому» місця. Інші бенкетуючі з жартами проводили цього невихованого гостя до дверей [21, с. 9]. Очевидно, не всі аристократи підтримували звичай робити поділ між гостями.

Однак «практика диференційованої гостинності», яка засуджувалася Плінієм та Плутархом, за часів імперії давно вже поширилася повсюдно. Навіть витончений інтелектуал Цицерон вважав можливим ділити запрошених за соціальними категоріями. В одному зі своїх листів до близького друга Аттика, описуючи як він приймав Цезаря у своєму маєтку в ПUTEОЛАХ в грудні 45 р. до н. е., Цицерон додає: «У трьох триклініях були чудово прийняті ті, хто його супроводжував. У менш значних вільновідпущеників і рабів ні в чому не було нестачі, більш значних я прийняв вишукано» [20, с. 212]. Цікавим моментом було ще й те, що раби, які бачили, як по-різному ставиться їх господар до тих чи інших гостей, самі засвоювали подібне обходження, і тих, ким відкрито нехтував їх господар, вони також розглядали як осіб незначних, прислужувати яким під час бенкету стало для них майже принизливо. Ювенал вельми виразно передає почуття гостя, котрому довелося опинитися в розряді «менш важливих» на бенкеті. Цей гість скаржився, що зарозумілі раби підносили йому засохлий хліб із цвіллю, тоді як деяким іншим гостям та господарю подавався білосніжний і свіжий хліб із тонкого пшеничного борошна [24, с. 264]. Очевидно, принизливе поводження багатіїв та їхніх слуг з людьми бідними і маловпливовими давало чималу поживу для римських сатириків.

Застільний етикет. У давніші часи римляни снідали та обідали, сидячи за столом. Пізніше звичай змінився: під час трапези чоловіки напівлежали навколо столу, а жінки продовжували сидіти, оскільки інша поза вважалася непристойною для них. Проте, якщо спиратись на давньоримського поета Овідія, то вже в другій половині I ст. до н. е. (Пізня Республіка) заможні жінки мали право відвідувати бенкет та лежати за столом разом із чоловіком [13, с. 156], а під час Імперії цей дозвіл поступово поширювався вже й на незаможних жінок [3]. Відомості щодо віку, з якого юнаки

могли бути присутніми на бенкетах, ми знаходимо у комедіографа Плавта, який свідчив, що сам він запрошував на обід всіх, кому вже виповнилося шістнадцять років [19, с. 599].

На столи ставили посудини з вином, сільничку і оцетницю. Раби розносили страви, складаючи їх на високий мисник – репозиторій. Вони ж ділили м'ясо на дрібні шматки, що вимагало великої досвідченості і вправності, адже, як, жартома казав Ювенал, існує величезна різниця між тим, як треба різати курку і як – зайця [24, с. 267]. Гості ж самі накладали собі страву в тарілки, дрібні або глибокі. До речі, подання загальних, а не окремих для кожного гостя страв, мало велике суспільне значення. В «Застільних бесідах» Плутарх наголошував на тому, що римляни повинні запрошувати один одного на бенкети не для того, щоб їсти та пити, а для того, щоб спілкуватися. Таким чином, окрема подача страв могла б перетворити один спільний бенкет на багато одиночних обідів, а присутні не вважалися б співтрапезниками: кожен отримував відміряну для нього окрему порцію, неначе з прилавка харчевні [21, с. 44].

Людиною вихованою, яка вмів добре поводитися за столом, вважалася та, яка, допомагаючи собі пальцями, забруднювалася менше за інших. Ножі використовувалися тільки для того, щоб розділити м'ясо на окремі порції. Столи почали покривати скатертинами тільки в I ст. н. е. До цього обмежувалися лише тим, що насухо витирали столи після кожної зміни страв. Проте серветками для витирання губ і рук римляни стали користуватися рано, бо, як і греки, допомагали собі в їжі пальцями [4, с. 270]. Овідій нагадував, як негарно витирати рот рукою [13, с. 207]. Серветки гостям видавав сам господар, проте гості рангом нижче, особливо всякого роду дармоїди, приносили серветки із собою, щоб непомітно скласти туди залишки після бенкету. Така поведінка інших співтрапезників не вислизнула від уваги уділивого Марціала. Він згадує гостя, який все, що не ставили на стіл, намагався зібрати в серветку і відіслати додому через хлопчика-раба. В кінці поет підкреслює, що більше не бажає бачити такого гостя у себе на обіді [11, с. 72].

У розпорядженні у присутніх були також ножі, зубочистки та ложки різних розмірів. До речі, зубочистки були також одним із предметів демонстративної розкоші. Наприклад, у Трімалхіона були срібні зубочистки [17, с. 147], а Махіон, герой «Епіграм» Марціала, використовував зубочистки з червоним пір'ям [11, с. 106]. Виделок римляни не використовували. Їм доводилося їсти пальцями, і це тягло за собою потребу обмивання рук: спочатку перед трапезою, а потім після кожної зміни страв. Ювенал, згадуючи один із бенкетів, який йому довелося відвідати, розповідає, як

слуги з глечиками води ходили вздовж лож, і кожний поливав на руки співтрапезників свіжу воду, витираючи потім руки гостя серветкою, яку тримав у другій руці [8, с. 368]. На бенкеті Трімалхіона ми спостерігаємо як, окрім обмивання рук, вправні раби також чистили нігті та, перед початком трапези, обмивали гостям ноги [17, с. 146]. У розпал обіду, коли від випитого вина і гарячих страв ставало спекотно, на допомогу приходили спеціальні раби з гарно оздобленими віями, а в особливо багатих будинках ще й хлопчики, які відганяли мух спеціальною лозою [11, с. 106].

У римлян було дозволено випускати гази під час бенкету, що виправдовувалося як філософами, так і лікарями. Перші вважали, що слідування своїй природі – це найвища мудрість, інші обґрунтовували це природною потребою організму. Повідомляючи про Клавдія, Светоній згадує як імператор, чи то обдумував, чи й справді видав указ, за яким дозволялося пускання газів за столом [15, с. 142]. На існування цього звичаю вказувало багато римських авторів. Зокрема, Трімалхіон закликає своїх гостей не стримувати свої бажання та «облегшуватися за столом» [17, с. 148]. Більше того, цей вираз означав не лише пускання газів, але й можливість спорожнитися в горщик. У Марціала ми також бачимо багато таких гостей, які, клацнувши пальцями, кликали до себе раба з горщиком, який ще й допомагав ним скористатися [11, с. 106].

Ритуали. Обід у Стародавньому Римі ніколи не обходився без дотримання певних звичаїв. Їжа була ритуалом, і гостю слід було поважати наказані ритуалом правила. Опинившись у гостях, римлянин знімав свій вуличний одяг і надягав легку сукню без поясу (цю зміну одягу ніс раб, що супроводжував його на бенкет). Відсутність поясу було дуже важливим елементом. Одяг гостя мав бути без вузлів, оскільки вузол означав замкнуте коло, наявність якого було згубним: він заважав циркуляції «магічної течії», яка проходила Всесвіт, коли людина брала участь у бенкеті [22, с. 102]. За свідченнями Светонія, імператор Нерон любив і на публіці показатися в такому домашньому одязі [16, с. 148]. Крім того, гість мав роззутися, бо сандалі були зашнуровані і зав'язані на вузол. Замкнене коло, подібно мотузці і вузлу, могло перешкодити магічному спілкуванню з духами. Переодягнувшись, гість міг увійти в трикліній, де все було зроблено для його примирення з богами. Особливу роль відігравали квіти й аромати, що захищали від чаклунства і злих сил. Імператор Геліогабал наказував розкидати троянди – священні квіти, лілії – засіб проти отруйних грибів і зморшок, і фіалки – квіти безсмертя. Сам він сідав на ложе, встелене квітами, які виділяли дорожочні ефірні масла. Він також любив розкидати ці квіти зі стелі в такій великій кількості, що деякі запроше-

ні, за розповідями, вмирили від задухи [2]. Із квітів шафрану плели вінки для гостей та окремо додавали у вино, оскільки їхній аромат використовувався для попередження сп'яніння та для безтурботного сну тих, хто занадто багато випив [22, с. 103].

Петроній згадував цікавий звичай. Якось, коли гості Трімалхіона збиралися зайти в обідню залу, спеціально поставлений для цього раб вигукнув, звертаючись до них: «З правої ноги!» [17, с. 146]. Гості, щоб не прогнати богів, мали перетинати поріг триклінія саме з правої – правильної ноги. Вважалося несприятливим входити в обідній зал із лівої ноги. Саме слово «лівий» (*sinistra*) означало на латині «зловісний». Подібно до цього, учасник бенкету завжди спирався на ліву руку, щоб мати можливість їсти правою. Пліній відзначає, що вже маленьких дітей вчили брати їжу тільки правою рукою: «Якщо вони брали лівою, то їх карали» [22, с. 104].

Римляни завжди прагнули уникнути поганих прикмет. Коли під час вечері у Трімалхіона на дворі заспівав півень, господар вигукнув: «Далі від нас!» [17, с. 162], оскільки крик півня в невідзначену годину сповіщав смерть. У цьому випадку слід було вбити півня і негайно з'їсти його, а потім бризнути вином на стіл і світильник – символ вогнища. Так можна було попередити погане передвістя. Якщо комусь траплялося згадувати про пожежу, одразу ж виливали під стіл воду, щоб символічно загасити полум'я і не дати збутися передвіщенню [22, с. 105].

«Бенкет» як вистава. Застілля було не лише насолодою для шлунка. Воно також надавало естетичні насолоди. Всі римські вечері, описи яких збереглися до наших часів, мають щось спільне: вони влаштовувалися господарем будинку як театральні вистави. Справжнє мистецтво полягало в поданні страв, і знаючий кулінар вмів перетворити початковий продукт зовсім в інший. Показовий випадок ми знаходимо в епіграмах Марціала. Сатирик розповідає нам про обід, де єдиним продуктом, що використовувався кухарем, був гарбуз, представлений в усіх блюдах від закусок до десерту, що, принаймні, було вигідно з точки зору економії. Гастрономічне мистецтво перетворило гарбуз на гриби і кров'янку, тунця і корюшку, сочевицю і боби, різноманітні тістечка і навіть фініки [11, с. 323]. Імператор Геліогабал розважався в ще цікавіший спосіб. На стіл він наказував подавати майстерно зроблені муляжі, наприклад із воску, виготовлені настільки точно, що запрошені гості часто помилялися. Іноді він навіть пропонував вживати їжу, розглядаючи картини або майстерно намальовані страви [2].

Кілька таких прикладів дозволяють нам зрозуміти інсценування, запропоноване своїм гостям Трімалхіоном в «Сатириконі» Петронія. На бенкеті у Трімалхіона все здається фальшивим: від

появи господаря до його собаки, яка начебто налякала одного з гостей, а насправді була лише майстерно зробленим настінним розписом [17, с. 145]. На початку бенкету відбувається театральна організована поява господаря, якого вносять під музику на ложі з безліччю маленьких подушечок. Трімалхіон демонстративно вивільняє з-під одягу руки, щоб усі присутні мали можливість помилуватися його багатими браслетами із золота та слонової кістки. Перш, ніж взяти слово і заявити, що він «знехтував усіма задоволеннями», щоб не змушувати чекати своїх гостей, але все ж бажає закінчити почату партію, він прочистив зуби срібною зубочисткою, далі наказує принести ігровий столик і занурюється в гру [17, с. 147].

Потім, в якості закусок, раби приносять кошик, у якому знаходиться дерев'яна курка з розчепіренними крилами, яка нібито висиджує яйця. Двоє слуг піднімають солому і виймають звідти павині яйця, які пропонуються гостям. Тоді Трімалхіон проголошує: «Друзі, я велів підкласти під курку павині яйця! І їй-Богу, боюся, що в них вже курчата вивелися. Спробуйте, чи істинні вони» [17, с. 148]. Брехня очевидна, оскільки курка дерев'яна. Гості сподіваються, що хоч яйця справжні. Але, насправді, яйця такі ж фальшиві, як і курка, оскільки гості помічають, що вони зроблені з тіста. Але брехня стає правдою, коли яйця (які такими не є) від курки (яка не є куркою) виявляються живими: гості знаходять всередині маленьку пташку, приготовану під соусом з перцю і яєчного жовтка. Таке мистецтво трансформації ще неодноразово можна побачити до кінця обіду.

Найпрекрасніший приклад інсценування полягає, звичайно, в епізоді з невипотрошеною свинєю. Трімалхіон наказує кухареві вбити і приготувати найстарішу свиню. Кілька хвилин опісля приносять і кладуть на стіл величезну свиню. Гості кричать у здивуванні: «Ми були вражені швидкістю і поклялися, що навіть молоде курча в такий невеликий проміжок часу навряд чи приготувати можна» [17, с. 156]. Трімалхіон, побілівши від гніву, вимагає привести до нього кухаря, який зняковіло заявляє, що забув випатрати тварину. Господар будинку тут же наказує покарати його, і вже наближаються два ката, готові відшмагати винного кухаря. Проте, гості починають благодіти Трімалхіона дарувати бідоласі прощення, незважаючи на те, що його проступок жадливий, адже як можна забути випатрати свиню? Господар сміється і наказує: «Ну, якщо ти такий безпам'ятний, вичисти цю свиню зараз, на наших очах» [17, с. 157]. Можна легко уявити огиду гостей, адже це не мислимо вивалити на бенкетний стіл нутрощі цієї тварини. Кухар ріже живіт свині і раптом звідти, «піддавшись своїй тяжкості, градом посипалися кров'яні і смажені ковбаси». Гості осипа-

ють Трімалхіона та кухаря бурхливими оплесками [17, с. 158].

Під гучні крики схвалення було подано ще одну страву, на яку ніхто з гостей не очікував, але яка своєю незвичністю привернула до себе увагу всіх. На великому круглому підносі подали грандіозну «астрологічну» страву, де розмістили всі дванадцять знаків зодіаку в кулінарному виконанні. Творець цієї страви поклав на кожен знак відповідну йому їжу: на Овна – баранячого гороху, на Тільця – шматок яловичини, на Близнюків – нирки, на Лева – африканські смокви, на Ваги – справжні ваги, в чашах яких було покладено всілякі пиріжки і коржі, на Стрільця – зайця, на Козерога – лангуста, на Водолія – гусака. Потім принесли на таці величезного вепра, з іклів якого звисали два кошики, сплетені з пальмових гілок. Одна з них була сповнена сушених, а інша – свіжих фініків. Це була самка кабана, на що вказували маленькі поросята, зроблені з тіста і укладені навколо неї так, немов тягнулися до її сосків. Слуга мисливським ножом розрізав кабана і звідти вилетіли дрозди. Птахолови, які стояли напоготові, за допомогою прутів, намазаних клеєм, зловили всіх пташок. Трімалхіон розпорядився роздати їх гостям і промовив: «Дивіться, якими вишуканими жолудями харчувалася ця дика свиня!» Тим часом раби обнесли бенкетуючих кошиками з фініками [17, с. 148]. Герою Петронія цілком вдалося те, до чого він прагнув: не стільки нагодувати, скільки вразити своїх гостей, викликати їх захоплення своїм багатством і схильністю до всього витончено-примхливого.

Висновки. Таким чином, в імперський період римської історії особливого соціального значення набула традиція організації бенкетів, які стали подіями, що мали одночасно гастрономічне та художнє значення. В цьому контексті їжа була однією з форм художнього вираження. Бенкети, як особливий елемент суспільного життя в римському суспільстві, за своїм призначенням мали комплексний характер, оскільки уявлення про хороший бенкет включали в себе не лише їжу як таку, але й особливі способи її приготування та оформлення: музику, ігри, застільну бесіду. Сам ритуал повернення додому після важкого дня, три-чотири години, проведені навколо гарно сервірованого бенкетного столу, стають найбільш показовими проявами поняття «жити по-римськи». За уявленнями стародавніх римлян, стіл, на якому містилися продукти харчування, був священним місцем та уособлював родючу годувальницю-землю. Бенкет інколи ставав справжньою театальною п'єсою, де кожен виконував свою роль. У мікрокосмі, яким слід вважати обідній зал, господар бенкету відчував себе господарем Всесвіту і керував ним.

Бібліографічні посилання

1. Авсоний. Стихотворения / Авсоний; пер. с лат. М. Гаспарова. – М., 1993.
2. Авторы жизнеописаний Августов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ancientrome.ru/antlit/sha/index.htm>
3. Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения [Электронный ресурс] / Валерий Максим. – Режим доступа: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1002420>
4. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук; пер. с польск. В. Ронина. – М., 1988.
5. Гиро П. Быт и нравы древних римлян / П. Гиро. – Смоленск, 2000.
6. Гораций. Сатиры / Гораций; пер. с лат. М. Гаспарова. – М., 1989.
7. Жаровская А. Н. «De re coquinaria»: идентификация автора сочинения и Марк Габий Апиций / А. Н. Жаровская // Вестник ЯрГУ им. П. Г. Демидова. Серия: Гуманитарные науки. – 2012. – № 4/2. – С. 131–134.
8. Каркопино Ж. Повседневная жизнь Древнего Рима. Апогей Империи / Ж. Каркопино. – М., 2008.
9. Кнабе Г. Древний Рим – история и повседневность / Г. С. Кнабе. – М., 1986.
10. Макробий. Сатурналии / Макробий; под ред. С. Пургина. – Екатеринбург, 2009.
11. Марциал. Эпиграммы / Марциал; пер. Ф. Петровского. – М., 1968.
12. Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе / М. Монтанари. – СПб., 2009.
13. Овидий. Наука любви / Овидий; [пер. с лат. М. Гаспарова]. – М., 1973.
14. Сергеев М. Е. Жизнь древнего Рима / М. Е. Сергеев. – СПб., 2000.
15. Светоний. Жизнь двенадцати цезарей / Светоний; пер. с лат. М. Гаспарова. – М., 1964.
16. Светоний. Нерон // Жизнь двенадцати цезарей / Светоний; пер. с лат. М. Гаспарова. – М., 1964.
17. Петроний Арбитр. Сатирик / Петроний; пер. М. Гаспарова. – М., 1989.
18. Письма Плиния Младшего / Плиний Младший; пер. М. Сергеева. – М., 1950.
19. Плавт. Комедии / Плавт; пер. с лат. И. Ульяновой. – М., 1987.
20. Письма Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту (годы 46–43) / Цицерон; пер. В. О. Горенштейна. – М., 1951.
21. Плутарх. Застольные беседы / Плутарх; пер. Я. Боровского. – Л., 1990.
22. Робер Ж.-Н. Повседневная жизнь Древнего Рима через призму наслаждений / Ж.-Н. Робер. – М., 2006.
23. Фридендер Л. Картины из бытовой истории Рима в эпоху от Августа до конца династии Антонинов / Л. Фридендер // Общая история европейской культуры / под. ред. Ф. Зелинского – СПб., 1914.
24. Ювенал. Сатиры / Ювенал; пер. с лат. М. Гаспарова. – М., 1989.

References

1. Ausonius, 1993. *Stikhotvoreniya* [Poems]. Moscow (in Russian).
2. Avtory zhizneopisaniy Avgustov [Authors biographies Augustow] [Electronic resource]. Access: URL: <http://www.ancientrome.ru/antlit/sha/index.htm> (in Russian).
3. Valerius Maximus. *Dostopamyatnyye deyaniya i izrecheniya* [Memorable deeds and sayings] [electronic resource]. Access: URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1002420> (in Russian).
4. Vinnichuk, L., 1988. *Lyudi, nrvy i obychai Drevney Gretsii i Rima* [People, manners and customs of ancient Greece and Rome]. Moscow (in Russian).
5. Giro, P., 2000. *Byt i nrvy drevnikh rimlyan* [Life and customs of the ancient Romans]. Smolensk (in Russian).
6. Horace, 1989. *Satiry* [Satire]. Moscow (in Russian).
7. Zharovskaya, A. N., 2012. «De re coquinaria»: identifikatsiya avtora sochineniya i Mark Gabiy Apitsiy [«De re coquinaria»: the identification of the author of the works and Marcus Gavius Apicius]. *Vestnik Yaroslavskogo gosuniversiteta imeni P. G. Demidova. Seriya: Gumanitarnyye nauki* [Bulletin of the P.G. Demidov Yaroslavl State University. Series: The humanities], № 4/2, pp. 131-134 (in Russian).
8. Karkopino, Zh., 2008. *Povsednevnyaya zhizn' Drevnego Rima. Apogey Imperii* [The daily life of ancient Rome. Apogee of the Empire]. Moscow (in Russian).
9. Knabe, G. S., 1986. *Drevniy Rim – istoriya i povsednevnyy* [Ancient Rome – the history and everyday life]. Moscow (in Russian).
10. Macrobius, 2009. *Saturnalii* [Saturnalia]. Ekaterinburg (in Russian).
11. Martial, 1968. *Epigrammy* [Epigrams]. Moscow (in Russian).
12. Montanari, M., 2009. *Golod i izobiliye. Istoriya pitaniya v Yevrope* [Famine and abundance. The history of feeding in Europe]. St. Petersburg (in Russian).
13. Ovid, 1973. *Nauka lyubvi* [The Art of Love]. Moscow (in Russian).
14. Sergeenko, M. E., 2000. *Zhizn' drevnego Rima* [The life of ancient Rome]. St. Petersburg (in Russian).
15. Suetonius, 1964. *Zhizn' dvenadsati tsezarey* [The Life of the Caesars]. Moscow (in Russian).
16. Suetonius, 1964. *Neron. Zhizn' dvenadsati tsezarey* [Nero. The Life of the Caesars]. Moscow (in Russian).
17. Petronius Arbiter, 1989. *Satirikon* [Satyricon]. Moscow (in Russian).
18. Pis'ma Pliniya Mladshego [Letters of Pliny the Younger], 1950. Moscow (in Russian).
19. Plautus, 1987. *Komedii* [Comedy]. Moscow (in Russian).
20. Pis'ma Tsitserona k Attiku, blizkim, bratu Kvintu, M. Brutu (gody 46–43) [Letters of Cicero to Atticus, near relation, brother Quintus, M. Brutus (46-43 years)], 1951. Moscow (in Russian).
21. Plutarch, 1990. *Zastol'nyye besedy* [Table Talk]. Leningrad (in Russian).
22. Robert, Zh.-N., 2006. *Povsednevnyaya zhizn' Drevnego Rima cherez prizmu naslazhdeniy* [The daily life of ancient Rome through the lens of pleasure]. Moscow (in Russian).
23. Friedlander, L., 1914. *Kartiny iz bytovoy istorii Rima v epokhu ot Avgusta do kontsa dinastii Antoninov* [Pictures of the household in the era of the history of Rome from August until the end of the Antonine dynasty]. *Obshchaya istoriya yevropeyskoy kul'tury* [General history of European culture]. St. Petersburg (in Russian).
24. Juvenal, 1989. *Satiry* [Satire]. Moscow (in Russian).

Надійшла до редколегії 21.04.2016

Б. О. Глущенко

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТНІХ ТРАДИЦІЙ У МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЯХ НІДЕРЛАНДІВ У КІНЦІ XVII – СЕРЕДИНИ XIX ст.

Запропоновано короткий нарис особливостей формування освітніх традицій менонітів Нідерландів кінця XVII – середини XIX ст.

Ключові слова: меноніти, освіта, Менонітська Семінарія, Нідерланди, Амстердам.

Глущенко Б. О. Становление образовательных традиций в меннонитских колониях Нидерландов в конце XVII – середине XIX в.

Предлагается краткий обзор особенностей формирования образовательных традиций меннонитов Нидерландов конца XVII – середины XIX в.

Ключевые слова: меннониты, образование, Меннонитская Семинария, Нидерланды, Амстердам.

Hlushchenko B. O. The formation of educational traditions in mennonite colonies of the Netherlands at the end of XVII –the middle of XIX centuries.

The article is devoted to the features of the educational traditions in the Mennonite communities in the Netherlands from the End of the Seventeenth to the Middle of the Nineteenth century. The work considers the process of the formation and evolution of educational and training approaches in the Dutch Mennonite communities, their distinctive features. For the traditionally closed societies, which Mennonite communities were, the education was a factor to preserve their traditions and social cohesion. In this regard, community management devoted great

attention to education and upbringing regardless of the country and the conditions in which these congregations were located. But the study found that Mennonites in Netherlands have not lived in closed communities as their brethren have done in other countries. Although they tried did not leave in oblivion their own customs and traditions in education.

Keywords: mennonites, education, The Mennonite Seminary, Netherlands, Amsterdam.

У менонітській етноконфесійній спільноті навчання та релігія мають надзвичайно потужний зв'язок, оскільки освіта виступає як носій і транслятор національно-духовних особливостей, надзвичайно важливих для громади.

Метою статті є визначення тих самобутніх рис в освіті менонітів Нідерландів, які суттєво відокремлюють їх традиції навчання від традицій інших конгрегацій Європи.

Особливий інтерес для сучасного дослідника становлять праці Г. Бендера [1], К. Веделя [14], М. Гардера [6; 7], М. Джинджерича [5], К. Дюка [3], Д. Кассела [2], Р. Фрідмана [4], І. Хорста [8] та ін., які у своїх працях подали досить ґрунтовний матеріал відносно історії менонітських громад Європи, їх культури, звичаїв, традицій виховання та освіти дітей.

Насамперед доречно згадати дослідження Д. Кассела «Історія менонітів», яке має комплексний характер й охоплює історію менонітських громад у найважливішому для автора хронологічному обсязі [2]. Особливо цінними є документи, які стосуються життєдіяльності конгрегацій, і які подані у книзі в повному вигляді. Незважаючи на місцями розрізненість історичних подій та схематичність роботи, все ж дане дослідження є одним із найперших узагальнень історії менонітів, у якій

приділяється увага ролі релігійного аспекту в традиційному навчанні дітей менонітів.

Праці Гарольда Бендера [1] та Роберта Фрідмана [4], які надають нам можливість з'ясувати особливості та характер відношень між церквою менонітів та європейськими державами (зокрема, Нідерландами, Німеччиною, Російською імперією), що у свою чергу дозволяє найбільш суттєво усвідомити взаємозв'язки та взаємовплив вищезазначених інститутів. Зокрема, в дослідженні Г. Бендера «Церква та держава в історії менонітів» автором відзначається, що меноніти Російської імперії, отримавши від держави суттєві пільги та привілеї, натомість не змогли одержати право активної участі в державному та суспільному житті країни. Подібна ізольованість менонітських громад перетворила їх на безпосередньо «споживачів» тих реформ й політики, яка нав'язувалась менонітам Російською державою. Натомість меноніти Нідерландів та Німеччини, як відзначає автор, у силу об'єктивних історичних обставин мали можливість активної участі в суспільно-політичному житті держав, що відповідно надавало їм більшу свободу дій та можливість самостійного визначення характеру тих чи інших змін у своїх громадах, зокрема, в культурно-освітній сфері.

Роботи К. Дюка [3], К. Веделя [14] зорієнтовані на подання загального нариса історії менонітських громад у таких країнах Європи як Німеччина, Нідерланди, Російська імперія. Зокрема, в дослідженні К. Дюка «Вступ в історію менонітів» зазначається, що досить вагомий вплив на культурне та освітнє життя менонітів у Нідерландах та Німеччині справили ідеї епохи Просвітництва, які мали двоїстий характер. З одного боку, вони виступали каталізатором багатьох суперечок у суспільно-культурному середовищі менонітів, але, з іншого, – стали якраз тим чинником, який в подальшому сприяв консолідації менонітів цих держав.

Меноніти як протестантська течія з'явилися у Нідерландах у 1530-х роках і протягом найближчих двох століть їхні конгрегації не були схильні до активного процесу інституціоналізації освіти [3, р. 153]. Це можна пояснити тим, що меноніти досить активно переслідувалися державою та церквою в низці європейських країн у XVI ст., у тому числі й Нідерландах [1, р. 84].

Наприкінці XVI – середині XVII ст. питання про вплив церкви на населення поставало дуже гостро, тому, як наслідок, будь-які прагнення релігійних громад, зокрема менонітів, до релігійного сепаратизму сприймалося як явище неприйнятне. Подібні обставини слугували причиною значного обмеження релігійних громад у своїх правах, велося їхнє активне «витискання» із середовища основного населення, тому міграція в інші країни все частіше ставала єдиним шансом для виживання. Зокрема, анабаптисти з Фландрії відправилися в північні частини Нідерландів [9, р. 25]. Власне інтенсивність цього конфлікту залежала від двох чинників: по-перше, від непохитності менонітів у збереженні своєї віри та релігійної етики, які активно критикувалися офіційною церквою і, по-друге, від взаємовідносин менонітів власне з державою [4, р. 34]. Держава вважала їх «небезпечними людьми» та «непатріотами» через відмову перших проходити військову службу та присягати на вірність державі, як це робила решта населення країни [3, р. 29].

У силу цього менонітам не дозволялося брати участь в управлінні державою, займати державні посади, а їхні збори мали проводитись в окремих місцях. До кінця XVII ст. менонітам не дозволяли будувати власні церкви, але пізніше дозвіл на місця для будівництва надавався за умови відособленості цих будівель від домівок місцевого населення [2, р. 138].

У цей період достатнім рівнем знань вважали вміння читати, переписувати, тлумачити та пояснювати Священне Писання (причому досить суб'єктивно). Решта навчально-пізнавальних аспектів менонітами ігнорувалися, що призводило

до існування лише елементарного рівня освіченості серед членів громад [5, р. 182].

Але такий стан освітнього процесу в голландських конгрегаціях почав поступово змінюватися вже в кінці XVII ст. Деякі найбільш прогресивні голландські меноніти почали заявляти, що «таке вузьке обмеження їхнього освітньо-пізнавального горизонту може призвести все братство до лиха» [6, р. 45]. Почали з'являтися потреби у досвічених управлінцях та священнослужителях у громадах. З чим були пов'язані такі стрімкі зміни?

Від кінця XVII ст. меноніти в Нідерландах не жили в замкнутих та ізольованих громадах, як це робили їхні братські конгрегації в інших країнах світу, таких як Російська імперія, Канада, США тощо [7, р. 152]. Будучи в основному міськими людьми, зайнятими в бізнесі та різноманітних професіях, вони стали невід'ємною частиною загального національного життя Нідерландів. У країні функціонувало багато християнських шкіл (в основному кальвіністського напрямку), які з точки зору менонітів були «нейтральними», тобто в них могли вчитися діти різних релігійних світоглядів [16, р. 185]. Подібне бажання отримати хорошу освіту за межами своєї громади було в першу чергу пов'язано з тим, що меноніти проживали по всій території Нідерландів неоднорідно. Цей фактор робив неможливим створення достатньої кількості навчальних закладів саме менонітського напрямку [8, р. 114].

Ще однією причиною відсутності бажання у менонітів Нідерландів створювати на початковому етапі свого проживання в країні свою власну систему шкіл було переконання, що їхня держава занадто мала, а відмінності між різними релігійними конфесіями досить незначні, щоб організувати свої навчальні шкільні заклади [17, р. 179].

Протягом перших ста років існування менонітства в Нідерландах священнослужителі та пастори обиралися на свої посади без урахування їхнього рівня богословської підготовки. До того ж ці люди сумлінно несли свою службу без фінансової винагороди. Однак, умови тогочасного розвитку менонітської конгрегації, а саме досить активне стирання межі між духовним менонітським та світським державним, сприяли створенню навчального закладу для спеціальної підготовки майбутніх пасторів-менонітів [1, р. 89].

У 1675 р. у Харлемі зустрілися представники тринадцятих менонітських конгрегацій Нідерландів із метою вирішити низку важливих питань: створення освітніх закладів для підготовки майбутніх священнослужителів, питання про оплату праці пастора, а також питання опіки над вдовами та сиротами в громадах [9, р. 27]. Головне питання щодо освіти майбутніх пасторів повністю вирішено не було, зокрема не було виділено навчальне

приміщення та персонал закладу. Однак, у 1680 р. у Амстердамі меноніт за походженням Гален Абрахам де Хаан створив невелику спеціалізовану бібліотеку та почав давати факультативні заняття для молодих менонітів, які хотіли пов'язати своє майбутнє з проповіданням. І вперше голландські меноніти починають отримувати свою власну богословську освіту. Але цей освітній процес тривав лише до смерті Галена Абрахама в 1706 р., після чого він був призупинений.

Упродовж трьох наступних десятиліть громади знову існували без власних навчальних закладів. Їхні молоді студенти, майбутні пастори, були змушені отримувати богословську освіту в семінарії ремонстрантів. Згодом братання менонітів із ремонстрантами призвели до асиміляції їх догматів та богословських трактувань, що робило ідею створення окремої менонітської семінарії як ніколи актуальною [4, р. 34].

Менонітська церква в Амстердамі знову взяла на себе ініціативу і запропонувала іншим конгрегаціям співпрацювати у створенні навчального закладу богословської підготовки. Однак ідея щодо створення Семінарії першопочатково не набула серйозної підтримки. Була зроблена спроба до об'єднання або створення союзу парафій, які були б відповідальні за нову семінарію, але інтерес парафій був досить низьким через небажання духовних пасторів делегувати частину своїх повноважень новоствореному освітньому об'єднанню. Тому згодом тільки шість громад були представлені на засіданні щодо даного питання.

На нараді було прийнято рішення про заснування Семінарії, яка відкрилася виключно на кошти самої громади. Було створено окремий фінансовий резерв для облаштування навчального закладу меблями та шкільним приладдям, а також для зарплатні викладачам й стипендії для шести або восьми найкращим студентам. Тьєрк Нівенхейс був призначений професором (власне головою) Семінарії (1735–1759) [14, р. 95]. У 1753 р. на засіданні правління навчального закладу в Амстердамі було призначено другого професора (в нашому сучасному розумінні – проректора) для підготовки проповідників Петруса Шмідта, одного з активних релігійних діячів громади. З цього періоду ми бачимо чітко окреслену спеціалізацію даного навчального закладу, а саме: навчання та підготовка компетентних студентів для подальшої кар'єри проповідників у менонітських конгрегаціях [6, р. 58].

Згодом професора Нівенхейса на посаді змінив Хьєр Остербан із 1761 по 1785 р., а потім Герріт Хесселінк із 1786 по 1811 рр. [10, р. 108]. Семінарія в Амстердамі була відкрита й для представників інших конфесій. Для того, щоб вступити до навчального закладу, майбутній студент мав скласти іспити та пройти співбесіду. Тільки після

цього він зараховувався до лав семінаристів [12, р. 53]. До занять допускалися учні й інших конфесій, які із семінаристами-менонітами прослуховували лекції з філософії, історії церкви, вивчали природничі науки, математику, фізику тощо. До того ж церковна рада надавала обладнання для лабораторних досліджень студентів. 1780 р. вважається тим роком, на який припав найбільший розквіт Семінарії, після якого почався повільний занепад даного освітнього закладу [15, р. 11].

Під час головування в Семінарії професора Г. Хесселінка настала суттєва криза. Керівництво Семінарії вже не було спроможним самотійно матеріально підтримувати заклад, тому з'явилась актуальна потреба звернутися за допомогою до інших конгрегацій, що, власне, виявилось першочерговим приводом до проведення у 1811 р. «Генеральної конференції» [2, р. 216], результатом якої стало створення «Генерального менонітського товариства» («Allgemeene Doopsgezinde Societeit»). Цю організацію дослідник Сміт називає «найзначнішою подією в історії голландських менонітів у першій половині XIX ст., оскільки суспільство взяло на себе відповідальність і контроль над освітньою діяльністю менонітської Семінарії» [18, р. 160].

Контроль за Семінарією було покладено на раду, яка складалася з п'яти членів, що обираються громадою. Навчальна діяльність Семінарії проходила на університетському рівні. Із 1827 р. до вступу до навчального закладу допускався студент, який добре володів французькою, німецькою та англійською мовами, а також міг перекладати з латинської та грецької мов. Для зарахування до Семінарії молоді меноніти повинні були здати вступний іспит зі знання Біблії та публічних виступів. Крім того, вони повинні представити медичну довідку та рекомендацію від пасторів своїх конгрегацій [11]. Після отримання допуску до Семінарії студент мав три роки провчитися в університеті Амстердама, де вивчалися такі курси: Старий Заповіт в оригіналі на івриті, Новий Заповіт у грецькому оригіналі, філософія, церковна історія, історії догматики та історія нехристиянських релігійних і філософської етики. Завершення трирічного університетського курсу є необхідною умовою для богословського курсу в менонітській Семінарії. Дворічне навчання в Семінарії включало в себе такі предмети, як християнське вчення про віру і моральність, історія менонітів, а також низку практичних досліджень у галузі теології [13, р. 9].

Після смерті Г. Хесселінка у план навчання було внесено ряд змін, що стосувалися більш строгого оцінювання роботи студентів [9, р. 30].

Таким чином, у менонітських конгрегаціях Нідерландів була своя специфічна освітня традиція,

яка полягала в майже повній відсутності навчальних закладів початкового та середнього рівня. Діти менонітів переважно відвідували державні «нейтральні» школи, де могли навчатися разом з християнами, іудеями, лютеранами, кальвіністами. Цей унікальний для середовища менонітів феномен пояснювався самими громадами тим, що відмінності між різними релігійними конфесіями досить незначні, щоб організувати свої окремі навчальні шкільні заклади.

Амстердам був чи не єдиним місцем здобуття вищої богословської освіти для менонітів в Європі. Значення Семінарії менонітів полягало в тому, що саме в цьому закладі готували учнів на засадах релігійності, поваги до своєї громади та тих традицій, яких вона дотримується. Вищий навчальний заклад переважно надавав увагу богословській частині освіти, що сприяло зміцненню самої менонітської громади та збереження її самотності серед іноземного суспільства.

Бібліографічні посилання

1. **Bender H. S.** Church and state in mennonite history / H. S. Bender // *The Mennonite Quarterly Review*. – April, 1939. – № 2. – P. 83–103.
2. **Cassel D. K.** History of the Mennonites / D. K. Cassel. – Philadelphia, 1888 [Electronical Resource] URL: <http://archive.org/details/historymennonit00cassgoog>
3. **Dyck C. J.** An introduction to Mennonite History: a popular history of the Anabaptists and the Mennonites / C. J. Dyck. – Pennsylvania, 1981.
4. **Friedman R.** Spiritual changes in European Mennonitism, 1650–1750 / R. Friedman // *The Mennonite Quarterly Review*. – 1941. – Vol. 15. – P. 33–45.
5. **Gingerich M.** Elementary Education / M. Gingerich // *Mennonite encyclopedia: in 4 vol.* – Hillsboro, Kansas, 1955–1959. – Vol. 2. – P. 181–183.
6. **Harder M. S.** The Origin, Philosophy and Development of Education Among the Mennonites / M. S. Harder; Unpublished Doctoral Dissertation. – Los Angeles, CA, 1949 [Electronical Resource] URL: <http://digitallibrary.usc.edu/cdm/ref/collection/p15799coll26/id/410042>
7. **Harder M. S.** Education, Mennonite / M. S. Harder, A. Ens // *Mennonite encyclopedia: in 4 vol.* – Hillsboro, Kansas, 1955–1959. – Vol. 2. – P. 150–153.
8. **Horst I. B.** The Mennonites in Amsterdam / I. B. Horst // *Mennonite life*. – July, 1952. – P. 113–114.
9. **Ijntema J.** The Mennonites of the Netherlands / J. Ijntema // *The Mennonite Quarterly Review*. – January, 1937. – № 1. – P. 24–33.
10. **Koolman J.** Amsterdam Mennonite Theological Seminary (Kweekschool) / J. Koolman, N. van der Zijpp // *The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols.* – Hillsboro, Kansas, 1955–1959. – Vol. 1. – P. 108–110.
11. **Philips D.** Enchiridion or Hand Book of the Christian Doctrine and Religion, compiled (by the grace of God) from the Holy Scriptures for the benefit of all lovers of the Truth / D. Philips / [Translated by A. B. Kolb]. – Elkhart, Ind., 1978 [Electronical Resource] URL: https://sites.google.com/site/loavesnfish2/Hand-Book_Dietrich-Philips.htm?attredirects=0
12. **Verheyden A. L.** An introduction to the history of the Mennonites in Flanders / A. L. Verheyden. // *The Mennonite Quarterly Review*. – April, 1947. – № 2. – P. 51–63.
13. **Waltner E.** The Anabaptist conception of the church / E. Waltner // *The Mennonite Quarterly Review*. – January, 1951. – № 1. – P. 5–17.
14. **Wedel C. H.** Sketches from church history for Mennonite schools / C. H. Wedel. – Newton, Kansas, 1920.
15. **Wiebe W.** The Story of a Church / W. Wiebe // *Mennonite life*. – January, 1952. – P. 11–13.
16. **Zijpp N., van der.** Business among the Mennonites of the Netherlands / N. van der Zijpp // *Mennonite encyclopedia: in 4 vol.* – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication House, 1955–1959. – Vol. 1. – P. 483.
17. **Zijpp N., van der.** The Confessions of Faith of the Dutch Mennonites / N. van der Zijpp // *The Mennonite Quarterly Review*. – July, 1955. – № 1. – P. 171–187.
18. **Шатохіна-Мордвинцева Г. А.** История Нидерландов / Г. А. Шатохіна-Мордвинцева. – М., 2007.

References

1. Bender, H. S., 1939. Church and state in mennonite history. *The Mennonite Quarterly Review*, April, № 2, pp. 83-103.
2. Cassel, D. K., 1888. *History of the Mennonites*. Philadelphia. [Electronical Resource] URL: <http://archive.org/details/historymennonit00cassgoog>
3. Dyck, C. J., 1981. *An introduction to Mennonite History: a popular history of the Anabaptists and the Mennonites*. Pennsylvania.
4. Friedman, R., 1941. Spiritual changes in European Mennonitism, 1650-1750. *The Mennonite Quarterly Review*, vol. 15, pp. 33-45.
5. Gingerich, M., 1955 – 1959. Elementary Education. *Mennonite encyclopedia: in 4 vol.* Hillsboro, Kansas, vol. 2, pp. 181-183.
6. Harder, M. S., 1949. *The Origin, Philosophy and Development of Education Among the Mennonites*. Unpublished Doctoral Dissertation. Los Angeles, CA. [Electronical Resource]. – URL: <http://digitallibrary.usc.edu/cdm/ref/collection/p15799coll26/id/410042>
7. Harder, M. S. & Ens, A., 1955 – 1959. Education, Mennonite. *Mennonite encyclopedia: in 4 vol.* Hillsboro, Kansas, vol. 2, pp. 150-153.
8. Horst, I. B., 1952. The Mennonites in Amsterdam. *Mennonite life*. July, pp. 113-114.
9. Ijntema, J., 1937. The Mennonites of the Netherlands. *The Mennonite Quarterly Review*. January, № 1, pp. 24-33.
10. Koolman, J., Zijpp, N., van der, 1955 – 1959. Amsterdam Mennonite Theological Seminary (Kweekschool). *The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols.* – Hillsboro, Kansas, vol. 1, pp. 108-110.
11. Philips, D., 1978. *Enchiridion or Hand Book of the Christian Doctrine and Religion, compiled (by the grace of God) from the Holy Scriptures for the benefit of all lovers of the Truth*. Elkhart, Ind. [Electronical Resource] URL: https://sites.google.com/site/loavesnfish2/Hand-Book_Dietrich-Philips.htm?attredirects=0
12. Verheyden, A. L., 1947. An introduction to the history of the Mennonites in Flanders. *The Mennonite Quarterly Review*, April, № 2, pp. 51-63.
13. Waltner, E., 1951. The Anabaptist conception of the church. *The Mennonite Quarterly Review*, January, № 1, pp. 5-17.
14. Wedel, C. H., 1920. *Sketches from church history for Mennonite schools*. Newton, Kansas.
15. Wiebe, W., 1952. The Story of a Church. *Mennonite life*, January, pp. 11-13.
16. Zijpp, N., van der, 1955-1959. Business among the Mennonites of the Netherlands. *Mennonite encyclopedia: in 4 vol.* Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication House, vol. 1, p. 483.
17. Zijpp, N., van der., 1955. The Confessions of Faith of the Dutch Mennonites. *The Mennonite Quarterly Review*. July, № 1, pp. 171-187.
18. Shatokhina-Mordvintseva, G. A., 2007. *Istoriya Niderlandov [History of the Netherlands]*. – Moscow (in Russian).

Надійшла до редакції 23.05.2016

ВПЛИВ ЦАРИЗМУ НА ЗАРОДЖЕННЯ ФІНСЬКОЇ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ

Висвітлено суспільно-політичне становище у Великому князівстві Фінляндському в період царювання Миколи I. Визначено сутність реформ у різних аспектах співіснування Фінляндії та Росії, а також специфіка подій та явищ історії на прикладі розвитку фінляндського суспільства у 1825–1855 рр. Досліджено про-

блеми адаптації до російської самодержавної дійсності фінляндського суспільства, а також проблеми реформування соціально-політичного життя Фінляндії.

Ключові слова: Велике князівство Фінляндське, Микола I, модерна нація, фінляндська автономія, самодержавство.

Ковалев Д. В. Влияние царизма на зарождение современной нации в Финляндии.

Работа посвящена освещению проблем общественно-политического положения в Великом княжестве Финляндском в период царствования Николая I. Определена сущность реформ в разных аспектах сосуществования Финляндии и России, а также специфика событий и явлений истории на примере развития финляндского общества в 1825–1855 гг. Исследованы

проблемы адаптации к российской самодержавной действительности финляндского общества, а также проблемы реформирования социально-политической жизни Финляндии.

Ключевые слова: Великое княжество Финляндское, Николай I, современная нация, финляндская автономия, самодержавие.

Kovaliov D. V. The impact on the emergence of the tsarist modern nation in Finland.

The research is dedicated to highlighting the problems of the socio-political situation in the Grand Duchy of Finland during the reign of Nickolai I. The article defines the essence of the reforms in the various aspects of co-existence between Finland and Russia, as well as the specifics of the events and phenomena of history as an example of Finnish society in the years of 1825–1855. The author has studied the problems of adaptation to the Russian autocratic reality of the Finnish society, as well as the problems of reforming the socio-political life of

Finland. The conclusion is that while the royal government and gave the Grand Duchy of Finland during the 1825–1855 biennium. Substantial gains, which led to the philosophical and political currents fennomaniyi, which began to defend Finland right to exist as a separate state, but separatist revolutionary understanding trends sought as soon as possible to roll Finnish autonomy.

Keywords: the Grand Duchy of Finland, Nickolai I, modern nation, the Finnish autonomy, autocracy.

Постановка проблеми. Актуальність даної тематики полягає в тому, що в Україні історія Фінляндії часів її існування у складі Російської імперії майже не вивчена. Тому важливо зазначити, що дослідження цієї проблематики допомагає зрозуміти історичний шлях обох країн, що свого часу були частинами Російської імперії. В цей історичний період як у Європі, так і в решті світу відбуваються національно-визвольні війни, антиколоніальні революції та боротьба за переділ політичної мапи світу. Тим часом у невеликій північній країні, Фінляндії, цього майже не відчувається: тут вирує мирне життя, розвивається суспільно-політична думка фінської інтелігенції та дворянства, стає на ноги промисловість; населення Великого князівства, вбачаючи для національної революції несприятливі час і умови та навіть можливість загибелі власної автономії, на відміну від європейських сусідів, змінювало радикальні настрої на демократичні. Є можливість порівняти становище Фінляндії та українських земель у складі Російської імперії першої половини XIX ст. і виявити певні спільні процеси формування модерних націй в обох країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення праць як російських, так і фінських дослідників даного періоду існування Фінляндії в складі Російської імперії допомагає з'ясувати ступінь вивченості цієї складної проблеми. Серед найпомітніших її дослідників можуть бути виділені: з фінських – Макс Енгман [1], Матті Клінге [2], Югані Паасівірта [3], Інґвар Такала [8] та Осмо Юссіла [10]; з російських та радянських – Петра Гусєв [4], Борис Миронов [6], Вільям Похльобкін [7], Йіварі Кяйвярайнен [5] та Пьотр Шиловський [9]. Зокрема, професор Гельсінського університету М. Клінге зазначає, що Фінляндія була єдиною частиною царської Росії, котра мала чіткі регламентовані кордони, власний урядовий апарат, незмінні конституційні нормативні акти та інші державні інституції і, на відміну від Польщі, мала шанс не тільки утримати їх, але й розвинути [2]. Російський історик-кадет П. Гусєв акцентував увагу саме на процесі формування у Великому князівстві Фінляндському конституційної монархії під скіпетром династії Романових, а також наголошував на правомірності застосування до фінляндської автономії основоположних зако-

нодавчих актів російського самодержавства [4]. Видатний вчений Петрозаводського університету І. Кйявярйнен став першопрохідцем у радянському фінознавстві. Карел за національністю, він першим почав займатися дослідженням історії перебування Фінляндії у складі царської Росії, а також відносин між Російською імперією та Швецією через втрату останньою Фінляндії [5].

Мета статті – аналіз сутності і особливостей суспільно-політичного розвитку та реформування Фінляндії у складі Російської імперії періоду правління Миколи І.

Виклад основного матеріалу. Еволюцію державно-правового статусу Фінляндії часто порівнюють із досвідом Польщі. Обидві національні окраїни Російської імперії претендували на політичне оформлення власної окремішності, протиставляючи централізаторським прагненням російського уряду автономістські гасла. Але, якщо польський націоналізм, посилений соціальним конфліктом, із найбільшою силою виявився в збройних повстаннях 1830–1831 і 1863 рр., то характерною рисою фінляндської боротьби за незалежність була «війна за закон».

На перший погляд, казуїстичні дебати навколо інтерпретації правових норм слугували головним знаряддям для конструювання легальної основи суверенітету Фінляндії. Народження концепції Фінляндії як держави – на противагу погляду на неї як на провінцію – стало результатом витонченого трактування конституційних норм і законів. Але, зі свого боку, уряд Миколи І використовував кодифікацію фінляндського законодавства як метод перегляду державно-правового статусу Фінляндії. За причину такого стану речей правило дійсно складне і несистематизоване законодавство, успадковане фінляндцями від Шведського королівства. Залишивши незмінною більшу частину шведських законів після створення Великого князівства Фінляндського у 1809 р., імперська влада продемонструвала лояльність по відношенню до традицій державного управління цієї національної околиці імперії. Тим самим, що, правда, було закладено основу для суперечок про становище Фінляндії у складі Російської імперії, про права станового Сейму і монарха як гаранта автономії, в тому числі у галузі фінансів.

Згідно з маніфестом від 12 грудня 1825 р., престол Російської імперії посів брат Олександра І, Микола І [9]. «Микола Палкін», «коронований барабанщик», «кривавий кат декабристів», «жандарм Європи», – ці та подібні до них епітети щодо «несимпатичного монарха», за висловом М. Клінге, міцно тяжіють як у масовій свідомості, так і в історичній науці стосовно цього імператора [2, с. 187]. Хоча сам Микола І з гордістю називав себе «государем-консерватором», проте «консер-

ватор» у його розумінні був синонімом реакціонера. Після розриву з частиною російської еліти, що стався після подій 14 грудня 1825 р., Микола І не міг знайти достатньої соціальної опори для широкої реформаторської діяльності, а зусилля численних «келійних комітетів» не завжди приводили до бажаних результатів.

Одразу ж після вступу на престол імператор звертає увагу на систему управління Фінляндією. Маніфестом Миколи І від 17 березня 1826 р. посада генерал-губернатора та урядовий інститут фінляндського Сенату стали основними ланками управління Великим князівством Фінляндським [9]. За царювання Миколи І Фінляндія управлялася на засадах місцевих законів під наглядом генерал-губернатора, але становий Сейм як представницький законодавчий орган не скликався жодного разу. Це не порушувало фінляндських законів, оскільки періодичність скликання Сейму була встановлена тільки виданим за Олександра І «Сеймовим статутом» 1869 р. [5, с. 115]. У 1827 р. наказом Миколи І у Фінляндії було дозволено приймати на державну службу осіб православного віросповідання, які отримали права фінляндського громадянства протягом 3-х років [4, с. 123].

У 1831 р. генерал-губернатором було призначено князя Олександра Меншикова, який проживав весь час у російській столиці, іноді навідуючись до Гельсінгфорса на засідання Сенату [8, с. 220]. Обрати на посаду фінляндського генерал-губернатора Меншикова було важливо для Миколи І з огляду на те, що він був начальником Головного морського штабу (з 1836 р. – і з правами міністра), а Фінляндія була країною з протяжним морським узбережжям. Як би там не було, а Меншиков керував Фінляндією із Санкт-Петербурга, навідуючись до Озерного краю в якості випадкового гостя. Нечасті відвідування генерал-губернатором Фінляндії, звичайно ж, були зрозумілі, адже вищі стани і чиновництво Гельсінгфорса були настільки віддані імператору, що Микола І, попри консерватизм і реакційну політику, прагнув лишатися «миролюбним володарем». Тому він не забував зауважити співвітчизникам, що хотіли урізати привілеї, якими користувалися фіни: *«Залиште цих фінів у спокої! Це єдина провінція моєї держави, яка за весь час мого правління не заподіяла мені ні хвилини неспокою або незадоволення...»* [6, с. 341].

А турбуватися, звісно ж, доводилося. Відвідини російськими імператорами Фінляндії були не тільки високими ревізіями Озерного краю, а й, певною мірою, пропагандистськими акціями, що демонстрували зв'язок між Санкт-Петербургом і Гельсінгфорсом. У подібних умовах автономія Великого князівства Фінляндського мала міцну

тенденцію до розширення. Фінляндія мала власне громадянство, яке не співпадало з російським підданством. Фінляндським громадянам був відкритий широкий та вільний доступ до служби на найвідповідальніших державних та військових посадах Російської імперії, тоді як російські піддані не отримували у Фінляндії однакових із місцевими мешканцями прав [7, с. 191]. Усе це було задекларовано ще Олександром I на Сеймі у Борго. Автономний статус Фінляндії виявлявся також у власній системі управління з виключно фінляндським чиновницьким апаратом.

Повстання в Польщі у листопаді 1830 р. стало цілковитою несподіванкою для Миколи I. Як відзначає сучасний фінський історик О. Юссіла, тоді Польща втратила автономію, а Фінляндія – спробувала її зміцнити [10, с. 98]. Саме події у Варшаві змусили Миколу I розпочати зведення в єдину збірку всіх законів, указів та статутів Великого князівства Фінляндського; пізніше вона дістала назву «Свод законов, учреждений и уставов Великого княжества Финляндского» [2, с. 234].

Хоча перші кроки з кодифікації фінляндського законодавства було зроблено ще навесні 1828 р., коли перший чорновий варіант згаданого «Свода...» був представлений на розгляд Миколи I, проте він не отримав згоди на публікацію [2, с. 235]. Потім цю роботу було передано у відання прокурора фінляндського Сенату, але й до середини 1830-х рр. вона не була завершена. У червні 1835 р. своїм указом Микола I наказав у процесі кодифікації фінляндського законодавства орієнтуватися на систему «Свода законов Российской империи» [2, с. 236]. 29 травня 1836 р. вийшло «Его Императорского Величества высочайшее повеление» щодо систематизації законів та законодавчих актів Фінляндії: «...*щоб усі законодавчі акти і веління, які мають силу закону у Фінляндії, були зібрані і зведені в порядку єдиного Зводу, який повинен був після розгляду одразу представлений на імператорське затвердження і отримати силу закону...*» [9]. Під головуванням прокурора фінляндського Сенату Карла-Югана Валлеена був заснований Комітет фінляндських законів, який повинен був скласти план майбутніх занять і щомісяця доносити через міністра-статс-секретаря з фінляндських справ про вжиті заходи головному завідувачому II-м відділенням власної Його Імператорської Величності канцелярії, а від останнього слідували доповіді самому Імператору [6, с. 321]. Проведення корекційних робіт у Комітеті фінляндських законів зіткнулося із відсутністю зібраного й упорядкованого масиву виданих законодавчих актів: вони зберігалися в державних установах та, навіть, у приватних осіб, що були робітниками цих імперських інституцій. До квітня 1836 р. був складений список законо-

давчих та нормативних актів Великого князівства Фінляндського, які датувалися від 1520 до квітня 1837 рр. [1, с. 222].

У січні 1847 р. була підготовлена інструкція щодо проведення подальших корекційних робіт із «Сводом законов, учреждений и уставов Великого княжества Финляндского»: передбачалося скласти хронологічне зібрання постанов уряду, що змінюють або доповнюють узаконення, вміщені у «Загальному Уложенні» від 1734 р., причому сюди повинні бути віднесені не тільки положення колишнього шведського уряду, видані внаслідок наради державних чинів, а й постанови королівські, що тлумачать і визначають порядок застосування уложення [7, с. 189]. У підсумку мав бути створений якийсь проміжний варіант систематизації місцевих законодавчих актів Великого князівства Фінляндського. Із завершенням цієї попередньої роботи кодифікаційна комісія повинна була приступити до складання систематичного «Свода ...», маючи при цьому на увазі і «Свод законов Российской империи» [7, с. 191].

На початку 1851 р. основний комплекс корекційних робіт кодифікаційної комісії був завершений – приготовані і зібрані всі постанови уряду, що змінюють або доповнюють «Загальне Уложення» від 1734 р., в хронологічному порядку, а саме «Проект додаткових до Уложення урядових та царських постанов» і «Проект Зводу всіх діючих у Фінляндії узаконень, що не мають відношення до Уложення від 1734 р.» [4, с. 151]. Ці акти (за виключенням законів про шлюб) були написані шведською мовою і не мали перекладу російською. Однак генерал-губернатор Меншиков запропонував провести ревізію цих проектів і лише наприкінці 1851 р. «*приступити до друку цього “Зводу...” і “Збірки узаконень...” під наглядом комісії та розіслати екземпляри вищезгаданих документів у присутстві місця для перевірки їх щодо практичного застосування, з тим, щоб зібрані на цій підставі протягом 3 років за уваження були обговорені в Імператорській Фінляндській Раді...*» [4, с. 152].

У той самий час, коли завдяки кодифікації законів відбувалося становлення автономії Великого князівства Фінляндського, професори та приват-доценти юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету розпочали активну участь у політико-юридичній дискусії навколо питання, чи є Фінляндія особливим державним утворенням у складі Росії, чи звичайною провінцією. Дискусія про «особливу державу» розпочалася з появи у 1838 р. у Стокгольмі брошури професора Ісраеля Гвассера, в якій він називав Велике князівство Фінляндське «*державою з представницькою формою правління, що була заснована за допомогою мирного сепаратного до-*

говору між звільненим фінляндським народом і Олександром І...» [1, с. 218].

Розпочата дискусія у вигляді обміну памфлетами між Гвассером та його опонентами спочатку не привернула великої уваги. Актуальним це питання стало тоді, коли виникла політична необхідність відстоювати автономію Великого князівства Фінляндського від претензій російської центральної влади кодифікувати та уніфікувати фінляндське законодавство відповідно до загальнодержавних норм. У цій суспільно-політичній дискусії взяли участь провідні вчені-юристи того часу. Серед викладачів юридичного факультету визначилися як прихильники особливого статусу Фінляндії серед народів Російської імперії, так і його противники.

Іншими словами, суперечка зводилася до питання про те, чи має Фінляндія право на таку широку автономію, і що зобов'язує Росію рахуватися із нею. Так, Олександр Градовський, ординарний професор кафедри державного права юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, вважав, що *«Фінляндія є відокремленою у внутрішньому управлінні державою, тому що за нею збережені всі місцеві особливості її унікального автономного положення...»* [1, с. 220]. Видатний російський ліберал і почесний член Санкт-Петербурзького університету Борис Чичерін писав: *«Фінляндія втримала свою політичну самостійність і свій особливий державний устрій. При завоюванні у 1808–1809 рр. її населенню було обіцяно збереження всіх існуючих установ та порядків, до яких належав і становий Сейм, наділений законодавчою владою в автономії...»* [1, с. 221].

Незважаючи на спроби царя видаватися реформатором у Фінляндії, завдяки кодифікації та уніфікації фінляндського законодавства, період царювання Миколи I був бідний на кардинальні реформи. Проте цей час багатий на явища інтелектуального життя. У новоутвореному фінляндському суспільстві, що стояло осторонь від прямого втручання Стокгольма та Санкт-Петербурга, прокинулася національна свідомість. Деякі ознаки такого пробудження виявилися ще в кінці XVIII ст., але тільки після того, як Фінляндія була відокремлена від Швеції і стала частиною Росії, в ній міг початися розвиток національного руху. Серед фінських істориків він отримав назву фенноманії, тобто ідеології, яка була спрямована здебільшого на фінськомовне населення, пропагуючи «фінляндську ідею», згідно з якою Фінляндія визнавалася окремою державою (як від Швеції, так і від Росії) за мовним принципом [3, с. 198].

Чому так сталося? Все дуже просто: російська дійсність і нові віяння романтизму звільнили фінляндське суспільство від цензури та інтелектуального тиску. За умовами часу фенноманія отримала

літературно-науковий напрям. На чолі руху стояли «будителі» фінської модерної нації: професор філософії та історії Юган-Вільгельм Снелльман, поет Юган-Людвіг Рунеберг, збирач народного карело-фінського епосу «Калевала» Еліас Льоннрот та інші. Пізніше супротивниками фенноманів на політичній арені стали шведомани, які відстоювали права шведської мови як знаряддя шведського культурного впливу у Фінляндії. Саме фенномани Адольф-Івар Арвідссон та Юган-Якоб Тенгстрьом почали говорити про створення «незалежної держави» Фінляндії, яка б орієнтувалася на Європу, зберігаючи тісні зв'язки з Росією [3, с. 202]. Але насправді автором теорії стосовно Фінляндської держави був вищезгаданий Ізраель Гвассер, який виклав свою концепцію у памфлетах 1830-х рр. Згідно з «фінляндською ідеєю», новоутворене Велике князівство Фінляндське ставало новим гегемоном у Східній Балтиці [1, с. 303].

Ідеї Гвассера підхопив молодий філософ Снелльман, який на початку 1830-х рр. тісно контактував зі студентами Гельсінгфорського університету, що перейнялися фенноманськими ідеями. Однодумці об'єдналися в літературно-філософський гурток «Суботнє товариство» (фін. *Lauantain-seura*) [2, с. 235]. Щосуботи учасники товариства збиралися в будинку одного з його членів і обговорювали нові твори літератури та філософії. Головним предметом бесід була філософія та естетика гегельянства, її осмислення з точки зору завдань фінського національного руху і розвитку літератури у Фінляндії. У 1832 р. був заснований друкований орган «Суботнього товариства» – газета «Helsingfors Morgonbladet», головним редактором якої став Рунеберг [2, с. 236].

Однак Снелльман, будучи активним учасником гуртка, не публікувався на сторінках газети через деякі розбіжності з головним редактором. Зокрема, патріотизм Рунеберга був сповнений благоговіння перед рідною природою, тоді як Снелльман вважав дрімучі фінські ліси нудними. Тож уже із січня 1844 р. Снелльман переїжджає до провінційного міста Куопіо для видання власної шведськомовної газети «Saima» [10, с. 156]. Газета відображала вимоги сучасного індустріалізованого суспільства Фінляндії, критикуючи тих, хто, живучи в нових російських реаліях, застряг у шведській королівській традиції середини XVIII ст. Із літа 1845 р. генерал-губернатор князь Меншиков почав стежити за статтями з газети «Saima», які для нього перекладали [10, с. 156]. Він доводив Снелльману, що із пропозиціями щодо поліпшення суспільного життя в Озерному краї слід звертатися безпосередньо до влади, а не викликати публічне невдоволення *«нинішнім становищем країни...»* [10, с. 156]. А навесні 1846 р. до газети був приставлений строгий цен-

зор [10, с. 157]. Чиновників не влаштовував різкий і саркастичний тон Снелльмана, що підривав їхній авторитет. Восени 1846 р. фінляндський Сенат на вимогу князя Меншикова скасував дозвіл на видавництво «*Saima*», а Снелльман з родиною повернувся до Гельсінгфорса [10, с. 157].

«Весну народів» 1848–1849 рр. Фінляндія зустріла дуже спокійно, без масових демонстрацій та повстань. Після 1848 р. фінляндський національний рух було запідозрено, і небезпідставно, в демагогічних тенденціях, тому його активні представники, зокрема Снелльман і Арвідссон, зазнали переслідування з боку генерал-губернатора Меншикова. «Похмурі семиріччя» 1848–1855 рр., що прийшло за новою хвилею європейських революцій, природно позначилося на внутрішньополітичному житті Фінляндії, яка розглядалася російським самодержавством як зона проникнення революційних ідей у Росію. У 1850 р. була заборонена видавнича діяльність фінською мовою, крім релігійної та сільськогосподарської літератури [2, с. 313].

І все ж революція 1848–1849 рр. і наступні події сильно вплинули на погляди багатьох «будителів» фінської модерної нації, зокрема на Снелльмана, який перестав вірити в те, що суспільний прогрес може бути швидким. Під час Кримської війни Снелльман дійшов висновку, що запорукою автономії Фінляндії є політика лояльності відносно російського імператора, як того вимагала загальнодержавна безпека. Для остаточного культурного оформлення модерної фінської нації під заступництвом російського імператора було необхідно, щоб більшість фінського народу могла

користуватися плодами освіти, що, у свою чергу, було неможливим без зміцнення становища фінської мови, якою говорили широкі верстви населення.

Із 1854 р. через хворобу князя Меншикова виконуючим обов'язки генерал-губернатора Фінляндії був призначений Федір Берг. Саме через це взимку 1854–1855 рр. розпочалася суспільно-політична лібералізація в автономії, що посилювало розквіт фінського національного романтизму у вигляді руху фенноманії, лідером якого остаточно утвердився Снелльман.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Проведений комплексний аналіз джерел та вивчення широкого кола наукової літератури з досліджуваної проблеми дозволяють зробити висновок про те, що, хоча царський уряд і надав Великому князівству Фінляндському протягом 1825–1855 рр. суттєві привілеї, що призвело до появи філософсько-політичної течії фенноманії, яка почала відстоювати право Фінляндії на існування як окремої держави, проте, розуміючи сепаратистські революційні тенденції, прагнучи якомога швидше згорнути фінляндську автономію через введення в дію «Свода законів, установ та уставів Великого князівства Фінляндського». В політичному відношенні Фінляндія була повністю підпорядкована місцевій владі, яку контролював російський царизм: органи управління, такі, як Сенат, як правило, знаходилися в руках шведськомовного фінляндського чиновництва, їхні кандидатури узгоджували в Санкт-Петербурзі під суворим та прискіпливим наглядом генерал-губернатора.

Бібліографічні посилання

1. Engman M. Pitkät jäähyväiset: Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen / M. Engman. – Helsinki, 2009.
2. Klinge M. Keisarin Suomi / M. Klinge. – Espoo, 1997.
3. Paasivirta J. Suomi ja Eurooppa: Autonomiakausi ja kansainväliset kriisit (1808–1914) / J. Paasivirta. – Helsinki, 1978.
4. Гусев П. Исторический очерк эпохи образования Финляндской конституционной монархии [Электронный ресурс] / П. Гусев. – СПб., 1912. – Режим доступа: <http://www.moscowbooks.ru/bookinist/view.asp?id=110273>
5. Кяйвярйнен И. О конституционалистской политике царизма в Финляндии в первый период автономии / И. Кяйвярйнен // Вопросы истории Европейского Севера. – Петрозаводск, 1977. – С. 108–118.
6. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократи-

ческой семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1.

7. Похлебкин В. СССР – Финляндия: 260 лет отношений 1713–1973 / В. Похлебкин. – М., 1975.

8. Такала И. О положении Финляндии в составе Российской империи (рубеж 30–40-х гг. XIX в.) / И. Такала, А. Арвидссон // Скандинавский сборник. – Таллинн, 1971. – С. 217–226.

9. Шиловский П. Акты, относящиеся к политическому положению Финляндии [Электронный ресурс] / П. Шиловский. – СПб., 1903. – Режим доступа: <http://www.history.ru/content/view/1230/87/>

10. Юссіла О. Від Великого Князівства до сучасної держави: Політична історія Фінляндії від 1809 р. / О. Юссіла, С. Гентіля, Ю. Неваківі; пер. з фін. М. Гаутала, В. Пилипенко. – К., 2002.

References

1. Engman, M., 2009. *Pitkät jäähyväiset: Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen*. Helsinki.
2. Klinge, M., 1997. *Keisarin Suomi*. Espoo.
3. Paasivirta, J., 1978. *Suomi ja Eurooppa: Autonomiakausi ja kansainväliset kriisit (1808–1914)*. Helsinki.

4. Gusev, P., 1912. *Istoricheskiy ocherk epokhi obrazovaniya Finlyandskoy konstitutsionnoy monarkhii* [Historical essay about epoch of Finnish constitutional monarchy formation] [Electronic resource]. St. Petersburg. Access: URL: <http://www.moscowbooks.ru/bookinist/view.asp?id=110273> (in Russian).

5. Kaivarainen, I., 1977. O konstitutsionalistskoy politike tsarizma v Finlyandii v pervyy period avtonomii [On the constitutional politics of tsarism in Finland during the first period of autonomy]. *Voprosy istorii Yevropeyskogo Severa* [Questions of history of the European North]. Petrozavodsk, pp. 108-118 (in Russian).

6. Mironov, B., 1999. *Sotsial'naya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.): genezis lichnosti, demokraticeskoy sem'i, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva* [Social History of Russian Empire period (the 18th and the beginning of the 20th century) : the genesis of the individual, democratic family, civil society and the rule of law]: in 2 vols. St. Petersburg, vol. 1st. (in Russian)

7. Pohlebkina, V., 1975. SSSR – Finlyandiya: 260 let otnosheniy. 1713-1973 [USSR – Finland: 260 years of relations. 1713-1973]. Moscow (in Russian).

8. Takala, I., & Arvidson, A., 1971. O polozhenii Finlyandii v sostave Rossiyskoy imperii (rubezh 30-40-kh gg. XIX v.) [The state of Finland in the Russian Empire (line 30-40-ies of the 19th century)]. *Skandinavskiy sbornik* [Scandinavian collection]. Tallinn, pp. 217-226 (in Russian).

9. Shilovsky, P., 1903. *Akty, odnosyashchiyesya k politicheskomu polozheniyu Finlyandii* [The acts related to the political situation in Finland] [Electronic resource]. St. Petersburg. Access: URL: <http://www.history.ru/content/view/1230/87> (in Russian).

10. Yussila, O., Hentilya, S., & Nevakivi, Yu., 2002. *Vid Velykoho Knyazivstva do suchasnoyi derzhavy: Politychna istoriya Finlyandiyyi vid 1809 r.* [From Grand Duchy to a modern state: Political History of Finland from 1809]. Kyiv (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 5.01.2016

К. С. Потічка

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара**ЖІНОЧА ПРИВАТНА БЛАГОДІЙНІСТЬ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Висвітлено жіночу приватну благодійність у 1914–1917 рр. Досліджено види філантропічної діяльності, визначено роль представниць імператорської родини в поширенні ідеї допомоги нужденним.

Ключові слова: філантропія, «Всеросійський союз установ, товариств і діячів з громадського і

приватного піклування», Комітет Великої княжни Тетяни Миколаївни, Всеросійське товариство здоров'я імператриці Олександри Федорівни, дамські комітети.

Потічка Е. С. Женская частная благотворительность в годы Первой мировой войны.

Освещена женская частная благотворительность в 1914–1917 гг. Исследованы виды филантропической деятельности, определена роль представительниц императорской семьи в распространении идеи помощи нуждающимся.

Ключевые слова: филантропия, «Всероссийский союз учреждений, обществ и деятелей по общественной и частной заботе», Комитет Великой княжны Татьяны Николаевны, Всероссийское общество здоровья императрицы Александры Федоровны, дамские комитеты.

Potitska K. S. Women's private charity during the First World War.

Outlined directions of charitable work of women during the 1914–1917. Among them – the primary care front, the organization of various medical institutions to assist the wounded, the opening of educational institutions for children of soldiers, orphans homes, military and moral support material and financial assistance to their families. The role of representatives of the royal family in spreading the idea of outreach. It is shown that charity in Empire encompassed all strata of society and various government authorities. It should be noted that the trend towards philanthropy in human society developed among ordinary working women. They produced materials, garments for

hospitals. The intensity and volume of donations were directly related to the welfare of the population, which in turn is directly dependent on the political and economic situation in the country. Note that the military defeat of the Russian army at the front also influenced by the level of charitable activity in the rear and causing a proportional decrease in the size of various donations.

Keywords: philanthropy, “Russian Union institutions, societies and leaders of public and private care” Committee Grand Duchess Tatiana Nikolaevna, All-Russian Society for the health of the Empress Alexandra Feodorovna, ladies' committees.

Ще декілька років тому практично неможливо було навіть уявити, в якій критичній ситуації опиниться Україна після двох десятиліть своєї незалежності. Політична криза 2013–2014 рр. не без підтримки зовнішніх сил поступово переросла у збройний конфлікт і воєнні дії охопили значні території Сходу України. Малочисельні, погано укомплектовані, слабо озброєні підрозділи нашої армії спільно з добровольчими формуваннями стали на захист країни й змогли зупинити просування агресора. Поряд із тим особливо на початковому етапі протистояння захисники відчували гостру нестачу ресурсів для ведення війни через відсутність належних запасів та низький рівень логістики, яка давала відчутні збої в непротистій обставці.

У такій ситуації суспільство проявило неабияку активність і наполегливість, оперативно за безпосередньої участі представниць слабкої статі виникла ціла низка різних волонтерських рухів, які прийшли на допомогу й підтримали армійців. За цих обставин доцільно звернутися до історичного досвіду й детальніше вивчити

роль жіноцтва в період воєнної конфронтації. Велика війна перетворилася на потужний каталізатор різноманітних змін і стала відправною точкою багатьох процесів у світовій історії. У вирі цих подій опинилися жінки, які під тиском обставин почали поступово долати сформовані упродовж попередніх століть «рамки комфорту» й постали у суспільстві в принципово новому образі.

З початком Першої світової війни російське самодержавство не змогло швидко перебудувати свою роботу в особливих воєнних умовах, що обернулося низкою гострих проблем. Влада виявилася практично нездатною організувати чітку й ефективну систему надання допомоги солдатам та їхнім сім'ям, що опинилися в украй важкій ситуації. Від війни також страждала значна частина цивільного населення, багато людей були вимушені кидати своє житло й шукати кращого життя в іншій місцевості. Ці проблеми не залишалися не поміченими активними представницями суспільства, які енергійно взялися за благодійну діяльність. Так сталося, що питаннями філантропії

переважно й активно займалася жіноча половина населення.

Метою цієї статті є розкриття основних напрямів благодійної діяльності російського жіноцтва періоду Першої світової війни.

Узагальнюючої праці з даної проблеми не існує, але окремі її аспекти досліджувалися істориками й відображені у відповідних публікаціях. Так, наприклад, російські науковці Є. Д. Борщукова [2], О. А. Курсєєва [9], П. І. Ликошина [10] розкрили особливості й значення приватної благодійності в роки війни, а М. А. Сеніна [16], К. А. Степанова [18], В. Г. Хохлова [19], у свою чергу, охарактеризували філантропічну діяльність дворянства та динаміку відкриття благодійних установ. Проблему організації допомоги сім'ям військових і місцевому населенню частково досліджували Н. Л. Пушкарьова та П. П. Щербинін [13].

Під час Першої світової війни майже в усіх країнах-учасниках доброчинність набула широкого розмаху. Необхідно зазначити, що благодійність як термін має досить широку інтерпретацію, але в її основі міститься безкорисливе надання допомоги тим, хто її потребує. В Російській імперії благодійність вважалася шанованим заняттям. Зачинателькою створення жіночих комітетів із вирішення різного роду благодійних питань стала імператриця Марія Федорівна, яка з 12 листопада 1796 р. почала «начальствувати у справах добродійності» [10, с. 7]. На рубежі XIX–XX ст. добродійність в Росії набула широкого розмаху й самобутньої форми. Так, у 1909 р. виник «Всеросійський союз установ, товариств і діячів з громадського і приватного піклування», який згодом ініціював проведення двох загальноросійських з'їздів діячів добродійності (1910 та 1914 рр.) [17, с. 18]. Існувало декілька найбільш поширених видів приватної благодійності: релігійна, аристократична і змішана. Слід зазначити, що на цьому етапі в роки Першої світової війни благодійністю займалися представники різних верств населення, серед яких були титуловані особи, приватні діячі, люди різних вікових категорій, які не залишалися осторонь цих процесів. З початком воєнних дій загострилося безліч соціальних проблем, пов'язаних перш за все з потребами фронту в медичному обслуговуванні, нестачі у забезпеченні обмундируванням армії та фінансуванням сімей військових.

Члени імператорського дому Романових розпочали активну діяльність щодо вирішення такого роду питань. 14 вересня 1914 р. запрацював Комітет Великої княгині Тетяни Миколаївни, який спрямовував свою роботу на надання допомоги постраждалим від воєнних дій. Уповноважений Комітету В. Фермор слідкував за виконанням розпоряджень, надходженням і використанням коштів організації [25, арк. 27]. Комітет мав на-

лагоджені зв'язки з представниками різних груп біженців. Навесні 1917 р. у Катеринославі та в інших губернських центрах активно обговорювалося питання щодо проведення виставки про життя і побут біженців. У Виставковий Відділ Комітету надсилалися різні вироби біженців (картини, гончарні, текстильні вироби) і матеріали, здатні змалювати «в усій красі» життя біженців з моменту їх вимушеного виселення з місць проживання [11, с. 1]. Перший перепис біженців у Російській імперії організував Тетянинський комітет, який станом на 20 грудня 1915 р. фіксував 2 706 309 біженців [14, с. 11].

У цій доволі складній обстановці комітет опікувався їх розселенням, за його участі виникла й почала більш-менш ефективно діяти мережа притулків, працювали пункти роздачі їжі, надавалася посильна допомога в земських і міських медичних установах, велика увага в роботі комітету приділялася забезпеченню одягом і взуттям. Комітет дбав про дітей біженців, яким надавалася можливість продовжити навчання, а дорослим сприяли працевлаштуванню. Вказані заходи певним чином сприяли покращенню матеріального становища цих людей, дозволяючи частині з них адаптуватися в місцевий соціум. Але поступово з погіршенням ситуації на фронті, наростанням негативних явищ в економічному і політичному житті Російської імперії, спостерігається згорання державного фінансування програм надання допомоги біженцям. Безумовно, усе це негативно відбилося на житті евакуйованих.

10 січня 1915 р. розпочав роботу Особливо уповноважений комітет Великої княгині Марії Павлівни з постачання хворих та поранених воїнів теплим одягом. Велика княгиня Ксенія Олександрівна діяла від імені Червоного Хреста, збираючи пожертви для поранених [2, с. 63]. Велика княгиня Ольга Олександрівна відправляла в діючу армію посилки з найнеобхіднішими речами – теплою одежею, цукром, тютюном [16, с. 4]. На момент Брусиловського прориву і переповнення Євгенівського лазарету пораненими Ольга Олександрівна вступила в суперечки з настоятелем храму св. Миколая, який не поспішав допомагати в справах милосердя і добродійності та виділяти приміщення під палати для поранених солдатів, на чому наполягала благодійниця [27, арк. 41]. У 1915 р. під особистою опікою Марії Федорівни активно діяв Харківський комітет допомоги сліпим воїнам, члени якого проводили благодійні акції з продажу «квітки милосердя» на вокзалах Харкова, Києва та Петрограда [21, арк. 58]. Активними учасниками цієї акції стали місцеві панянки, які опікувалися справами комітету.

10 травня 1915 р. почало діяти Всеросійське товариство здоров'я імператриці Олександри

Федорівни, яка особисто й очолила цю благодійну роботу. За спогадами П. Жил'яра вона «не роздумуючи витрачала свої сили з тим запалом і пристрастю, які вносила в усі свої починання» [6, с. 24]. Це товариство мало свої відділення в усіх губерніях Російської імперії. У залежності від виконуваних функцій відділення мали різні призначення: складське відділення – для збору речей, продуктів і матеріальної допомоги військово-службовцям, медичне складське відділення – опікувалося збором медичних інструментів і пожертвуваннями на відкриття нових госпіталів.

Уже з початку воєнних дій складське відділення її Величності государині імператриці Олександри Федорівни під головуванням пані Сухомлинової розпочало збір пожертвувань на усіх вокзалах, станціях та навіть у вагонах. Відбувалося це шляхом носінням кухлів пожертвування, а також їх встановленням з метою збору грошових коштів на медичне устаткування для нових евакуаційних пунктів [20, арк. 69]. Олександра Федорівна особисто опікувалася створенням Царськосільського евакуаційного пункту, до складу якого належало 85 лазаретів. Близько 20 санітарних потягів, названих іменами членів царствених осіб, обслуговувало ці лазарети [19, с. 104]. Потяги здійснювали доставку поранених із фронту. Така активна діяльність титулованих осіб сприяла й стимулювала подальший розвиток руху благодійності в Російській імперії.

Панянки верхньої ланки суспільства поволи включалися в благодійну діяльність, яка швидко стала модною. Приватна добрودійність у країні мала глибоке коріння й традиції. Звісно, підвищення активності відбувалося у неспокійний для країни час. Прикладом цього може слугувати пожертвування в сумі 200 руб. бідним сім'ям запасних нижніх чинів, призваних на дійсну службу пані Ільнецької в роки російсько-японської війни [23, арк. 4].

З відома членів дворянських комітетів запроваджувалися додаткові збори. На початку Першої світової війни вони складали 2,5 коп., а до кінця досягали рівня 5 коп. з однієї присутньої на зборах особи [9, с. 30]. Так, Саратовські дворянські збори зібрали на допомогу військовослужбовцям близько 25 тис. руб. на облаштування прифронтових госпіталів. На початок війни ці ж дворянські збори у своєму розпорядженні мали 141 тис. руб., з яких відразу ж на допомогу військовим відправили 75 тис. руб. Під час Першої світової війни благодійність мала найрізноманітніші форми – збір пожертвувань, створення опікунських закладів, добрودійних товариств та різних союзів. Більшість дворянок вважали за честь брати участь в організації зборів пожертвувань у комітетах імператорських осіб. Так, у власному будинку Є. Третякової був відкритий один із складів ім-

ператриці Марії Федорівни, куди щодня з 10 до 17 год. надходили теплі речі, які згодом відправлялися на фронт [2, с. 64]. Також у підпорядкованому Марії Федорівні товаристві опікувались відкриттям приватних госпіталів. Так, 19 вересня 1914 р. почав діяти Госпіталь імені графині О. М. Толдчей, повністю обладнаний на її кошти, в якому працювали виключно жінки [28, арк. 7].

До подібних установ належав Обухівський лазарет імені М. Н. Гербень, яким керувала О. Долгорукова. Цей заклад діяв під прапором Червоного Хреста [28, арк. 3], що надавало певні пільги, але разом із тим за його діяльністю уважно слідкували уповноважені організації. Відомі випадки, коли дворянки брали на себе відповідальність за збирання пожертвувань, але нерідко ці зобов'язання вони перекладали на своїх помічників. Наприклад, у Кременчуцькому товаристві зі збору теплих речей на потреби війни посаду голови займала дружина Кременчуцького Голови Дворянства пані Диздєрьова, яка практично не відвідувала комітет. Незважаючи на те, що усі основні документи завізовані офіційною очільницею, його справами займалася пані Казіній [22, арк. 58].

Слід звернути увагу на те, що стихійні форми пожертвувань для солдатів російської армії проходилися за допомогою кухлевих зборів і підписних листів. Кухлеві збори, про які вже йшлося, були церковні, світські та мирські. Для проведення доброчинної справи комітет видавав тимчасове посвідчення, яке надавало право збирати пожертви тільки з міського населення, оскільки на селян воно не поширювалося. Посвідчення нерідко вивішували на дверях монастирів або училищ, повідомляючи у такий спосіб про те, що в даному закладі проводиться прийом грошей, їжі, теплих речей [22, арк. 58].

Під час проведення подібних благодійних заходів переважно продавалися сувеніри або квіти. Кожен, хто купував таку квітку, опускав гроші в опечатаний кухоль, після наповнення якого уповноважений зі збору коштів відвозив їх у відповідні благодійні організації [20, арк. 216]. Мали місце випадки, коли такі посвідчення зникали з дверей освітніх закладів.

В організації збору пожертвувань, лєвова частка яких призначалася військовим, активну участь брали жіночі громадські організації. Так, наприклад, 8 вересня 1915 р. проводився збір коштів на пасажирських потягах Харківським Дамським комітетом з надання допомоги хворим і пораненим воїнам [21, арк. 117]. Водночас Комітет з відкриття «Дня ромашки» проводив збір коштів на вокзальній площі, але без права здійснювати свою діяльність безпосередньо в потягах [21, арк. 70].

Така робота проводилася й надалі. 15 березня 1916 р. Жіночий комітет Ростовського повіту

проводив збір коштів для подарунків солдатам, в якості яких придбали 15 пудів тютюну [18, с. 94]. Такі комітети робили зазвичай адресну допомогу, постійно опікуючись окремими армійськими частинами, нерідко вдаючись до ретельної перевірки кошторисів з метою не допустити витоку грошей на незазначені цілі [2, с. 64].

Деякі товариства переймалися вирішенням проблем біженців. Полтавський жіночий Комітет товариства охорони здоров'я єврейського населення, наприклад, проводив збір коштів по центральній вулиці міста та теплих речей 20–26 вересня 1916 р. для надання допомоги біженцям [4, арк. 11].

Ще одна сфера діяльності жіночих благодійних організацій і приватних осіб – надання допомоги сім'ям військовослужбовців. Затяжний характер війни, яка поставила в круте становище солдатські сім'ї, напругу позначився на рівні життя всього населення країни. 25 червня 1912 р. був ухвалений закон «Про піклування нижніх військових чинів і їх сімейств», проте розмір допомоги не покривав усіх витрат сім'ї, що залишилася без годувальника. До того ж не всі солдати знали про цей закон, а відповідно не зверталися в інстанції по передбачену допомогу [13, с. 149]. Жінки, які залишалися без годувальника, були вимушені влаштовуватися на роботу, але їхня заробітна плата поступалася чоловічій, а кількість виконаної роботи та режим праці не відрізнялися. З метою благодійності 25–26 квітня 1915 р. дозволялося продавати квіти милосердя на користь Комітету «Охорони материнства, дитинства і краплі молока». Створення цього закладу ініціював Микола II з метою зменшення дитячої смертності в Російській імперії [21, арк. 60]. Зібрані кошти спрямовувалися на допомогу молодим матерям, закупівлю вакцини для щеплення новонароджених, відкриття притулку матері й дитини, відкриття молочних кухонь тощо.

«Російське товариство захисту жінок», покликане надавати міжнародну і всеросійську матеріальну і моральну допомогу усім знедоленим, узяло під свою опіку сім'ї призваних на військову службу запасників і ополченців. Особлива допомога надавалася дружинам воїнів, чий шлюб не мав документального підтвердження (другий шлюб, співмешкання) і юридично не визнавався. З масштабним призовом чоловіків на війну жіноча праця поступово розширюється практично в усіх галузях діяльності (кондукторки, стрілочниці, робітниці заводів). Діти з ранку до ночі залишаються без нагляду. На 1 серпня 1915 р. при Петроградському опікунстві діяло 739 постійних притулків, які приймали 1 125 дітей та 455 ясел, здатних опікуватися 972 малюками. У 1914–1915 рр. на зазначені цілі витратили 500 тис. руб.

Також необхідно відмітити, що у воєнні роки особливу когорту благодійників складали землевласники, які віддавали частину своїх земель під будівництво різних установ. Наприклад, селянин В'ятської губернії Зарин пожертвував 9 дес. своєї надільної землі для облаштування притулку солдатських дітей, за якими доглядали його дружина і доньки [12, с. 197]. Досить велику допомогу надала С. Панакіна, мешканка Павлівської волості, яка пожертвувала 20 дес. чорнозему, 1 тис. руб. і цегли на суму 1 тис. руб. У такий спосіб вона допомогла побудувати школу для дітей Георгіївських кавалерів, а також для сиріт, батьки яких брали участь у війні [8, с. 3].

1 січня 1917 р. Головний інспектор лікарських закладів дозволив у святкові дні проводити для поранених концерти, вистави, але з дотриманням основних вимог: за зміст п'єс, вистав і концертів відповідав старший лікар, а після завершення виступів стороннім особам не дозволялося ходити по палатах і розмовляти з хворими [24, арк. 2]. Потрібно відмітити роботу артистки М. Горленко-Доліної, яка зібрала на благодійні цілі більше 100 тис. руб. і разом з трупою «Патріотичних концертів» виїздила на фронтові лінії, виступаючи перед солдатами [15, с. 11]. Подібну роботу проводила також професор консерваторії Т. Шехтохіна, влаштовуючи в госпіталях безкоштовні концерти для поранених із залученням до участі інших діячів театрального мистецтва [24, арк. 82]. Артистка театру В. Пушкарьова-Котляревська особисто відвозила на передову зібрані нею подарунки. Вона була членом Російського жіночого взаємно-благодійного товариства і займалася організацією приватного летючого перев'язувального загону [7, с. 1]. Упродовж 1916 р. було організовано й проведено 28 концертів народної пісні жіночим хором та шість концертів народної пісні у виконанні дитячого хору В. Підласого [26, арк. 356]. Своїми виступами артисти підтримували бойовий і моральний дух армії.

Тенденції до благодійності у жіночому соціумі розвивалися і серед простих жінок-робітниць. Вони виготовляли матеріали, одягу для лазаретів та шпиталів. Члени жіночої організації Москви пошили білизни на «20 санітарних поїздів» [5, с. 3]. Робітниці відмовлялися від оплати своєї праці і 1 тис. руб. надіслали у зворотному напрямку в Петроград, незважаючи на те, що заробітна плата жінок у порівнянні з чоловічою була вдвічі меншою (на 1917 р. середній одноденний заробіток чоловіка складав 4,08 руб., тоді як жінка заробляла 1,87 руб., що практично дорівнювало заробітку підлітка) [3, арк. 199]. Від робітниць промислового сектора не відставали й освітяни. У 1916 р. на Педагогічній раді жіночої гімназії Ю. Селиванової було прийнято рішення щомісячно відра-

ховувати 0,5 % від загальної платні персоналу на користь організації «Братська допомога».

Нерідким явищем була допомога фронту з боку дітей. Журнал «Нива» неодноразово згадував про активну діяльність молодого покоління. У виданні йдеться, зокрема, про семирічну Кіру, яка пожертвувала зі скарбнички всі свої гроші на подарунки солдатам і сама шила для них кисети. В притулку для дітей воїнів запасу восьмирічна Маня працювала майже місяць, щоб отримати двогривенний і відмовлялася від своїх порцій цукру, щоб відправити його солдатам [1, с. 210]. Свою благодійну справу виконали учениці Клишівської жіночої гімназії, які у 1915 р. на Різдвяні свята влаштували для запрошених гостей ялинку. Під час урочистостей були зроблені пожертвування на потреби війни [26, арк. 213].

Більш структуровану допомогу воїнам та їхнім сім'ям надали вчителі й учениці Глухівської жіночої гімназії. Із звітів за 1914–1916 рр. видно, що розмір грошових внесків цього навчального закладу сягнув 8301 руб. 37 коп., а пожертви різними речами оцінювалися на суму 1,2 тис. руб. Мали місце також цільові пожертви, розмір яких склав 698 руб., а сім'ям воїнів зібрали 2,1 тис. руб. Щоб переслати, наприклад, пасхальні подарунки для воїнів ця організація зібрала 455 руб. [26, арк. 325].

Очевидно, що інтенсивність і об'єми пожертвувань перебували в прямій залежності від рівня добробуту населення, який у свою чергу безпосередньо залежав від внутрішньополітичного й

економічного становища в країні. Зазначимо, що воєнні поразки російської армії на фронті також впливали на рівень доброчинної діяльності в тилу й спричиняли пропорційне зменшення розмірів різних пожертвувань. Починаючи з 1918 р., благодійність була оголошена ідеологічно шкідливою і була фактично заборонена. Проблеми, вирішення яких займалися благодійники, в радянській Росії не визнавалися: «Не стало жебраків, інвалідів, бездомних і безробітних».

Таким чином, досліджені матеріали і документи дають можливість окреслити напрями благодійної роботи жінок у період 1914–1917 рр. Серед них – першочергова допомога фронту, організація різних медичних закладів для надання допомоги пораненим, відкриття освітянських закладів для дітей солдат, будинків сиріт, моральна підтримка військових та матеріально-фінансова допомога їхнім сім'ям. Благодійна діяльність в Російській імперії охоплювала всі прошарки суспільства і різні державні інстанції, що забезпечило максимально можливий для того часу рівень її розвитку. Водночас стала очевидною слабкість та низька ефективність державної системи соціального забезпечення, яка виявилася неспроможною в складній обстановці воєнного часу надавати необхідну допомогу усім потребуючим. Особливо на початковому етапі війни на тлі загального патріотичного піднесення суспільство демонструвало в цьому питанні єднання різних представників для вирішення важливих і гострих проблем.

Бібліографічні посилання

1. Богданов А. Дети и война / А. Богданов // Нива. – 1915. – № 11. – С. 208–212.
2. Борщук Е. Д. Частная благотворительность в России в условиях Первой мировой войны как элемент в выявлении патриотических настроений / Е. Д. Борщук // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 84. – С. 63–65.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 463, оп. 1, спр. 19.
4. Державний архів Полтавської області. – Ф. 971, оп. 1, спр. 2.
5. Женский труд в современной России // Мир женщины. – 1915. – № 3. – С. 8.
6. Жильер П. Император Николай II и его семья. (Петербург, 1905 – Екатеринбург, май 1918 г.) / П. Жильер // Предисл. С. Д. Сазонова. – Воспроизводство изд.: Вена, 1921.
7. Краснопольская Т. Все для войны / Т. Краснопольская // Журнал для женщин. – 1915. – № 20. – С. 4.
8. Крупное пожертвование с. Богатырь Мариупольского уезда // Екатеринославская земская газета. – 1917. – № 4. – С. 4.
9. Курсева О. А. Помощь дворянства фронту в годы Первой мировой войны / О. А. Курсева // Актуальные вопросы российской военной истории: мат-лы 23-й Всерос. заоч. науч. конф. – СПб., 2001. – С. 30.
10. Лыкошин П. И. Благотворительная Россия / П. И. Лыкошин. – СПб., 1901.
11. От Комитета Ее императорского высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны // Екатеринославская земская газета. – 1917. – № 6. – С. 4.
12. Приюты, ясли в деревнях // Женский вестник. – 1915. – № 11. – С. 197.
13. Пушкарёва Н. Л. Организация призрения семей нижних чинов в годы Первой мировой войны / Н. Л. Пушкарёва, П. П. Щербинин // Журнал исследований социальной политики. – 2005. – Т. 3. – № 2. – С. 147–162.
14. Распределение беженцев по полу, возрасту и национальности // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – 1916. – № 5. – С. 12.
15. Садовской Б. Война и русские артистки / Б. Садовской // Синий журнал. – 1914. – № 46. – С. 12.
16. Сенина М. А. Истинное милосердие. Великая княгиня Ольга Александровна в деле помощи раненым и увечным воинам в годы Первой мировой войны / М. А. Сенина // Современные проблемы науки и образования. – 2010. – № 6. – С. 4–9.
17. Статистический ежегодник России. 1914 год. – Пг., 1915.
18. Степанов К. А. Деятельность Дамского комитета Ростовского уезда. 1914–1918 гг. / К. А. Степанов // Вопросы истории. – 2012. – № 1. – С. 90–101.
19. Хохлов В. Г. Гедройц В. И. – старший ординатор царскосельского дворцового госпиталя / В. Г. Хохлов // Пе-

соченский историко-археологический сборник. – Киров. – 1997. – С. 60–63.

20. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 278, оп. 1, спр. 221.

21. Там само. – Ф. 310, оп. 7, спр. 28.

22. Там само. – Ф. 346, оп. 1, спр. 51.

23. Там само. – Ф. 442, оп. 704, спр. 45.

24. Там само. – Ф. 692, оп. 1, спр. 87.

25. Там само. – Ф. 707, оп. 258, спр. 5 а.

26. Там само. – Спр. 39, ч. 1.

27. Там само. – Ф. 719, оп. 1, спр. 413.

28. Там само. – Спр. 646.

References

1. Bogdanov, A., 1915. Deti i voyna [Children in war]. *Niva*, No 11, pp. 208 – 212 (in Russian).

2. Borschukova, E. D., 2008. Chastnaya blagotvoritel'nost' v Rossii v usloviyakh Pervoy mirovoy voyny kak element v vyyavlenii patrioticheskikh nastroeyeniy [Private philanthropy in Russia in the First World War as an element in the identification of patriotism]. *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gertsena* [Proceedings of the Herzen Russian State Pedagogical University], No 84, pp. 63 – 65 (in Russian).

3. The State Archives of Dnipropetrovsk region, fund 463, descr. 1, file 19.

4. The State Archives of Poltava region, fund 971, descr. 1, file 2.

5. Zhenskiy trud v sovremennoy Rossii [Female labor in modern Russia], 1915. *Mir zhenshchiny* [Woman's World], No 3, p. 8 (in Russian).

6. Gilliard, P., 1921. *Imperator Nikolay II i yego sem'ya*. (Peterhof, 1905 – Yekaterinburg, may 1918 g.) [The Emperor Nicholas II and his family. (Peterhof, 1905 - Ekaterinburg, May 1918)]. Vein (in Russian).

7. Krasnopol'skaya, T., 1915. Vse dlya voyny [For the war]. *Zhurnal dlya zhenshchin* [Magazine for women], No 20, p. 4 (in Russian).

8. Krupnoye pozhertvovaniye s. Bogatyr' Mariupol'skogo uyezda [A large donation for Bogatyr village in Mariupol county], 1917. *Yekaterinoslavskaya zemskaya gazeta* [Yekaterinoslav Zemstvo newspaper], № 4, p. 4 (in Russian).

9. Kurseeva, O., 2001. Pomoshch' dvoryanstva frontu v gody Pervoy mirovoy voyny [The nobility help for the Front during the First World War]. *Aktual'nyye voprosy rossiyskoy voyennoy istorii: Materialy 23-y Vserossiyskoy zaachnoy nauchnoy konferentsii* [Topical issues of Russian military history: Proceedings of the 23d All-Russia correspondence scientific conference]. Saint Petersburg, p. 30 (in Russian).

10. Lykoshin, Pl., 1901. *Blagotvoritel'naya Rossiya* [Charitable Russia]. St. Petersburg (in Russian).

11. Ot Komiteta Yeye imperatorskogo vysochestva Velikoy Knyazhny Tat'yany Nikolayevny [From the Committee of Her Imperial Highness Grand Duchess Tatiana Nikolaevna], 1917. *Yekaterinoslavskaya zemskaya gazeta* [Yekaterinoslav Zemstvo newspaper], No 6, p. 4 (in Russian).

12. Priyuty, yasli v derevnyakh [Shelters, nurseries in the villages], 1915. *Zhenskiy vestnik* [Female bulletin], No 11, p. 197 (in Russian).

13. Pushkareva, N. L., & Shcherbinin, P. P., 2005. Organizatsiya prizreniya semey nizhnikh chinov v gody Pervoy mirovoy voyny [The charity organization of families of the lower ranks in the First World War]. *Zhurnal issledovaniy sotsial'noy politiki* [Social Policy Studies Journal], vol 3, No 2, pp. 147 – 162 (in Russian).

14. Raspredeleniye bezhentshev po polu, vozrastu i natsional'nosti [Distribution of refugees by sex, age and nationality], 1916. *Izvestiya Komiteta Yeye Imperatorskogo Vysochestva Velikoy Knyazhny Tat'yany Nikolayevny* [Proceedings of the Committee of Her Imperial Highness Grand Duchess Tatiana Nikolaevna], No 5, p. 12 (in Russian).

15. Sadovskoy, B., 1914. Voyna i russkiye artistki [The war and the Russian artistes]. *Siniy zhurnal* [Blue magazine], No 46, p. 12 (in Russian).

16. Senina, M. A., 2010. Istinnoye miloserdie. Velikaya knyaginya Ol'ga Aleksandrovna v dele pomoshchi ranenym i uvechnym voinam v gody Pervoy mirovoy voyny [True charity. Grand Duchess Olga Alexandrovna in helping the wounded and maimed soldiers during the First World War]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya* [Modern problems of science and education], No 6, pp. 4 – 9 (in Russian).

17. *Statisticheskiy yezhegodnik Rossii. 1914 god* [Statistical Yearbook of Russia. 1914], 1915. Petrograd (in Russian).

18. Stepanov, K. A., 2012. Deyatel'nost' Damskogo komiteta Rostovskogo uyezda. 1914 – 1918 gg. [The activities of the Ladies Committee of the Rostov district. 1914 – 1918 years]. *Voprosy istorii* [Questions of history], No 1, pp. 90 – 101 (in Russian).

19. Khokhlov, V. G., 1997. Gedroyts V. I. – starshiy ordinatortsarskosel'skogo dvortsovogo gospiatalya [Giedroyc V. I. – Senior Registrar of the Tsarskoye Selo palace hospital]. *Pesochenskiy istoriko-arkheologicheskiy sbornik* [Pesochensk historical and archaeological collection]. Kirov, pp. 60 – 63 (in Russian).

20. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, fund 278, descr. 1, file 221.

21. Ibid., fund 310, descr. 7, file 28.

22. Ibid., fund 346, on. 1, file 51.

23. Ibid., fund 442, descr. 704, file 45.

24. Ibid., fund 692, descr. 1, file 87.

25. Ibid., fund 707, descr. 258, file 5 а.

26. Ibid., file 39, part 1.

27. Ibid., fund 719, descr. 1, file 413.

28. Ibid., file 646.

Надійшла до редколегії 5.01.2016

О. В. Дяченко*Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара***РОЗВИТОК ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА В КНР У XX – НА ПОЧАТКУ XXI ст.**

Розглянуто розвиток шевченкознавства у Китаї з початку XX ст. і до сьогодні. Встановлено, що перші публікації віршів українського поета у Китаї вийшли друком у 1920-х рр. Спочатку вірші Тараса Шевченка друкувалися в українських виданнях нашої еміграції у Харбіні та Шанхаї. Видання творів Кобзаря китайською мовою почалося наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Вперше статтю про українського письменника та його вірш «Ой три шляхи широкі» опублікував китайський письменник й літературознавець Чжоу Цзожень.

Загалом, у даній статті висвітлено праці у галузі шевченкознавства китайських літературознавців, серед яких Лу Синь, Сяо Сань, Чень Юань, Сунь Вей, Мен Хай, Чжан Тесянь та ін. Найвидатнішим китайським шевченкознавцем на сьогодні залишається знавець слов'янських літератур, перекладач, літературний

критик професор Ге Баоцюань, який вперше здійснив переклади віршів Т. Шевченка на китайську мову з української (адже до цього попередники здійснювали переклади творів Кобзаря переважно з російської, німецької та англійської мов).

Також встановлено, що вивчення в КНР життя та творчості Тараса Шевченка входить до багатьох університетських курсів із зарубіжної літератури, а у школах вивчають китайською мовою «Заповіт», 2008 р. відкрито пам'ятник Кобзарю, а у 2016 р. вийшла збірка поезій китайською мовою яка містить 139 поетичних текстів Кобзаря.

Ключові слова: шевченкознавство, Китайська Народна Республіка, українсько-китайське співробітництво, Кобзар, Ге Баоцюань.

Дяченко О. В. Развитие шевченковедения в КНР в XX – начале XXI в.

Рассмотрено развитие шевченковедения в Китае с начала XX в. и до сегодня. Установлено, что первые публикации стихов украинского поэта в Китае вышли в свет в 1920-х гг. Сначала стихи Тараса Шевченко печатались в украинских изданиях нашей эмиграции в Харбине и Шанхае. Издания произведений Кобзаря на китайском языке началось в конце 1920-х – в начале 1930-х гг. Впервые статью об украинском писателе и его стихотворение «Ой три пути широкие» опубликовал китайский писатель и литературовед Чжоу Цзожень.

В общем, в данной статье освещены работы в области шевченковедения китайских литературоведов, среди которых Лу Синь, Сяо Сань, Чэнь Юань, Сунь Вэй, Мэн Хай, Чжан Тэсянь и др. Самым выдающимся китайским шевченковедом сегодня остается знаток славянских литератур, переводчик, литературный

критик профессор Гэ Баоцюань, который впервые осуществил переводы стихов Т. Шевченко на китайский язык с украинского языка (ведь до этого предшественники осуществляли переводы произведений Кобзаря преимущественно с русского, немецкого и английского языков).

Также установлено, что изучение в КНР жизни и творчества Тараса Шевченко входит в многие университетские курсы по зарубежной литературе, а в школах изучают на китайском языке «Заповіт», в 2008 г. открыт памятник Кобзарю, а в 2016 г. вышел сборник стихов на китайском языке который содержит 139 поэтических текста Кобзаря.

Ключевые слова: шевченковедение, Китайская Народная Республика, украинско-китайское сотрудничество, Кобзарь, Гэ Баоцюань.

Dyachenko O. V. The development of Shevchenko's studies in the PRC in the 20th – at the beginning of the 21st century.

The article discusses the development of Shevchenko's Studies in China from the early twentieth century to the present day. The author established that the first publication of Ukrainian poet's poems in China were done in the 1920s. Originally poems by Taras Shevchenko were published in Ukrainian editions of our emigration in Harbin and Shanghai. Publications by Kobzar's poems in Chinese began in the late 1920s – early 1930s. First article about Ukrainian writer and his poem «Oh, three wide ways» was published by a Chinese writer and literary critic Zhou Tszozen.

Overall, this article is devoted to works in the field of Shevchenko's Studies by Chinese literary critics, including Lu Xun, Xiao Sanya Chen Yuan, Sun Wei, Meng Hai, Zhang Tesyan and others.

The most prominent Chinese expert in Shevchenko's Studies today is a connoisseur of Slavic literature, translator, literary critic Professor Ge Baotsyuan, who first translated the poems by Shevchenko from to Ukrainian Chinese (his precursors carried translations of Kobzar's poems mainly from Russian, German and English).

It is also found that studying of life and works of Taras Shevchenko in China is included into many university courses in foreign literature, «Testament» is studied in Chinese schools. In 2008 the monument to Kobzar was opened. A collection of Kobzar's poems in Chinese which contains 139 texts was published in 2016.

Keywords: Shevchenko's Studies, Republic of China, the Ukrainian-Chinese cooperation, Kobzar, Ge Baotsyuan.

Постать Тараса Шевченка та його творчість, громадська діяльність вплинула на багато поколінь українців. Ще у другій половині XIX ст. виникла нова галузь – шевченкознавство – наукове вивчення життя, творчості та багатогранної діяльності Тараса Шевченка, а також його місця в історії Східної Європи та в світовому літературному процесі. Вивчення спадщини Т. Шевченка – проблема невичерпна та багатобічна, якою цікавляться літературознавці по всьому світі. Не виключенням є і Китай.

Метою даної статті є ознайомлення з вивченням творчості Т. Шевченка та розвитком шевченкознавства у КНР. Забігаючи наперед зазначимо, що сьогодні вивчення творів українського поета входять до шкільної програми, тому не дивно, що майже кожен китайський учень може, як мінімум, розказати напам'ять «Заповіт».

Знайомство китайців з віршами Тараса Григоровича почалося завдяки українським емігрантам у Харбіні та, згодом, Шанхаї у 1920–1930-х рр., де проживало близько 15 тис. українців. Тут діяли українські школи, гімназії, об'єднання, зокрема, Рада української національної громади, Союз української молоді, Просвіта, видавалися різноманітні газети, у яких друкувалися твори Тараса Шевченка. У Харбіні й Шанхаї українці також мали свої радіопрограми. Звичайно, українські громади регулярно проводили заходи, присвячені Т. Шевченку.

Уперше ім'я Т. Шевченка прозвучало в Китаї на початку XX ст., коли в газеті «Мінсінь жибао» («Воля народу») відомий китайський письменник Чжоу Цзожень (роки життя 1885-1968) вмістив докладну розповідь про Т. Шевченка і подав перекладений старою літературною мовою «венянь» вірш «Ой три шляхи широкії» [6, с. 27]. У 1921 р., до 60-х роковин від дня смерті Т. Шевченка, у журналі «Сяошо Юебао» («Щомісячник прози») інший відомий китайський письменник Лу Сін (1881-1936) надрукував переклад розділу «Стислий огляд української літератури» із книжки німецького літературознавця Густава Карпелеса «Загальна історія літератури» [6, с. 28]. Цей розділ став першим систематизованим дослідженням української літератури у Китаї. У ньому особливо увага приділена творчості Кобзаря, вміщено два його вірші, перекладені з німецької та російської мов. Перший – «Заповіт» у перекладі самого Лу Сіня, другий – «Сонце заходить, гори чорніють» у перекладі видатного китайського письменника, головного редактора журналу «Сяошо Юебао» Мао Дуя.

Відтоді, особливо в період 1940-1960-х рр., коли відбувався інтенсивний культурний обмін, твори Шевченка видавалися 44 рази, серед них понад 170 поезій, п'ять прозових творів, 33 ури-

вки зі щоденників і листів. Майже 40 китайських літературознавців брали участь у перекладі та популяризації творів Кобзаря в Китаї. Серед них, окрім згаданих, Сяо Сань, Чень Юань, Сунь Вей, Мен Хай, Чжан Тесянь, Ге Баоцюань та ін. [Там само].

У 1961 р. в Китаї урочисто і широко відзначено соті роковини з дня смерті Тараса Шевченка. Газети і журнали помістили ряд нових поетичних перекладів, декілька статей та наукових розвідок про життя і творчість поета. «Великий поет, незламний борець» – таку назву мала стаття Чжан Тесяня у журналі Спілки письменників Китаю Веньбао. Сунь Вей у статті «Співець народних повстань» розповів про життя поета, здійснив аналіз кількох його творів. У Пекіні відбувся вечір, присвячений поетові. В Уханьському університеті у вересні 1964 р., засновано під керівництвом Міністерства освіти Китаю першу і єдину секцію українських студій, у якій працювало 4 співробітники. Однак, з початком та розпадом «культурної революції» цю секцію було закрито і відновила вона свою діяльність у 1985 р. Наприкінці 1980-х рр. розробила такі лекції: «Загальне знання про Україну», «Культура і освіта в Україні», «Читання творів українських письменників», «Українська мова» [Там само, с. 30].

Найвидатнішим китайським шевченкознавцем на сьогодні залишається знавець слов'янських літератур, перекладач, літературний критик професор Ге Баоцюань (1913-2000), який тривалий час обіймав посаду старшого наукового співробітника Інституту зарубіжної літератури Академії суспільних наук Китаю і здійснив перші переклади віршів Т. Шевченка на китайську мову. У 1983 р. у шанхайському видавництві «І-вень» («Перекладена література») в серії «Бібліотека шедеврів світової літератури» вийшла книжка «Вибране віршів та поем Т. Г. Шевченка». До неї увійшло близько 80 поем і віршів, автобіографія поета, його автопортрети, із десятків малюнків, відтворено скануванням частину оригіналу «Заповіту». У передмові Ге Баоцюаня докладно розкрито основні віхи життя та творчості Т. Шевченка [3]. Він здійснив також переклад «Катерини» з українського академічного видання «Кобзаря» 1984 р.

Сам він у 1988 р. зазначав: «...у невеличкому будиночку в Нанкіні біля річки Янцзи я дивлюся на бронзову статую Шевченка, перекладаю «Кобзар», і мені здається, що я чую шум дніпрові хвилі...» [2]. Спочатку перекладач використав російський варіант віршів, однак бажання Ге Баоцюаня здійснити не лише точний переклад, але й гарний текст підштовхнули ученого у 70-річному віці вивчити українську мову. Праці китайського перекладача і дипломата були відзначені українською премією ім. Івана Франка [3].

Вважається, що найдосконаліші переклади творів поета увійшли до «Збірки поезій Т. Шевченка», виданої у 1990 р. видавництвом іноземної літератури «І лін» («Ліс перекладів»).

До творчості Т. Г. Шевченка зверталися й інші діячі культури Китаю. Видатний перекладач, письменник і художник, який нині працює у Пекіні, Гао Ман у статті «Розмова про Україну» так пояснює своє захоплення постаттю Кобзаря: «...Багато років потому я пережив різні політичні рухи, став мудрішим, став глибше розуміти творчість Шевченка. З почуттів глибокої поваги до нього я переклав поему «Катерина», «Заповіт» та ін. [8].

У 1989 р. Гао Ман реалізував свій давній задум: власним пензлем на папері «сюаньчжи» створив величний образ видатного українського поета, над яким зібралися хмари». Репродукції картин з відповідними коментарями автор опублікував у своїх книжках. Так, у виданні «Крила історії», вивчаючи видатних діячів культури, Гао Ман виклав розгорнуту біографію поета, вмістив портрети Кобзаря та зображення його пам'ятника у Києві. «Сповнений глибоких почуттів любові до Шевченка, я намалював його портрет на фоні Дніпра», – писав китайський митець [8]. Оригінал цієї виразної картини, у верхній частині якої китайською мовою викладено текст «Заповіту», на постійному зберіганні перебуває у Музеї літератури Пекіна.

З відкриттям у березні 1993 р. у Пекіні Посольства України в КНР щороку в українському дипломатичному представництві проводяться заходи зі вшанування пам'яті Великого Кобзаря. Інформацію про них розміщують на сайті Посольства [4, с. 8]. На початку 1990-х рр. китайська делегація на чолі з віце-президентом Академії живопису і каліграфії Юй Генхуєм відвідала Україну. До складу делегації увійшли двадцять видатних китайських культурних діячів – президентів і віце-президентів китайських художніх академій, директорів музеїв, галеристів, художників. Головною метою візиту було вивчення життя і творчості Тараса Шевченка. Китайська делегація відвідала музеї та історичні місця, пов'язані з життям і творчістю Шевченка в Києві, Каневі та Моринцях. У рамках візиту в Національному музеї Тараса Шевченка і Національній академії мистецтв України відкрились дві окремі виставки картин китайських художників, членів делегації.

На зустрічі в Міністерстві культури китайська сторона повідомила, що по завершенню поїздки буде реалізовано проект з шевченкіани – видати «Кобзар очима китайських митців» [1]. Міністерство культури України всебічно сприяло реалізації запланованих мистецьких проектів, які засвідчують високу взаємну зацікавленість у роз-

витку культурних взаємовідносин між Україною та Китайською Народною Республікою.

В одному з центральних парків китайської столиці, що має назву «Чаоян» 8 серпня 2008 р., у день відкриття Пекінської Олімпіади, було урочисто відкрито пам'ятник Кобзарю. Його автором є видатний китайський скульптор, куратор Музею мистецтв Цзіньтай, член Постійного комітету Всекитайського комітету Народної політичної консультативної ради КНР Юань Сікунь [7]. Пам'ятник являє собою бронзове погруддя поета на постаменті. З 2009 р. вже стало доброю традицією у шевченківські свята покладання дипломатами квітів до пам'ятника Т. Шевченку в парку Чаоян.

7 квітня 2009 р. уперше в одному з найстаріших вищих навчальних закладів КНР – Пекінському університеті було проведено літературно-мистецький вечір, присвячений 195-річчю з дня народження Т. Шевченка. Серед промовців з китайської сторони були керівники університету, літератори, вчені, викладачі та перекладачі творів поета. На заході була вдова відомого китайського знавця творчості видатного українця та перекладача Кобзаря Ге Баоцюаня – Лян Пейлань та один з найавторитетніших у Китаї дослідників слов'янських літератур професор Лі Мінбін. На вечорі розповсюджували буклет, виданий китайською мовою, з біографією поета, репродукціями його картин, кількома поезіями, а також статті китайських науковців [4, с. 8].

У рамках відзначення 25-ої річниці Незалежності України та з нагоди 202-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка 25 березня 2016 р. в Посольстві України в Китайській Народній Республіці відбулась презентація нового видання збірки поезій Шевченка китайською мовою в перекладі згаданого нами літературознавця Ге Баоцюаня. Збірка відкривається «Заповітом», а загалом містить 139 поетичних текстів Кобзаря. У заході взяли участь представники понад 10 вищих навчальних закладів Китаю, китайської Спілки дружби із закордоном, Національної бібліотеки Китаю, а також учені та митці, зокрема дружина перекладача Ге Баоцюаня Лян Пейлань, голова видавничого дому «Народна література» (він же спонсор видання) Гуань Шигуан, редактор видання Чжан Фушен, професор Пекінського університету Лі Мінбін, запрошений професор Шанхайського університету іноземних мов, завідувач кафедри української фольклористики імені акад. Філарета Колесси Василь Івашків.

Представляючи збірку Тараса Шевченка, відомий китайський україніст, професор Пекінського університету Лі Мінбін (він зокрема є автором першої статті про творчість і постать Шевченка в навчальному підручнику «Історія євро-

пейської літератури» для китайських студентів) зазначив, що творчість геніального українського поета відома в Китаї уже понад століття. Дослідник коротко оглянув історію перекладів творів Тараса Шевченка китайською мовою і водночас зазначив, що донедавна твори Кобзаря перекладалися переважно з російської мови, а це не давало змоги сповна зрозуміти оригінал. Дослідник належно оцінив працю визначного китайського шевченкознавця і перекладача Ге Баоцюаня, який

почав цікавитися спадщиною Шевченка ще наприкінці 1930-х рр. [Там само].

Також варто зазначити, що сьогодні вивчення творчості Шевченка передбачають окремі університетські курси вищих навчальних закладів Китаю, а наукові програми Інституту світової літератури Академії суспільних наук Китаю й Центру вивчення Росії та України Уханського університету – відповідні дослідження.

Бібліографічні посилання

1. В КНР издадут «Кобзарь» Тараса Шевченко на китайском языке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://vlada.io/news/v-kitae-izdadut-kobzar-tarasa-shevchenko>.
2. Ге Баоцюань о переводе поэзии Тараса Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://russian.dbw.cn/system/2014/04/25/000844116.shtml>
3. Данилова К. Когда мы с тобой встретимся – Т. Г. Шевченко и Ге Баоцюань [Електронний ресурс] / К. Данилова. – Режим доступу: URL: <http://russian.dbw.cn/system/2014/03/28/000829921.shtml>.
4. Івашків В. Тарас Шевченко китайською мовою / В. Івашків // Каменярь (Інформаційно-аналітичний часопис Львівського національного університету імені Івана Франка). – 2016. – № 3-4, березень-квітень. – С. 8.
5. «Кобзар» Т. Г. Шевченка у Китаї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://svitua.org/index.php/>

novunu/ukraine/item/3152-kobzar-t-h-shevchenka-u-kytai.

6. Лю Дунг. Українознавство в Китаї / Дунг Лю // Сучасність. – 1990. – № 3 (березень). – Ч. 3 (347). – С. 27 – 31.
7. Посольство Китаю: у Китаї люди знають Тараса Шевченка і співають українські народні пісні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://ukranews.com/ua/news/53337-posol-kytayu-u-kytai-lyudy-znayut-tarasa-shevchenka-i-spivayut-ukrainski-narodni-pisni>.
8. Скирда Л. Гао Ман: «Україна – це мій світ мрій» / Л. Скирда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://liuskyrda.com.ua/gao-man-ukrayina-tse-mij-svit-mrij>.
9. Тесленко І. Іван Чирко, «китаєць» із Чернігівщини [Електронний ресурс] / І. Тесленко. – Режим доступу: URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/278/171/9944>.

References

1. V KNR izdadut «Kobzar'» Tarasa Shevchenko na kitayskom yazyke [The ChPR will publish Taras Shevchenko's "Kobzar" in Chinese] [Electronic resource]. Access: URL: <http://vlada.io/news/v-kitae-izdadut-kobzar-tarasa-shevchenko> (in Russian).
2. Ge Baotsyuan' o perevode poezii Tarasa Shevchenko [Ge Baotsyuan about the translation of Taras Shevchenko's poetry], 2014. [Electronic resource]. Access: URL: <http://russian.dbw.cn/system/2014/04/25/000844116.shtml> (in Russian).
3. Danilov, K., 2014. *Kogda my s toboy vstretymsya – T. G. Shevchenko i Ge Baotsyuan'* [When we meet with you – Taras Shevchenko and Ge Baotsyuan'] [Electronic resource]. Access Mode: URL: <http://russian.dbw.cn/system/2014/03/28/000829921.shtml> (in Russian).
4. Ivashkiv, V., 2016. Taras Shevchenko kytays'koyu movoyu [Taras Shevchenko in Chinese]. *Kamenyar* [Mason] (Information-analytical magazine of the Ivan Franko Lviv National University), № 3-4, March-April, p. 8 (in Ukrainian).
5. «Kobzar» T. H. Shevchenka u Kytayi [Shevchenko's "Kobzar" in China] [Electronic resource]. Access: URL: <http://svitua.org/index.php/novunu/ukraine/item/3152-kobzar-t-h-shevchenka-u-kytai> (in Ukrainian).

svitua.org/index.php/novunu/ukraine/item/3152-kobzar-t-h-shevchenka-u-kytai (in Ukrainian).

6. Liu Dung, 1990. *Ukrayinoznavstvo v Kytayi* [Ukrainian Studies in China]. *Suchasnist'* [Modernity], № 3 (March), iss. 3 (347), pp. 27 – 31 (in Ukrainian).
7. *Posol'stvo Kytayu: u Kytayi lyudy znayut' Tarasa Shevchenka i spivayut' ukrayins'ki narodni pisni* [Embassy of China: China's people know Shevchenko and singing Ukrainian folk songs] [Electronic resource]. Access: URL: <http://ukranews.com/ua/news/53337-posol-kytayu-u-kytai-lyudy-znayut-tarasa-shevchenka-i-spivayut-ukrainski-narodni-pisni> (in Ukrainian).
8. Skyrda, L. *Hao Man: «Ukrayina – tse mий svit mriy»* [Gao Man, "Ukraine – the world of my dreams"] [Electronic resource]. Access: URL: <http://liuskyrda.com.ua/gao-man-ukrayina-tse-mij-svit-mrij> (in Ukrainian).
9. Teslenko, I. *Ivan Chyrko, «kytayets'» iz Chernihivshchyny* [Ivan Chyrko, "Chinese" from Chernihiv] [Electronic resource]. Access: URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/278/171/9944> (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 22.07.2016

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477) «17»

О. М. Посулько

*Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара*

ДОКУМЕНТИ СУДОВИХ УСТАНОВ 80–90-х рр. XVIII ст. У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано документи судових установ Катеринославського намісництва 80–90-х рр. XVIII ст., частина яких зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області. Розглянуто їх інформаційні можливості стосовно різних напрямів регіональної історії.

Посулько О. М. Документы судебных учреждений 80–90-х гг. XVIII ст. в фондах Государственного архива Днепропетровской области.

Проанализированы документы судебных учреждений Екатеринославского наместничества 80–90-х гг. XVIII в., часть которых хранится в Государственном архиве Днепропетровской области. Рассмотрены их информационные возможности

Ключові слова: Катеринославське намісництво, совісний суд, Литовський Статут, судова палата, нижній земський суд.

относительно разных направлений региональной истории.

Ключевые слова: Екатеринославское наместничество, совестный суд, Литовский Статут, судебная палата, нижний земский суд.

Posun'ko O. M. Dokuments of judicial institutions 80-90ies XVIIIth century in the State Archives of Dnipropetrovs'k region.

The author analyzes the documents of the juridical instances of Katerinoslav vicegerency in the 80-90ies of the 18th century. The study is based on the materials of the State Archives of the Dnipropetrovs'k region. It was considered their information possibilities for region history. The data is interesting for historians from South and Left-bank Ukraine. In the fullness of time the part of the former land of Hetmanate was the part of the Katerinoslav province. Therefore many cases are showing real use of standards of Little Russian Law especially in the areas of the inheritance and matrimonial law.

By the South Ukraine history analyzed documents give information about the development of trade; the formation of landed proprietorship in the region; the work of various government institutions. Also a lot of stories to the social history of the region which is very important in limited capacity of source base.

Keywords: Katerinoslav vicegerency, chancery court, Lithuanian Statute, appellate court, lower territorial court.

Автор цієї статті неодноразово зверталася до характеристики джерел з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. із фондів Державного архіву Дніпропетровської області [20; 21; 22]. Незважаючи на факт значної втрати величезних архівних комплексів, які до Другої світової війни тут зберігалися, все ж навіть ті матеріали, що є нині також дають дослідникам можливість розв'язання певних наукових завдань, як-то: персоніфікація історії Південної України зазначеної доби, вивчення соціальної та повсякденної історії регіону (до речі, якщо говорити про регіоналістику, то мова йде не лише про південноукраїнський край, але і про Лівобережну Україну). Однією з тем є дослідження функціонування місцевих органів юстиції, побутування правових норм на території співіснування різноманітних правових традицій і

звичаїв (зокрема, факт входження частини земель колишньої Гетьманщини до Катеринославського намісництва зумовлював різні підходи судочинства до цих територій).

У сучасній історіографії спостерігається декілька тематичних напрямів, які апелюють до матеріалів судових установ останньої чверті XVIII ст.: використання їх у вивченні окремих галузей права [25]; аналіз роботи самої правової системи чи її окремих елементів [19; 26]. Зокрема, значну увагу дослідників в останній час викликала така інституція як совісний суд, що знайшло відображення у деяких досить солідних працях [17; 24].

Та все ж матеріали ДАДО недостатньо залучені фахівцями, а можна вести мову про реальну можливість розширення актуалізованої джерель-

ної бази з історії вищезазначених проблем. Тому звернемо увагу на вже відомі фонди, а також на ті, які ще чекають на висвітлення у наукових працях. У даному випадку ми не ставимо перед собою завдання детального джерелознавчого аналізу всіх наявних збірок. У деяких випадках подамо лише ознайомчу інформацію, в деяких спробуємо дати ґрунтовніші оцінки стосовно інформаційних можливостей окремих джерел, їх видових особливостей.

У попередніх своїх зверненнях до цієї тематики ми вже давали характеристику такому специфічному фонду ДАДО, як «Катеринославська губернська архівна комісія», який вміщує описи справ колишніх, нині вже втрачених, архівних зібрань. Тому у даній статті згадаємо його лише побіжно. Насамперед, ці описи дають уявлення про наявні колись структури, які згідно з реформами Катерини II (зокрема, «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р.) були створені в регіоні. З назв колишніх справ можна отримати чимало інформації про період їх існування, коло зобов'язань, людей, що їх очолювали, територіальній підсудності і т. п. Самі описи різні за обсягами – від 1 аркуша Алексопольського повітового суду (1787–1784 рр.) [15, спр. 161] до 122 аркушів Новомосковського нижнього земського суду (1786–1862 рр.) [15, спр. 508]. Відповідно, відрізняються за кількістю представлених справ і років, а отже – за інформаційними можливостями. Документи свідчать, що свого часу в Катеринославському намісництві було створено всі запрограмовані реформою структури.

Якщо ж вести мову про віцілі справи, то в першу чергу звернемося до збірки Катеринославського совісного суду, оскільки вона виявилася для автора однією з найбільш цікавих в силу ряду причин. Збережені 30 справ суду відносяться до останньої чверті XVIII ст., хоча сам суд із «первою» на реформи Павла I (з 1797 по 1803 рр.) проіснував до 1855 р. [16].

Статті 399–401 розділу 26 «Учреждения...» визначали, що совісний суд необхідний для розгляду злочинів, які вчинили малолітні, глухонімі, особи несповна розуму, тобто, люди, які на думку законодавця не могли нести повної відповідальності за свої вчинки. Також тут мали розглядатися справи про чаклунство, оскільки виникали вони через «глупость и невежество» [18, с. 77]. Крім того, суд носив ще і примирливий характер і за бажанням позовника міг розглядати позови у цивільних і дрібних кримінальних (особливо тих, що скоєні за «нещасливого» збігу обставин) справах. Судовий процес відбувався за становою присутністю, тобто дворян судили дворянські заседателі, міщан міщанські і т. п. Суддя обирався в кожній із судових інстанцій губернії і достойна

кандидатура з характеристиками: «...способный, совестный, разсудительный, справедливый и безпорочный человек...» затверджувалася губернатором [18, с. 10]. Такими особами у зазначений період були надвірний радник І. Лорер, суддя Я. Сокологорський.

Згідно з описом перше засідання суду відбулося 16 липня 1784 р. У 1789 р. він був переведений до Катеринослава (незрозуміло лише звідки, оскільки різні установи Катеринослава були розкидані і в Кременчуці, і в Новомосковську, Білевській фортеці). Переважна більшість справ, які розглядав Катеринославський совісний суд у зазначений час – це злочини неповнолітніх, яких звинувачували у крадіжках, вбивствах, незаконному народженні дітей і навіть фальшуванні грошей. Окрема група документів – 10 справ про поземельні і майнові суперечки родичів-спадкоємців, бо функції примирення (особливо всередині родини) також відносилися до компетенції вказаної установи [24, с. 37].

У попередніх статтях ми вже подавали інформацію про розгляд справ неповнолітніх дівчат, які звинувачувалися у вбивстві незаконнонароджених дітей, тому читача і зорієнтуємо на них [19; 23]. У даному випадку відзначимо справи про спадкові суперечки. Оскільки совісний суд задумувався як всестановий орган, то серед позивачів люди різних соціальних категорій – дворяни, селяни, міщани, купці.

У переважній більшості спостерігається два варіанти справ. В одних випадках до совісного суду зверталися позивачі, які вже мали певні рішення інших судових установ. Як це часто буває, рішення суду одну сторону не задовольняє. Тоді позивач використовував останню можливість щось отримати на свою користь і звертався до даної установи. Такий випадок ілюструє справа № 23 про розподіл спадку між братом і двома сестрами Маньками (1794–1796 рр.). Ініціювали її сестри Анастасія та Дарина в Алексопольській нижній розправі, де і було прийнято рішення, на яке пізніше подав апеляцію до Катеринославського совісного суду їхній брат Павло. Він, неписьменний, посилався на той факт, що був обдурений своїм повіреним, а насправді його не влаштовувало рішення розправи. Після запиту певних документів совісний суд прийняв таке рішення: з огляду на те, що в Алексопольській нижній розправі «обе стороны подписали удовольствие», то «...оное дело кончено формальнымъ судомъ... и къ разбору совестного суда по силе законовъ не подлежитъ» [14, арк. 26].

В іншому варіанті, коли все ж наголошувалося на примирливій функції суду – до нього могло бути і первинне звернення. Пропонувалися різні варіанти порозуміння і якщо вони не задоволь-

няли учасників процесу, совісний суд заявляв, що він вичерпав свої можливості і рекомендував звернутися до загальних судових органів. Якщо ж всі згоджувалися на примирення, то надалі жодна із сторін не мала права звертатися із цією ж суперечкою знову. Такою є справа № 7 про розмежування між жителями Кременчуцького повіту А. Волковою і А. Широковським. Урешті-решт вони погодилися на пропозиції суду і «помирились на такому основанні» згідно ст. 400-й 26 розділу «Учреждений...» [11, арк. 22]. У документі детально перераховувалися узгоджені пункти домовленості і фіксувалися підписи учасників процесу і членів суду.

Але іноді траплявся ще й третій варіант. Совісні суди часто «спотикалися» об проблему добровільної згоди обох сторін бути у юрисдикції даної установи. Тобто, часто були випадки, коли одна сторона бажала вирішити проблеми у совісному суді, а інша (з різних причин) – ні. Наприклад, житель с. Кобеляки поручник С. Старухін на позов своєї сестри відверто заявив, що «... во оном суде производства иметь не желаю... готов формально отвечать» [10, арк. 4]. Катеринославський совісний суд прореагував відповідно – якщо, мовляв, бажання однієї з процесуальних сторін відсутнє, «...то суду до той их распри дела нет» [10, арк. 5]. Відповідно справа мала вирішуватися «формальним судом», тобто іншими визначеними законами інстанціями.

Для дослідників історії дворянства значний інтерес становлять документи Катеринославського верхнього земського суду [4; 5]. У сфері цивільного судочинства тут значна кількість справ про взаємні претензії поміщиків стосовно земельних розмежувань. Оскільки верхній земський суд був апеляційною інстанцією для повітових земських судів, це зумовлювало наявність справ великих за обсягом і за терміном розгляду. Наприклад, із кінця 70-х і до середини 90-х рр. тягнувся конфлікт між «полковницею» Теклою Тарновською і родиною Капністів за спірні землі. У зазначеному фонді ця справа містить 190 аркушів документів, які охоплюють період 1777–1795 рр. [4]. Продовжилося все далі у Катеринославській палаті цивільного суду, про що свідчить наявність у однойменному фонді № 72 справи № 3, яка продовжувалася до 1796 р. і має 108 аркушів у теці [1]. Таким чином, спостерігаємо рух справ по судових інстанціях.

«Просування» справ спостерігається і в історії з розмежуванням землі між поміщиками фон Мейерами і жителями села Шебелінки Слов'янського повіту. Дві справи перебувають у фонді 375 і навіть у назві однієї з них вказується, що справа вже розглядалася Слов'янським повітовим судом, рішення якого не задовольнило селян [1,

спр. 47, 48]. Обидві теки загалом мають 93 аркуші і відносяться до 1796 р., а вже у фонді № 72–110 аркушів і продовження до 1797 р. [2].

Декілька справ Катеринославського верхнього земського суду стосуються поземельних спорів родини Милорадовичів. Здається, що М. Милорадович судився з усіма навколишніми сусідами своїх володінь – подружжям Левенців, військовим поселенином М. Карпенком, козаками Полтавської сотні, колезьким асесором А. Дублянським [5–7]. Якись конфлікти були ініційовані самим Милорадовичем, якись його опонентами. До речі, саме в одній із справ Милорадовича зустрічаємо вказівку на зміни судоустрою Лівобережної України, які настигли у 80-х рр. Як відомо, К. Розумовським у 1760–1763 рр. було проведено судову реформу, яка за зразок брала систему литовсько-польської доби. Згадка про це зустрічається у справі № 13 про розгляд апеляції лейб-гвардії капітана Милорадовича на рішення Полтавського *підкоморського* суду з приводу земельного конфлікту між ним і козаками Полтавської сотні. Між іншим зазначається, що до верхнього земського суду надійшло п'ять апеляційних справ із приводу рішень саме підкоморського суду за 1780–1784 рр. Відповідно до 1784 р. такі судові установи діяли, а потім «за открытием Екатеринославского наместничества по высочайшему о губерниях Учреждению все предже бывшие суда уничтожены» їх документи передавалися земським судам різних рівнів [7, арк. 1].

В усіх зібраннях, де присутні справи з території колишньої Гетьманщини, відчувається специфіка «малоросійського» права і багато фактів свідчать про досить високий рівень культури в галузі цивільного права. Широкому загалу землевласників відомі принцип давності володіння, застава землі, тимчасова оренда, передача землі в управління; різниця в оцінці сінокосної і землі під оранку; існували чіткі уявлення про черговість спадкування, правила оформлення заповітів, вимоги до свідків [9–11]. Надзвичайно поширеним був інститут повірених. Причому землевласник часто наймав декількох осіб для представництва своїх інтересів у суді по різних справах і ранг повіреного свідчив про вагомість тієї чи іншої справи для поміщика. Та не лише заможні люди користувалися представницькими послугами, але і звичайні селяни.

У деяких випадках присутні рішення про передачу справ до інших установ. Так, у збірці Катеринославського верхнього земського суду є справа № 20 про слідство над жителькою села Диканька Мотроною Токаренковою, яка умисно позбавилася позашлюбної дитини, а «допомогла» їй у цьому місцева знахарка. Також знала про все мати дівчини. Спочатку справою займався Пол-

тавський нижній земський суд, далі верхній, а там вже було прийнято рішення про передачу документів до совісного суду, оскільки до його компетенції входили справи про чаклунство (знахарство часто відносили туди ж).

Майже всі справи, які стосувалися жителів колишньої Гетьманщини, апелюють як до загальноросійського законодавства, так і до «малоросійського права», виразником якого були норми магдебурзького права і особливо Литовських Статутів. Не стала винятком й історія з М. Токаренковою – у заключних документах суду бачимо посилання на 69 артикул 11 розділу Литовського Статуту; 26 статтю 22 розділу Соборного уложення; 155 і 163 Військові артикули; 107 артикул Морський статуту, окремі укази про заміну смертного покарання від 30 вересня 1754 р. та 8 серпня 1780 р., а також окремі статті 7 розділу «Учреждений...» [8, арк. 105 зв.]

Серед 32-х документів, які прибули до апеляційної інстанції і були вписані у спеціальний реєстр, є загальнопоширені – рапорти, протоколи допитів, повідомлення Полтавського духовного правління про вік підсудних. Та є і менш звичні, або такі, які не надто часто зустрічаються, як-то – «роти», тобто присяги учасників процесу; свідоцтво повітового полтавського лікаря Андрія [Сингреді] про огляд породіллі та трупу немовляти; свідчення 12 свідків про добропорядність жінок [8, арк. 11–12, 100 зв.].

Для другої половини XVIII ст. загалом було притаманне недостатньо чітке розмежування цивільних та кримінальних справ. З огляду на це становить інтерес фонд № 368 «Катеринославська палата кримінального суду». справи, які збереглися, стосуються в основному адміністративних правопорушень з боку різних посадових осіб. Інтерес викликала справа 13 про зловживання в Градізькому повітовому суді. Процес ініційовано губернським стряпчим колезьким асесором Абазою проти судді Г. Сачавця і реєстратора Г. Некрасовського за пошкодження секретних документів та підміну їх оригіналів. Сам «злочин» службовців видається дещо мізерним – при транспортуванні документів випадково розбилася пляшечка з чорнилом і реєстратор був змушений розкрити конверти із «секретними паперами», деякі з них переписати, за що і вчинено судовий розгляд. Проте, у справі є деякі цікаві нюанси. Зокрема, виявилось, що секретність паперів зумовлена їх змістом, оскільки вони стосувалися слідства Градізького суду над секунд-майором Бродським

із приводу дорученої йому державної закупівлі «гарячого вина», яке мало бути в одних обсягах, а виявилось, що «усохло і витекло» під час транспортування [3, арк. 2–3].

Документи, які подавав Г. Некрасовський для підтвердження своїх чеснот – атестати з різних місць служби, формулярний список «о службе и достоинстве», свідоцтво комісії по розбору справ про дворянство [3, арк. 29–31]. До речі, на останньому документі дуже добре збереглася печатка із сургуча з написом «Екатеринослав дворянское собрание» і відповідним зображенням [3, арк. 31].

Із загалу виділяються документи ф. 859 «Новороссийская палата суда и расправы. Г. Новороссийск. 1781 – 1800». Майже всі справи стосуються проблем Криму. Декілька – про зловживання Балаклавської, Феодосійської митниць [13, спр. 1, 2, 5], про адміністративні порушення чиновників, велика кількість справ про вбивства. До речі, про достатньо налагоджені торговельні зв'язки з Кримом опосередковано свідчить одна із справ того ж таки совісного суду про розподіл батьківського майна між братами Харламовими – кременчуцькими спадковими купцями [12]. У взаємних претензіях братів згадується, що батько їх свого часу продав власний будинок із начинням у містечку Кизикермені за 700 рублів. Також батько і сини продавали в Кизикермені і Карасу-базарі (поселеннях на давно відомому торговому тракті з Кримом і Туреччиною) вівці, воли, мед, патоку, звідти до Кременчука возили великими обсягами сіль [12, арк. 14–14 зв.].

Таким чином, чимало судових справ дають досить непогане уявлення про повсякдення різних верств населення, оскільки серед документів справ – описи майна, характеристики речей – об'єктів крадіжок. Чимало можна довідатися і про систему уявлень тієї доби: що вважалося справедливим або недостойним; які стосунки панували всередині сім'ї; яке ставлення людей було до тих чи інших суспільних явищ. Наприклад, примітно, що стан сп'яніння не сприймався як обтяжлива обставина у разі скоєння злочину, а навпаки, як ситуація, коли правопорушник не міг повністю відповідати за свою поведінку, отже заслуговував на певне пом'якшення.

Отже, беручи до уваги ситуацію «на ринку» архівних джерел Південної України, нам видається досить перспективним звернення до наявних документів ДАДО, що у свою чергу дасть змогу детальнішого огляду і аналізу історії регіону.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 72. Екатеринославская палата гражданского суда, оп.1, спр. 3. Дело по иску поме-

щицы Феклы Тарновской к надворному советнику Капнисту о захвате ранее купленных у него земель. 1793–1796.

2. Там само. – Спр. 5. Дело о рассмотрении жалобы уполномоченного общества с. Шебелинки Славянского уезда о захвате помещиками фон Мейерами земельных угодий, принадлежащих ему. 1796–1797.

3. ДАДО. – Ф. 368. Новороссийская палата уголовного суда. Г. Екатеринослав. 1784 – 1866, оп.1, спр.13. Дело по обвинению судьи Сачавцева и регистратора Градизского уездного суда в злоупотреблении по службе. 1796–1797.

4. ДАДО. – Ф. 375. Екатеринославский верхний земский суд, оп. 2, спр. 1. Дело по иску полковницы Феклы Тарновской к лейб-гвардии прапорщику Николаю Капнисту за самовольное завладение принадлежащими ей имениями в Градизском уезде, купленными у подпоручика Ивана Капниста. 1777–1795.

5. Там само. – Спр. 6. Апелляционное дело на решение суда по спорному вопросу между гвардии капитаном Милорадовичем и супругами Левенцами Тимофеем и Марией за земельное владение в селе Гавронцы. 1781–1785.

6. Там само. – Спр. 7. Дело о рассмотрении жалобы воинского поселенина Полтавского уезда Зиновия Карпенко на лейб-гвардии капитана Михаила Милорадовича за притязания на его землю. 1781–1786.

7. Там само. – Спр. 13. Дело о спорной земле между лейб-гвардии капитаном Милорадовичем и казаками Полтавской сотни. 3 февраля 1785 г. – 22 февраля 1785 г.

8. Там само. – Спр. 20. Дело по обвинению жителей села Диканька Полтавского уезда девицы Матрены Токаренковой, ее матери Евдокии, бабки Настасьи Кальнички в умерщвлении незаконно прижитого младенца. 2 января 1787 г. – 23 июля 1787 г.

9. ДАДО. – Ф. 467. Катеринославський совісний суд, оп. 1, спр. 3. По доношению кременчугского мещанина З. Ревенка о захвате сенокосного луга, принадлежащего ему по наследству за дядей его регистратором М. Ревенком. 1785 г.

10. Там само. – Спр. 4. По челобитью жительницы с. Кобеляки Сементовской в отобрании от ее брата поручика ее наследственной земли. 1785 г.

11. Там само. – Спр. 7. По прошению майорши А. Волковой в разборе дела с вахмистром А. Шираковским, который захватил ее хутор. 1787 г.

12. Там само. – Спр. 8. По прошению кременчугского купца Т. Харламова о разборе его дела с его братьями с Моисеем и Игнатом по вопросу млина, оставшегося от родителей. 1788–1789.

13. Там само. – Спр. 23. Спорное дело между братом Маньком и его сестрами по вопросу раздела недвижимого имущества. 1796.

14. ДАДО. – Ф. 859. Новороссийская палата суда и расправы. Г. Новороссийск. 1781–1800. – Оп. 1.

15. ДАДО. – Ф. 1684. Екатеринославская губернская архивная комиссия, оп. 2, спр. 876. Совестный суд Екатеринославского наместничества. Г. Екатеринослав. 1784–1797 гг.

16. Там же. Спр. 615. Екатеринославский совестный суд. 1803–1855.

17. Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780 – 1796 рр.) / В. Маслійчук. – Х., 2011.

18. Положення про губернії. 7 грудня 1775 р. // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В. К. Козирев. – Запоріжжя, 1999. – С. 4–90.

19. Посулько О. М. Діяльність органів юстиції на Катеринославщині в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. / О. М. Посулько // Історія і особистість історика: зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Д., 2004. – С. 189–201.

20. Посулько О. М. Історія Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. в матеріалах державного архіву Дніпропетровської області / О. М. Посулько // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 2. – Д., 2005. – С. 84–90.

21. Посулько О. М. Катеринославщина останньої чверті XVIII ст. у матеріалах судових установ краю / О. М. Посулько // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія. Вип. 21. – Д., 2013. – С. 9–13.

22. Посулько О. М. Матеріали архівосховищ України до історії сербської колонізації середини XVIII ст. та її наслідків / О. М. Посулько // Сеоба Срба у Руско Царство половином 18. века. Зборник радова са Међународног научног скупа у Новом Саду, 7 – 9 маја 2003. године. – Нови Сад, 2005. – С. 461–472.

23. Посулько О. М. Особливості побутування норм українського звичаєвого права (за матеріалами судових установ Катеринославщини останньої чверті XVIII ст.) / О. М. Посулько // Січеславський альманах: зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Д., 2014. – Вип. 7. – С. 63–71.

24. Шандра В. С. Совісний суд в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / В. С. Шандра. – К., 2011.

25. Шахрайчук І. А. Спадкове право України (ретроспективний аналіз): навч. посібник / І. А. Шахрайчук. – Д., 2000.

26. Яковець Н. М. Катеринославський совісний суд кінця XVIII століття: генеза і напрямки діяльності (за матеріалами ДАДО) / Н. М. Яковець // Грані. – 2003. – № 3–4. – С. 30–33.

References

1. Delo po isku pomeschitsy Fekly Tarnovskoy k nadvornomu sovetniku Kapnistu o zakhvate raneye kuplennykh u nego zemel' [Land-owning lady Fhecla Tarnovskaya's lawsuit to court counselor Kapnist about capturing previously purchased his land], 1793-1796. *The State Archives of Dnipropetrovsk region. Fund 72 : Ekaterinoslav Chamber of the Civil Court. Inv. 1, file 3* (in Russian).

2. Delo o rassmotrenii zhaloby upolnomochennogo obshchestva s. Shebelinki Slavyanskogo uyezda o zakhvate pomeschchikami fon Meyyerami zemel'nykh ugodiy,

prinadlezhashchikh yemu [The Case of the complaint with the authorized company Shebelinka village of Slavonic district of the seizure of the landlords von Meyer land belonging to him], 1796-1797. *Ibid.*, file 5 (in Russian).

3. Delo po obvineniyu sud'i Sachavtseva i registratora Gradizhskogo uyezdnogo suda v zloupotreblenii po sluzhbe [The case against the judge and the registrar of Hradyzk County Court Sachavtsev of abusing the service], 1796-1797. *Ibid. Fund 368: Novorossiysk Chamber of criminal court. Yekaterynoslav city, 1784-1866. Inv. 1, file 13* (in Russian).

4. Delo po isku polkovnitsy Fekly Tarnovskoy k leyb-gvardii praporshchiku Nikolayu Kapnistu za samovol'noye zavladeniye prinadlezhashchimi yey imeniyami v Gradizhskom uyezde, kuplennymi u podporuchika Ivana Kapnista. 1777-1795 gg. [Colonel Thecla Tarnovskaya's lawsuit to the Life Guards ensign Nikolai Kapnist for the unauthorized seizure of the estates belonging to it in Hradzyk county purchased from Second Lieutenant Ivan Kapnist. 1777- 1795]. *Ibid. Fund 375 : Ekaterinoslav upper district court*. Inventory 2, file 1 (in Russian).

5. Apelyatsionnoye delo na resheniye suda po spornomu voprosu mezhdz gvardii kapitanom Miloradovichem i suprugami Leventsami Timofeyem i Mariyey za zemel'noye vladeniy v sele Gavrontsy [The appellate proceeding to the court's decision on the contentious issue between the Guards Captain Miloradovich and spouses Levenets Timophei and Mariya for land ownership in Gavrontsy village]. 1781-1785. *Ibid.*, file 6 (in Russian).

6. Delo o rassmotreniy zhaloby voinskoho poselyanina Poltavskoho uyezda Zynoviya Karpenko na leyb-hvardii kapitana Mikhaila Miloradovicha za prityazaniya na cho zemlyu [The case of the complaint of Poltava district military villager Zinoviy Karpenko on the Life Guards Captain Michail Miloradovich for claims on its land], 1781-1786. *Ibid.*, file 7 (in Russian).

7. Delo o spornoy zemle mezhdz leyb-hvardii kapi-tanom Miloradovichem i kazakami Poltavskoy sotny. 3 fevralya 1785 g. – 22 fevralya 1785 g. [The case of the disputed land between the Life Guards Captain Miloradovich and Poltava Cossacks sotnia], February 3, 1785 – February 22, 1785. *Ibid.*, file 13 (in Russian).

8. Delo po obvineniyu zhitel'ey sela Dikan'ka Poltavskogo uyezda devitsy Matreny Tokarenkovoy, yeye materi Yevdokii, babki Nastas'i Kal' nichki v umershchlenii nezakonno prizhitogo mladentsa [The case against the inhabitants of the Dikan'ka village in Poltava district girls Matrona Tokarenkova, her mother Evdokia, grandmother Nastasia Kalnichki in the killing of illegally begotten baby], January 2, 1787 – July 23, 1787. *Ibid.*, file 20 (in Russian).

9. Po donosheniyu kremenchugskogo meshchanina Z. Revenka o zakhvate senokosnogo luga, prinadlezhashchego yemu po nasledstvu za dyadey yego registratorom M. Revenkom [On Kremenchug tradesman Z. Revenko's dispatch about capturing hay meadows belonging to him by inheritance of his uncle Registrar M. Revenko], 1785. *Ibid. Found 467: Ekaterinoslavs conscientious court*. Inv. 1, file 3 (in Russian).

10. Po chelobit'yu zhitel'nitsy s. Kobelyaki Sementovskoy v otobranii ot yeye brata poruchika yeye nasledstvennoy zemli [According to the petition from Kobelyaki villagerin Sementovskaya in the confiscation from her brother Lieutenant its ancestral land], 1785. *Ibid.*, file 4 (in Russian).

11. Po prosheniyu mayorshi A. Volkovoy v razbore dela s vakhmistrom A. Shirakovskim, kotoryy zakhvatil yeye khutor [Regarding the petition from mayorwoman Volkova in the analysis of the case with A. Shirakovsky sergeant who captured her farm], 1787. *Ibid.*, file 7 (in Russian).

12. Po prosheniyu kremenchukskoho kuptsa T. Kharlamova o razbore cho dela s cho brat'yamy s Moyseem y Yhnatom po voprosu mlyna, ostavshehosya ot rodyteley [Regarding the petition from Kremenchug merchant T. Kharlamov on the analysis of his case with his brothers Moses and Ignat on Mlyn, the remainder of the parents], 1788-1789. *Ibid.*, file 8 (in Russian).

13. Spornoye delo mezhdz bratom Man'kom i yego sestrami po voprosu razdela nedvizhimogo imushchestva [The controversial case between a brother and his sister Manko on the section of real estate], 1796. *Ibid.*, file 23 (in Russian).

14. Novorossiyskaya palata suda i raspravy. Gorod Novorossiysk [Novorossiysk Chamber judgment and punishment. Novorossiysk City], 1781-1800. *Ibid.*, fund 859, inv. 1 (in Russian).

15. Sovestnyy sud Yekaterinoslavskogo namestnichestva. g. Yekaterinoslav [Conscience court of Ekaterinoslav governorship. Yekaterinoslav City], 1784-1797. *Ibid. Found*

1684: Ekaterinoslav provincial archival commission. Inv. 2, file 876 (in Russian).

16. Yekaterinoslavskiy sovestnyy sud [Ekaterinoslav conscientious court], 1803-1855. *Ibid.*, file 615 (in Russian).

17. Masliychuk, V., 2011. *Nepovnolitni zlochyntsi v Kharkivs'komu namisnyts'tvi* [Underage criminals in the Kharkov governorship] (1780-1796). Kharkiv (in Ukrainian).

18. Polozhennya pro huberniyi [The regulations about the province]. December 7, 1775. *Kozyrev, V. K., 1999. Materialy do istoriyi administrativnoho ustroyu Pivdennoyi Ukrayiny (druha polovyna XVIII – persha polovyna XIX stolittya)* [Materials for the History of administrative structure of the South Ukraine (second half of the 18th – the first half of the 19th century)]. Zaporizhzhya, pp. 4-90 (in Ukrainian).

19. Posunko, A., 2004. Diyal'nist' orhaniv yustytitsiy na Katerynoslavshchyni v ostanniy chverti XVIII – pershiy polovyni XIX st. [Activities of Katerynoslav region Justice in the last quarter of the 18th – early 19th century]. *Istoriya i osobystist' istoryka* [History and personality of the historian] [collection of scientific works of the 60th anniversary of Professor Anna Kyrylivna Shvydko]. Dnipropetrovsk, pp. 189-201 (in Ukrainian).

20. Posunko, A., 2005. Istoriya Pivdennoyi Ukrayiny druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX st. v materialakh derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovs'koyi oblasti. [The history of Southern Ukraine of the second half of the 18th - early 19th century by materials of the State Archives of Dnepropetrovsk region]. *Istoriya i kul'tura Prydniprovy'a. Nevidomi ta malovidomi storinky. Naukovyy shchorichnyk* [History and culture in Prydniprovy'a. The unknown and little-known pages. Scientific Yearbook]. Dnipropetrovsk, iss. 2, pp. 84-90 (in Ukrainian).

21. Posunko, A., 2013. Katerynoslavshchyna ostann'oyi chverti XVIII st. u materialakh sudovykh ustanov krayu [Ekaterinoslav region in last quarter of the 18th century in materials of judicial land institutions]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Istoriya ta arkhеологія* [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: History and Archaeology]. Dnipropetrovsk, No. 21, pp. 9-13 (in Ukrainian).

22. Posunko, A., 2005. Materialy arkhivoshkovyshch Ukrayiny do istoriyi serbs'koyi kolonizatsiyi seredyny XVIII st. ta yiyi naslidkiv [Archives materials of Ukraine about the history of Serbian colonization in mid 18th century and its consequences]. *Seoba Srba u Rusko Carstvo polovinom 18. veka. Zbornik radova sa Medunarodnog naučnog skupa u Novom Sadu, 7-9 maja 2003. godine* [The migration of Serbs in the Russian Empire in the mid 18th century. Proceedings of the International Conference in Novi Sad, 7-9 May 2003]. Novi Sad, pp. 461-472 (in Ukrainian and Serbian).

23. Posunko, A., 2014. Osoblyvosti pobutuvannya norm ukraiyins'koho zvychayevoho prava (za materialamy sudovykh ustanov Katerynoslavshchyny ostann'oyi chverti XVIII st.) [Features of existence Ukrainian norms of customary law (based on judicial institutions of Ekaterinoslav region at last quarter of the 18th century)]. *Sichslavs'kyi al'manakh* [Sichslav Almanac] : a collection of research papers on the history of Ukrainian Cossacks. Dnipropetrovsk, iss. 7, pp. 63-71 (in Ukrainian).

24. Shandra, V. S., 2011. *Sovisnyy sud v Ukrayini (ostannya chvert' XVIII – seredyna XIX st.)* [Conscientious court in Ukraine (the last quarter of the 18th - the middle of the 19th century)]. Kyiv (in Ukrainian).

25. Shahraychuk, I. A., 2000. *Spadkove pravo Ukrayiny (retrospektyvnyy analiz)* [Law of succession in Ukraine (retrospective analysis)] [Tutorial]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

26. Yakovets, N. M., 2003. Katerynoslavs'kyi sovisnyy sud kintsya XVIII stolittya: geneza i napryamky diyal'nosti (za materialamy DADO) [Ekaterinoslav conscientious court at late 18th century: genesis and activities (based on the SADR materials)]. *Grani*, № 3-4, pp. 30-33 (in Ukrainian).

О. С. Колесник

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

ВНЕСОК В. Л. МОДЗАЛЕВСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЇ

Проаналізовано творчу спадщину В. Л. Модзалевського у галузі української генеалогії, розглянуто його підходи до викладення генеалогічного матеріалу. Досліджено історіографічну традицію вивчення цього питання, зокрема праці О. Б. Коваленка, Н. В. Лобко, С. І. Білоконя. З'ясовано, що праці В. Л. Модзалев-

ського справили суттєвий вплив на становлення і розвиток української генеалогії.

Ключові слова: генеалогія, сімейні архіви, старшинські роди, В. Л. Модзалевський, історіографічна традиція.

Колесник О. С. Вклад В. Л. Модзалевского в становление и развитие украинской генеалогии.

Проанализировано творческое наследие В. Л. Модзалевского в сфере украинской генеалогии, рассмотрены его подходы к изложению генеалогического материала. Исследована историографическая традиция, касающаяся данного вопроса, в частности работы А. Б. Коваленка, Н. В. Лобко, С. И. Белокопья. Установ-

лено, что труды В. Л. Модзалевского имели большое влияние на становление и развитие украинской генеалогии.

Ключевые слова: генеалогия, семейные архивы, старшинские рода, В. Л. Модзалевский, историографическая традиция.

Kolesnik O. S. Contribution V. L. Modzalevsky to the formation and development of Ukrainian genealogy.

Analyzed the creative heritage of V. L. Modzalevsky in the Ukrainian genealogy and discussed his approach to the presentation of the genealogical material. The main focus is on his articles and «Malorossiysky rodoslovyk». Vadim Modzalevsky guided in its work on the works of A. M. Lazarevsky, V. V. Rummel. Historian widely used articles and reviews from newspapers and magazines. Considered historiographical tradition of the study of the subject, including works A. B. Kovalenko, N. V. Lobko, S. I. Bylokin'. The conclusion is that the works of V. L. Modzalevsky had a great influence on the formation

of Ukrainian genealogy. Researcher improved traditional method of compiling genealogical paintings. His works also contain biographical information and social history. It is concluded that genealogy research of V. L. Modzalevsky is differed extraordinary, enormous wealth of source material, technical and skilled teaching methods of processing, gravity, balance and argumentativeness author's conclusions and generalizations.

Keywords: genealogy, family archives, officer's families, V. L. Modzalevsky, historiographical tradition.

Процес оформлення генеалогії як самостійної науки на українських землях найбільш швидкими темпами відбувався протягом XIX – початку XX ст. Це стосується і розробки теорії й методології, і появи перших навчальних посібників, підручників, спеціальних наукових проблемних досліджень. Наприкінці XIX ст. у Російській імперії виникли генеалогічні товариства, які згуртували вчених, а згодом з'явилися і фахові періодичні видання. Так, генеалогічна проблематика розроблялася на сторінках загальноісторичної і суспільно-політичної періодики, а спеціальні статті уміщувалися у виданнях у вигляді тематичних збірників наукових праць.

У рамках вивчення історії становлення української генеалогії як спеціальної історичної дисципліни на особливу увагу заслуговує доробок відомого історика та архівіста Вадима Львовича Модзалевського (1882–1920), який, власне, й сам належав до старовинного козацько-старшинського роду польського походження, представники якого у ще XVII–XVIII ст. відігравали доволі

помітну роль у житті Стародубівщини [6, с. 20]. Народився він 28 березня 1882 р. у м. Тифлісі, де служив тоді його батько, Лев Модзалевський, визначний педагог, послідовник К. Ушинського, відомий, зокрема, як автор вірша «Слети к нам, тихий вечер», який тоді став у Російській імперії досить популярною пісню [1, с. 240]. Із семи років він навчався в Єкатерининському виховному училищі Петербурзького дворянства в Новому Селі. Протягом 1892–1899 рр. В. Л. Модзалевський був учнем Першого кадетського корпусу, після закінчення якого ще три роки навчався в одному з найкращих тодішніх навчальних закладів Російської імперії – Миколаївському військово-інженерному училищі в Санкт-Петербурзі.

Вихований на сімейній історії, підтриманий батьками та старшим братом Борисом, Вадим Львович у 1896 р., будучи ще чотирнадцятилітнім юнаком, з особистого дозволу тоді вже добре відомого дослідника генеалогії Василя Руммеля працював в архіві Департаменту герольдії. Саме на цей час припало також його знайомство з пра-

цею О. М. Лазаревського «Описание Старой Малороссии» (Том I. Полк Стародубский). Тому загалом не дивно, що вже в 1901 р. з'явилися перші самостійні наукові публікації В. Модзалевського – декілька статей в «Русском биографическом словаре». Зокрема там і під його власним прізвищем, і під псевдонімом «Вад. Гарський» було опубліковано близько 50 біографій державних і культурних діячів України [8, с. 36]. Появу такої усталеної цікавості до сімейної історії у молодого Вадима Модзалевського відомий сучасний український історик С. І. Білокінь пояснив так: «Певне, почалося все із заповітних тек, де зберігались фамільні документи, старі акти, почалося з предківських портретів на стінах, із старих фотографій, себто з нього самого як нащадка давнього роду» [1, с. 241–242].

Після переїзду молодого ученого до м. Києва, який припав на 1902 р., Вадим Модзалевський став частим відвідувачем Київського центрального архіву стародавніх актів, а також Університетської бібліотеки. Як у посмертних записах зазначив його друг Г. Лукомський, «...миліш за все його душі було ритися в пилу архівному. І багато, багато нерозгаданих, неясних і таких, що потребують ще тлумачення, документів мав він на меті опублікувати» [3, с. 19].

У 1903 р. В. Л. Модзалевський познайомився з Миколою Василенком і Орестом Левицьким, які ввели його до редакції журналу «Киевская старина», де він активно працював до 1906 р., коли видання було закрито урядом. Протягом 1904–1905 рр. у цьому журналі друком з'являються наукові розвідки Вадима Львовича про родоводи різних видатних осіб. У цей самий час В. Л. Модзалевський написав статтю про наказного гетьмана Павла Полуботка та його батька, згодом опубліковану на сторінках «Русского биографического словаря» [11, с. 427–446].

У листопаді 1906 р. за підозрою в участі у діяльності об'єднаного органу військових організацій РСДРП «Київського військового колективу», виданні нелегального органу військової організації «Голос солдата», розповсюдженні революційної літератури В. Модзалевського було заарештовано і ув'язнено в тюрмі «Косий капонір». Однак за тиждень, через брак доказів та недоведеність провини, його звільнили. Після цього він виїхав до Петербурга, де п'ять років працював офіцером-вихователем Кадетського корпусу. Та все ж головною сферою його діяльності в цей період, згідно з аргументованим твердженням сучасної української дослідниці життя та творчого доробку В. Модзалевського Н. В. Лобко, залишалася генеалогія [8, с. 37].

У 1909 р., мешкаючи в Петербурзі, Вадим Модзалевський став членом Історико-родослів-

ного товариства в Москві та познайомився з флігель-ад'ютантом російського імператора, полковником Кавалергардського полку П. П. Скоропадським, який тоді шукав фахівця для впорядкування належним чином фамільного архіву. Впродовж 1909–1917 рр. Вадим Львович займався розшуками, вивченням і копіюванням матеріалів, які так чи інакше були пов'язані з родиною Скоропадських.

Маючи досить непоганий власний сімейний архів і спілкуючись з представниками інших відомих родів, В. Л. Модзалевський за своє недовге життя спромігся накопичити значну кількість матеріалів, які стосувались часів полкового устрою Гетьманщини та формування нової правлячої верстви, яка прийшла на зміну польсько-руській шляхті. Зокрема тоді він, за даними Н. В. Лобко, зібрав значну колекцію історичних документів XVII–XVIII ст., які походили з фамільних архівів Модзалевських, Константиновичів, Марковичів, Ханенків, Лашкевичів, Ждановичів, Красовських, реєстри майна представників козацької старшини, численні грамоти на дворянство, службові формуляри, листи, мемуари, вирізки статей із газет і журналів, фотопортрети представників українських дворянських родів [8, с. 39, 40].

Орієнтуючись на праці В. Антоновича, О. Лазаревського, В. Руммеля, Вадим Модзалевський сформулював власні методичні принципи й підходи до створення генеалогічних праць: ретельний підбір комплексу документів, перевірка сумнівних фактів, фіксація майнових набутків, вивчення впливу конкретних родинних зв'язків на суспільне життя регіону. Відомий український історик і джерелознавець С. І. Білокінь цілком слушно вказав на те, що у своїх працях В. Л. Модзалевський неодноразово підкреслював значення сильних, енергійних та талановитих постатей для історії родини: іноді одна або дві людини могли створити ім'я для цілої династії, а зміна одного полковника могла вплинути на весь склад полкової та сотенної старшини – чим вище становище людини, тим численнішими та різноманітнішими за своїм складом були ряди родичів, що йшли за нею [1, с. 244]. Такий підхід Вадима Модзалевського можна помітити вже в одній із перших його спеціальних генеалогічних праць «Генеральный судья Иван Чарныш и его род», яка вийшла друком у журналі «Киевская старина» [10].

Значний масив накопичених матеріалів з генеалогії старшинських родів, зібраний ним у багатьох приватних колекціях, справах Архіву Департаменту Герольдії, Київського Центрального архіву, бібліотеці університету св. Володимира, Київської археографічної комісії, Харківського

історичного архіву, Чернігівського та Полтавського дворянських депутатських зібрань, а також матеріали журналів («Киевской старины», «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца», «Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии», «Трудов Полтавской губернской ученой архивной комиссии», «Исторического вестника», «Записок Черниговского губернского статистического комитета») і окремих газет («Русского инвалида», «Черниговских губернских ведомостей», «Черниговского слова», «Нового времени») згодом стали основою для його славнозвісного багатотомного «Малороссийского родословника». Перші чотири томи цієї праці вийшли друком ще за життя автора (1908, 1910, 1912, 1914), а останній тоді ще залишився в рукописі [13; 14]. Цікаво, що перший том видання В. Модзалевський присвятив Василю Руммелю. У передмові Вадим Львович підкреслив: «Посвящая свой труд памяти известного генеалога Василия Владимировича Руммеля (1855–1902), я хотел выразить этим дань моей благодарности этому дорогому и близкому для меня человеку, под руководством которого я начал свои занятия по генеалогии и который всегда с полным сочувствием содействовал мне в моих изысканиях, представив мне сведения» [13, с. 3, 4].

У перших чотирьох томах дослідник розмістив родоводи 234 сімей (у 1-у томі – 59, 2-у – 61, 3-у та 4-у – 59 і 55 відповідно). У п'ятому томі, який тривалий час залишався у рукописі, але був виданий частинами у 1996–2004 рр., містяться родовідні розписи ще 33-х родин [14]. Як відзначала Н. В. Лобко в одній зі своїх публікацій, деякі родовідні розписи В. Л. Модзалевського містять набагато більше інформації, ніж праці О. М. Лазаревського, присвячені цим же родинам, і пояснюється це, зокрема, ширшим колом опрацьованих ним історичних джерел [8, с. 42]. Згідно з констатацією С. І. Білокозя, праця В. Л. Модзалевського «Малороссийский родословник» «склала по суті, потужний систематизований архів української старшини й дворянства, оскільки поза мережею родинних зв'язків дає рясну інформацію про їх освіту, перебіг кар'єри, майновий стан. Коли врахувати, що від фамільних архівів українського дворянства збереглися лише поодинокі комплекси (Дорошенки, Галагани), то значення «Родословника» важко переоцінити» [2, с. 12].

Як і його старший колега О. М. Лазаревський, Вадим Модзалевський звертав увагу також на роль жінок в історії старшинських родів: він вписував їх до розписів, вказував з якого роду походять, а в разі повторного заміжжя подавав відомості про їхніх других чоловіків, наводив інформацію про посаг або маєтності, які перейшли услід за ними їхнім чоловікам. Дослідник також завжди

намагався простежувати спорідненість відомих старшинських родів (наприклад, Полуботків, Скоропадських, Розумовських). Високу оцінку окремим генеалогічним дослідженням В. Модзалевського, присвяченим окремим українським козацько-старшинським родам, дали Д. Дорошенко та О. Оглоблин [5, с. 203, 204; 9, с. 38–40]. Як слушно відмітив в одній зі своїх статей сучасний український історик В. І. Воронов, В. Л. Модзалевський удосконалював традиційну методику складання родовідних і це відіграло важливу роль у перетворенні генеалогії на спеціальну (допоміжну) історичну дисципліну [4, с. 89].

Особливістю статей і праць В. Л. Модзалевського є те, що вони, крім відомостей з генеалогії, насичені також цінними історичними даними про майнові здобутки старшини та кількість селян, які мешкали в їхніх маєтках. Саме завдяки цим відомостям можна стверджувати про відчутну диференціацію у середовищі козацько-старшинської еліти. Цей момент відображено також і у праці С. І. Білокозя, присвяченій В. Л. Модзалевському: «Даючи об'єктивну, конкретну, глибоко диференційовану характеристику життя української козацької старшини та її нащадків аж до початків ХХ сторіччя, вчений не залишив каменя на камені від курйозної теорії «єдиного потоку». Ця антинаукова теорія характеризувала український народ лише як козацько-селянський стан, без прошарку управлінчого, без національної еліти, без національної аристократії, ледь не без інтелігенції» [1, с. 245, 246].

Будучи людиною освіченою та відкритою для всього нового, Вадим Модзалевський разом з геральдистом В. К. Лукомським та графіком Г. І. Нарбутом працював над «Малороссийским гербовником», який побачив світ у 1914 р. і став досить помітним і навіть певною мірою знаковим явищем української та світової геральдики [12]. Щоправда, як цілком слушно зазначив відомий український історик О. Б. Коваленко, така назва не зовсім відповідала змістові цієї праці, оскільки насправді в ній оповідається лише про герби чернігівського дворянства [7, с. 122]. У цей самий час учений досліджував історію виробництва гутного скла в Україні в XVII–XVIII ст. Але цей його доробок був опублікований лише в 1926 р. під назвою «Гути на Чернігівщині».

Найбільшого визнання серед науковців В. Л. Модзалевський набув, коли на початку 1910-х рр. перебрався до Чернігова, де обійняв посаду керуючого справами (вченого секретаря) Чернігівської губернської вченої архівної комісії, працював секретарем Чернігівського дворянського зібрання, очолював Чернігівський музей українських старожитностей імені В. В. Тарновського. Завдяки своїм зв'язкам, перебуваючи на

посаді директора музею, він зміг домогтися капітального ремонту приміщень музею, значно поповнити його фонди археологічними колекціями, нумізматичними знахідками, зразками порцелянових і фаянсових виробів Межигірської та Воткінської фабрик, серією оригінальних ілюстрацій М. І. Мікешина до «Кобзаря» Тараса Шевченка. У цей самий час ним був підготовлений і опублікований досить змістовний збірник документів XVII–XVIII ст., які зберігались у рукописному відділі музею.

Після Лютневої революції 1917 р. Вадим Львович уключився в активне українське суспільне життя. У цей час він був і керуючим справами губернського виконавчого комітету, і членом Ради при губернському комісарі, і секретарем комісії у справах виборів до установчих зборів. Кілька разів його кандидатуру висували на посаду губернського комісара або його помічника, але він щоразу відмовлявся.

У травні 1917 р. В. Л. Модзалевський був призначений губернським комісаром з охорони пам'яток старовини та мистецтва на Чернігівщині. Вадим Львович був одним із фундаторів громадського Комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва Чернігівщини, який займався збереженням місцевих архівів, музеїв та бібліотек. Він ініціював перевезення до Чернігова низки фамільних архівів та колекцій з поміщицьких маєтків, які тоді потерпали від погромів, а також урятував від загибелі архів Чернігівського губернського жандармського управління.

У цей самий час він входив до Союзу автономістів-федералістів і брав активну участь у роботі Чернігівської «Просвіти», організував курси українознавства та виставку української старовини й мистецтва, а вже у квітні 1918 р. Вадим Модзалевський був запрошений до Києва на посаду голови Архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтв і національної культури. У березні 1919 р. після приходу до влади в Україні більшовиків і переїзду до Києва радянського уряду історик очолив Архівну секцію ВУКОМПІСу. Нею під особливу охорону було взято всі відомчі і приватні архіви у Києві, а на базі останніх розпочалась організація єдиного державного архівного фонду. «І цілими днями звозив Модзалевський і товариші його по праці Мороз, Соловйов та інші в будинок першої гімназії на Бібіківській вулиці [бульварі] папери й документи. Закладали Центральний архів... Змінилася влада, прийшла Директорія, а Модзалевський все на своєму посту. Він робив діло. Було перед ним стільки вчених, стільки істориків, професорів університету для архівних справ, – а ніхто не знайшов часу й охоти зайнятися саме тою справою – збирання в одне

місце, рятування, тимчасовим огляненням і перевірненням усіх архівів», – згадував про цей час у житті Вадима Модзалевського Г. Лукомський [3, с. 27, 28].

Згідно з даними одного із сучасних біографів ученого Н. В. Лобко, у липні 1919 р., після реорганізації Архівної секції, В. Л. Модзалевський очолив Головне архівне управління і Всеукраїнський Головний архів. У цей самий час Вадим Львович став членом Культурно-просвітницької комісії при Українській мирній делегації, членом Комісії для розгляду питань про герби та печатки Української держави, Археографічної комісії, Комісії з охорони пам'яток культури, керівником Комісії для складання біографічного словника при Українській Академії Наук, секретарем редакції журналу «Наше минуле» [8, с. 38].

Протягом останніх років свого життя В. Л. Модзалевський майже не займався генеалогічними дослідженнями. Проте 1919 р. в «Записках історико-філологічного відділу УАН» все ж була надрукована одна з останніх його біографічно-генеалогічних розвідок, присвячена Р. Ракушці-Романовському, ймовірному автору «Літопису Самовидця». Зіставивши відомості про життя та діяльність Р. Ракушки-Романовського з подіями, описаними Самовидцем, дослідник дійшов висновку, що автором літопису не міг бути ніхто інший. На цей момент спеціально увагу звернули у своїх публікаціях О. Б. Коваленко та Н. В. Лобко [7, с. 122; 8, с. 38].

Загалом оцінюючи наукову спадщину В. Л. Модзалевського, слід зауважити, що за його працями можна вивчати не лише генеалогію й історичну біографістику, а й геральдику, соціальну психологію, життя та побут козацької старшини у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Зібрані ним копії архівних матеріалів є особливо цінними, оскільки переважна більшість оригіналів пізніше була втрачена під час війн, а особисте листування дослідника з представниками різних дворянських родів, яке охоплює період з 1897 по 1918 рр., містить значну кількість цікавих відомостей про конкретних історичних осіб доби Гетьманщини, наданих їхніми нащадками.

Генеалогічні ж дослідження В. Л. Модзалевського відрізнялися надзвичайною ґрунтовністю, величезним багатством джерельного матеріалу, майстерними технічними й методичними прийомами його обробки, серйозністю, зваженістю й аргументованістю авторських висновків і узагальнень, а тому цілком по праву можуть бути віднесені до числа кращих наукових здобутків української історіографії в рамках студіювання проблем цієї спеціальної історичної дисципліни.

Бібліографічні посилання

1. Білокінь С. Вчений, якого я люблю / С. Білокінь // Україна. Наука і культура. – 1996. – Вип. 29. – С. 240–249.
2. Білокінь С. Український родослівник / С. Білокінь // Українська культура. – 1991. – №4. – С. 12–13, 30–31.
3. Вінок на могилу п'ятьох діячів мистецтва. Пам'яті: Є. І. Нарбута, В. Л. Модзалевського, О. О. Мурашка, К. В. Шероцького та П. Я. Дорошенка // Хроніка 2000. – 2005. – Вип. 61–62. – С. 13–35.
4. Воронов В. І. Генеалогічні дослідження українських істориків другої половини XIX – початку XX ст.: історіографічний аспект / В. І. Воронов // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень: міжвуз. зб. наук. пр. / редкол.: А. Г. Бolečух (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – С. 72–92.
5. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. І. Дорошенко. – К., 1996.
6. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2010. – Т. 7.: Мл-О. – С. 20–21.
7. Коваленко О. Б. В. Л. Модзалевський як історик України / О. Б. Коваленко // Укр. іст. журн. – 1972. – № 4. – С. 121–123.
8. Лобко Н. В. Внесок В. Л. Модзалевського в розвиток української генеалогії: методика складання родоводів українського дворянства / Н. В. Лобко // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. V. – Л., 2006. – С. 35–44.
9. Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці / О. Мезько-Оглоблин; ред. Л. Р. Винар. – Острог; Н.-Й., 2000.
10. Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1904. – № 3. – С. 315–347; № 4. – С. 1–35; № 5. – С. 193–230.
11. Модзалевский В. Леонтий Артемьевич и Павел Леонтьевич Полуботки / В. Модзалевский // Русский биографический словарь. – СПб., 1903. – Т. XVII. – С. 427–446.
12. Модзалевский В. Малороссийский гербовник / В. Модзалевский, В. Лукомский; рис. Е. Нарбута. – Пг., 1914.
13. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К., 1908. – Т. I.
14. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К.; СПб., 1996–2004. – Т. V. – Вып. 1–5.

References

1. Bilokin, S., 1996. Vcheny, yakoho ya lyublyu [The scientist whom I love]. *Ukrayina. Nauka i kul'tura* [Ukraine. Science and Culture], iss. 29, pp. 240-249 (in Ukrainian).
2. Bilokin, S., 1991. Ukrayins'kyi rodoslivnyk [Ukrainian book of genealogical records]. *Ukrayins'ka kul'tura* [Ukrainian culture], No 4, pp. 12-13, 30-31 (in Ukrainian).
3. Vinok na mohyly p'yat'okh diyachiv mystetstva. Pam'yati: Ye. I. Narbuta, V. L. Modzalevs'koho, O. O. Murashka, K. V. Sherots'koho ta P. Ya. Doroshenko [The wreath on the grave of five artists. Memory: Ye. I. Narbut, V. L. Modzalevsky, O. O. Murashko, K. V. Sherotsky and P. Ya. Doroshenko], 2005. *Khronika 2000* [Chronicle 2000], iss. 61-62, pp. 13-35 (in Ukrainian).
4. Voronov, V. I., 2008. Henealohichni doslidzhennya ukrayins'kykh istorykiv druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st.: istoriografichnyy aspekt [Genealogical Research on Ukrainian historians between the second half of the 19th and early 20th century : historiographical aspect]. *Bolebruh, A. G. (editor). Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istoriyi Ukrayiny. Rozvidky z teorii ta metodolohiyi doslidzhen'* [Problems of historiographical and sources studies on history of Ukraine. Exploration of theory and methodology research] [Interuniversity collection of scientific papers]. Dnipropetrovsk, pp. 72-92 (in Ukrainian).
5. Doroshenko, D., 1996. *Ohlyad ukrayins'koyi istoriografii* [Review of Ukrainian historiography]. Kyiv (in Ukrainian).
6. Smoliy, V. A. (chairman of the editorial board), 2010. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [Encyclopedia of History of Ukraine] : in 10 vols. Kyiv, vol. 7 (Ml – O), pp. 20-21 (in Ukrainian).
7. Kovalenko, O. B., 1972. V. L. Modzalevs'kyi yak istoryk Ukrayiny [V. L. Modzalevsky as a historian of Ukraine]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian historical journal], No 4, pp. 121-123 (in Ukrainian).
8. Lobko, N., 2006. Vnesok V. L. Modzalevs'koho v rozvytok ukrayins'koyi henealohiyi: metodyka skladannya rodovodiv ukrayins'koho dvoryanstva [Modzalevsky's contribution to the development of Ukrainian Genealogy: Technique of compiling of Ukrainian nobility pedigrees]. *Henealohichni zapysky Ukrayins'koho heral'dychnoho tovarystva* [Genealogical notes of the Ukrainian Heraldry Society]. Lviv, No. 5, pp. 35-44 (in Ukrainian).
9. Mez'ko-Ohloblyn, A., 2000. *Lyudy Staroyi Ukrayiny ta inshi pratsi* [People of Old Ukraine and other works]. Ostroh; N.Y.
10. Modzalevsky, V., 1904. General'nyy sud'ya Ivan Charnysh i yego rod [Judge General Ivan Charnysh and his family]. *Kyevskaya starina* [Kievian antiquities], No 3, pp. 315-347; No 4, pp. 1-35; No 5, pp. 193-230 (in Russian).
11. Modzalevsky, V., 1903. Leontiy Artem'yevich i Pavel Leont'yevich Polubotki [Leonty Artemyevitch and Pavel Leontyevich Polubotko]. *Russkiy biograficheskiy slovar'* [Russian Biographical Dictionary]. St. Petersburg, vol. 17, pp. 427-446 (in Russian).
12. Modzalevsky, V., & Lukomsky, V., 1914. *Malorossiyskiy gerbovnik* [Malorossiyskiy armorial]. Petrograd (in Russian).
13. Modzalevsky, V., 1908. *Malorossiyskiy rodoslovnik* [Malorossiyskiy book of genealogical records]. Kiev, vol. 1 (in Russian).
14. Modzalevsky, V., 1996 – 2004. *Malorossiyskiy rodoslovnik* [Malorossiyskiy book of genealogical records]. Kiev; St. Petersburg, vol. 5, iss. 15 (in Russian).

Надійшла до редколегії 28.12.2015

М. А. Руднев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

К ИСТОКАМ МАРКСИСТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ РУССКОГО КОНСЕРВАТИЗМА: Г. В. ПЛЕХАНОВ О М. М. ЩЕРБАТОВЕ

На материале трехтомного обобщающего труда Г. В. Плеханова «История русской общественной мысли» (1914–1917) рассматривается интерпретация и оценка основоположником русского марксизма творческого и идейного наследия первого идеолога русского дворянского консерватизма XVIII в. М. М. Щербатова.

Руднев М. А. До джерел марксистської історіографії російського консерватизма: Г. В. Плеханов про М. М. Щербатова.

На матеріалі тритомної узагальнюючої праці Г. В. Плеханова «Історія руської суспільної думки» (1914–1917) досліджується інтерпретація і оцінка основоположником російського марксизму творчої та ідейної спадщини першого ідеолога російського консерватизму

батов, во многом заложившая основу его трактовки в ранней советской историографии.

Ключевые слова: М. М. Щербатов, Г. В. Плеханов, истоки, марксизм, историография, идейное наследие, консерватизм, оценка, интерпретация.

XVIII ст. М. М. Щербатова, що у значній мірі заклало основу її трактовки у ранній радянській історіографії.

Ключові слова: М. М. Щербатов, Г. В. Плеханов, витоки, марксизм, історіографія, ідейна спадщина, консерватизм, оцінка, інтерпретація.

Rudnev M. A. To origins Marxist historiography of Russian conservatism: G. V. Plekhanov about M. M. Scherbatov.

On the materials of the G. V. Plekhanov's three-volume generalizing «History of Russian Social thought» (1914–1917) his treatment and appraisal of the ideological heritage of M. M. Shcherbatov as the founder and first ideologist of the Russian nobleman's conservatism in the following historiographical perspective is examined. This aspect of the Plekhanov's treatise became the first trial of the Marxist historiography to interpret the Shcherbatov's socio-economic and political views and Russian “pre-parliamentary” conservatism in general. G. V. Plekhanov, the founder of the Russian Marxism, strongly disputed the

historiographical identification of Shcherbatov-ideologist as “the liberal and progressist” which was traditional for the Russian Pre-October historical and philological science. In the scientific and ideological perspective this Plekhanov's Marxist treatment determined the following interpretation of the Shcherbatov's ideological heritage in the early, Pre-Stalinist Soviet historiography.

Keywords: M. M. Shcherbatov, G. V. Plekhanov, origins, Marxism, historiography, ideological heritage, conservatism, treatment, appraisal.

Одной из самых очевидных и устойчивых тенденций современного общественно-исторического сознания и официальной идеологии в странах, пребывавших в составе цивилизационного пространства Российской империи и Советского Союза (в первую очередь, в России и Украине), является пристальный и акцентированный интерес к эпохам максимальной политической мощи и «цветущей сложности» (К. Н. Леонтьев) их культурно-исторического бытия. Для современной России одной из таких «знаковых» и отчасти сакрализированных исторических эпох выступает время правления Екатерины II, почти с математической точностью охватывающее вторую половину русского «некалендарного» XVIII века.

Наряду с несравнимо более глобальными и весомыми внутривосточными и геополитическими процессами «золотой век Екатерины» ознаменован также первичной дифференциацией общественной мысли на два антагонистических и, в то же время, органично взаимодополняющих направления: «просветительского» (прогрессистского) и консервативного, что, в свою очередь,

означало обретение ею качественно нового, «полноценного» статуса и начало ее непрерывного (вплоть до 1917 г.) исторического бытия. При этом следует отметить особенно характерную для общественного сознания современной России непреходящую популярность и прямую идеологическую востребованность (в том числе на самом верхнем уровне политической элиты) идеологии консерватизма дооктябрьского периода. Самым показательным и радикальным выражением подобной стратегической тенденции стало недавнее объявление его идейного и духовного наследия одной из мировоззренческих основ программы монополю правящей политической силы – путинской «партии власти» «Единая Россия».

Легко предположить, что в современной историографии (точнее, в научно-гуманитарном дискурсивном пространстве) и в более идеологизированном научно-публицистическом жанре обостренный закономерный интерес к историческому опыту русского консерватизма эпохи Империи реализуется главным образом в исследованиях персоналогического характера, посвященных жи-

зненному пути и идейному наследию его основоположников и виднейших представителей, среди которых одно из ключевых мест и, что особенно важно, хронологическая «пальма первенства» принадлежит князю М. М. Щербатову (1733–1790) – одному из первых историков России, автору семитомной «Истории Российской» (1770–1791), выдающемуся мыслителю и публицисту.

Следует отметить то очевидное обстоятельство, что историко-научное осмысление и оценка творческого пути Щербатова-историка представляет собой отдельную самостоятельную страницу историографической традиции. С другой стороны, проблема аналитической реконструкции историографического образа М. М. Щербатова в его главной для нас ипостаси фактического основоположника и первого идеолога первоначальной (докарамзинской) версии русского дворянского консерватизма – особенно на раннем этапе формирования этого образа в дооктябрьской исторической науке и интеллектуальном пространстве – предстает как одно из актуальных и результативных направлений исследовательской активности историографа общественной мысли. Исходный момент генезиса рассматриваемой историографической традиции совпадает с первым этапом процесса становления истории русской общественной мысли как относительно самостоятельной исторической дисциплины, которая ведет свою «родословную» от работы А. И. Герцена «О развитии революционных идей в России» (1851), совместившей в себе черты яростной революционной публицистики и научно-популярного трактата [2].

Поворотными пунктами формирования историографического образа М. М. Щербатова в общем контексте историографии русского консерватизма стали обращения к его идейному наследию в «Истории русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» (1884) радикального «неославянофила» М. О. Кояловича (1828–1891) [3], в «Очерках по истории русской культуры» видного историка «школы Ключевского», будущего лидера кадетской партии П. Н. Милюкова (1859–1943) – точнее, в их заключительном III томе под названием «Национализм и европеизм» (1899–1902), содержащем обзор истории общественно-политической мысли до XVIII в. включительно [4] и, наконец, в трехтомном труде основоположника русского марксизма Г. В. Плеханова (1856–1919) «История русской общественной мысли» (1914–1917). Именно плехановская «История...», которую, как и в случае с милюковскими «Очерками...», автор успел довести лишь до екатерининской эпохи (точнее – до характеристики идейного наследия А. Н. Радищева), фактически подвела окончательные итоги дооктябрьской историографической

традиции и в определенной мере заложила идейно-концептуальные основы советской историографии общественной мысли (в том числе русского консерватизма и либерализма) на ее самом раннем, досталинском этапе.

Соответственно, наше сегодняшнее обращение к этому, казалось бы, «исчезающему малому» проблемно-историографическому персоналогическому сюжету обретает несомненную научно-познавательную и, отчасти, идеологическую значимость – ведь интерпретация и оценка Г. В. Плехановым идейного наследия М. М. Щербатова обращает современного исследователя к проблеме истоков русской марксистской историографии в ее первоизданном («чистом») облике, еще не отягощенном прибавкой «ленинская» и официальным («единственно верным») статусом в идеократическом советском социуме.

«Несущей конструкцией» общей исторической концепции Г. В. Плеханова, – имеющей очевидный и ярко выраженный идеологический характер, – является вполне закономерное для виднейшего революционера-марксиста, посвятившего свою жизнь борьбе с социально-политическим строем Российской империи, утверждение, что Россия уже на раннем («московском») этапе своего исторического бытия, согласно лапидарному изложению его современного биографа, «сложилась как страна полувосточного деспотизма со стабильным режимом и абсолютным подчинением населения государству», при этом «духовное ее развитие всецело зависело от Запада, особенно в период пришествия капитализма, определившего европеизацию общественного строя» [6, с. 646, 647]. Исходя из сказанного, основоположник русского марксизма приходит к априорному для него выводу, что, «отставая от общественных взглядов западных европейцев, общественные взгляды русских людей станут сближаться со взглядами обитателей восточных деспотий в той самой мере, в какой русские, т. е. собственно московские (! – М. Р.) общественные отношения станут приобретать восточный характер» [6, с. 135].

Как уже было сказано, плехановская трехтомная «История русской общественной мысли» стала первой «пробой пера» марксистской интерпретации идейного наследия М. М. Щербатова. Речь идет о ее заключительном, незавершенном томе, посвященном общественной мысли XVIII в., который был доведен автором до рассказа о творческом пути и мировоззрении А. Н. Радищева. Фрагментарный аналитический обзор идейного наследия основоположника русского дворянского консерватизма содержится в VIII («Движение общественной мысли под влиянием взаимной борьбы различных общественных элементов. – Комиссия об Уложении»), IX («Вопрос об отно-

шении России к Западу во второй половине XVIII века») и X («Вопрос о самодержавии. – Братья Панины, Щербатов, Княжнин, Кречетов») главах III тома плехановского труда.

Щербатовский сюжет «Истории русской общественной мысли» Г. В. Плеханов начинает с констатации того очевидного исторического обстоятельства, что «единственным русским сословием, смотревшим не назад, а вперед, было тогда у нас дворянство», но оно якобы «не видело впереди ничего, кроме привилегий для себя, некоторых стеснений для купечества и дальнейшего усиления крепостной зависимости крестьянства» – и, одновременно, с полемики с дерптским историком А. Г. Брикнером, который в статье «Князь М. М. Щербатов как член «Большой комиссии» 1767 г.» в журнале «Исторический вестник» (1881, № 10) представлял князя Михаила «сторонником либеральных начал, защитником гуманности, благородно мыслящим человеком, филантропом» [1, с. 245]. Со своей стороны основоположник русского марксизма решительно заявляет, что «Щербатов был самым сильным сторонником стремления упрочить и расширить дворянские привилегии», однако, «говоря в пользу этих привилегий, он, в самом деле, высказывал порой гуманные взгляды» [7, с. 131].

Итак, называя М. М. Щербатова «едва ли не самым замечательным идеологом русского дворянства», Г. В. Плеханов отмечает при этом, что «дворянская идеология имела у него свой особый оттенок» [7, с. 185]. Легко предположить, что говоря об «особом оттенке дворянской идеологии», автор «Истории русской общественной мысли» имеет в виду влияние на князя Михаила французского просветительства («просветительской французской литературы»). Г. В. Плеханов затрагивает также один из весьма востребованных сюжетов русской историографии второй половины XIX – первой четверти XX вв. (начиная еще от А. И. Герцена) – вопрос о «славянофильстве» М. М. Щербатова (или, точнее, о его генетической принадлежности к протославянофильству). По несколько легковесному заключению автора «Истории русской общественной мысли», «со славянофилами его... роднит лишь (? – М. Р.) консервативное настроение...» [7, с. 189]. (С точки зрения современного историка русского консерватизма, отмеченная нами легковесность решения Г. В. Плехановым неизбывной историографической проблемы «Щербатов и славянофильство» должна быть скорректирована по меньшей мере указанием на бросающееся в глаза «единодушие» князя Михаила и ранних славянофилов 1830–1850-х годов в неприятии петровской модернизации и ее главного исторического результата – режима вестернизированной абсолют-

ной монархии, что означает явное сходство «негативной программы» (при очевидном антагонизме их социально-политических взглядов и в первую очередь – позиций по «крестьянскому вопросу»).

Основоположник русского марксизма – на том основании, что М. М. Щербатов «напоминает вельможам об их долге перед государем и перед народом», а «правителям об их долге перед народом» – признает, что «крепостнические убеждения не мешали Щербатову, – как не мешали они и Сумарокову, – по-своему желать добра народу» [7, с. 217]. Тем не менее Г. В. Плеханов приходит к совершенно однозначному заключению относительно возможного «либерализма» князя Михаила и, соответственно, – его общей идеологической позиции: «... мы очень сильно ошиблись бы, если бы основываясь на его, несомненно, вполне искренней ненависти к самовластию, вообразили его сколько-нибудь последовательным учеником энциклопедистов или же приписали тот образ мыслей, который окончательно сложился уже в XIX веке (! – М. Р.) и получил название либерального» [7, с. 220]. (К огромному сожалению, незавершенность плехановской «Истории русской общественной мысли» не дает возможности прояснить его точную позицию по сакраментальному историографическому вопросу о генезисе русского либерализма и соотнести ее с практически общепринятой в новейшей историографии концептуальной версией о славянофильстве и западничестве конца 1830-х – первой половины 1850-х годов как первом полноценном «двуедином» историческом воплощении либеральной идеологии в России).

По мнению Г. В. Плеханова, «хорошо знакомый с современной ему западноевропейской литературой, Щербатов не был, да и не мог быть, ни последовательным сторонником освободительной философии, ни либералом» – на том логически неопровержимом для него основании, что «либерализм, как и освободительная философия, был идейным продуктом борьбы со «старым порядком», а «Щербатов (напротив – М. Р.) выступал убежденным сторонником крепостного права» [7, с. 221]. Более того, «Щербатов отвергал «химеру равенства» даже в применении к дворянскому сословию» и «в своих политических мечтах он не шел дальше приобретения политических прав тем родовитым дворянством, идеологом которого явился... уже в Комиссию об Уложении» [7, с. 221]. (Легко предположить, что в данном случае автор «Истории русской общественной мысли» попросту «вынес за скобки» щербатовский проект идеального социально-политического устройства, представленный в «Путешествии в землю Офирскую» и предполагающий институционально оформленную «конституционную»

систему сословно-иерархического общественно-го представительства).

Г. В. Плеханов признает, что «как бы, однако, ни были далеки от либерализма аристократические стремления Щербатова, факт тот, что он не только не удовлетворялся существовавшим в России (начиная с Петра I – М. Р.) политическим порядком, но глубоко ненавидел его» [7, с. 221]. (Несомненно, самым неопровержимым аргументом в пользу столь решительного заключения был щербатовский памфлет «О повреждении нравов в России», почему-то ни разу прямо не упомянутый в «Истории русской общественной мысли»). Однако при этом основоположник русского марксизма инкриминирует князю Михаилу отказ от действенного противостояния «глубоко ненавидимому» им екатерининскому режиму и, ни много ни мало, «приспособление» к нему («стараться послужить стране, приспособляясь к существующему порядку и порой далеко, – по крайней мере, на нашу нынешнюю мерку (! – М. Р.), заходя в процессе приспособления», а «когда слишком заболит сердце при виде многочисленных бедствий родной страны... тогда отводить душу в резких, полных негодования статьях... заранее зная, что им не суждено быть напечатанными») [7, с. 222, 223]. С точки зрения современного неангажированного исследователя – учитывая тогдашние исторические реалии и конкретные обстоятельства жизненного пути и духовно-интеллектуальной биографии М. М. Щербатова – подобный ригористический упрек в конформизме выглядит, мягко говоря, безосновательным.

Свою итоговую характеристику идейного наследия и самой личности князя Михаила Г. В. Плеханов увенчал эффектной ретроспективной экстраполяцией хрестоматийных образов из классической литературы и общественной мысли: «Как публицист, М. М. Щербатов был одним из

“лишних людей” того времени, одной из “умных ненужностей”, чтобы употребить здесь остроумное выражение А. И. Герцена» [7, с. 223].

Завершая разговор об истоках марксистской историографии русского консерватизма на примере плехановской трактовки идейного наследия М. М. Щербатова, следует констатировать то очевидное обстоятельство, что в советской гуманитарной науке вплоть до середины 1980-х годов практически безраздельно доминировала однозначная «консервативно-охранительная» идентификация социально-политических взглядов последнего, и при этом варьировалась лишь ее радикальность (по шкале «консерватизм-охранительство-реакционность»). Вместе с тем в ее хронологических и институциональных рамках происходило формирование альтернативного подхода к идейному наследию князя Михаила, а именно – его «либеральной (конституционалистской)» интерпретации, которая впервые прозвучала еще в предперестроечное время в поворотной для рассматриваемой нами историографической традиции полемической статье С. А. Егорова «М. М. Щербатов о преобразовании государственного строя в России», опубликованной в журнале «Советское государство и право» (1985, № 2).

Разумеется, всесторонний обзорный анализ развития и трансформации историографического образа Щербатова-идеолога в советской и новейшей российской исторической науке является потенциальной сверхзадачей для отдельной проблемно-историографической работы, а в конечном итоге – в совокупности с реконструкцией его дооктябрьской «предыстории», должен стать одним из ключевых структурных элементов будущего обобщающего исследования историографии русского «допартийного» консерватизма эпохи Империи.

Библиографические ссылки

1. Брикнер А. Г. Князь М. М. Щербатов как член «Большой комиссии» 1767 г. / А. Г. Брикнер // Исторический вестник. – 1881. – № 10. – С. 217–249.
2. Герцен А. И. Предисловие / А. И. Герцен // «О повреждении нравов в России» князя М. Щербатова и «Путешествие» А. Радищева. Факсимильное издание / под ред. М. В. Нечкиной и Е. Л. Рудницкой. – М., 1985. – С. III–XIV.
3. Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / М. О. Коялович. – Минск, 1997.

4. Милуков П. Н. Очерки по истории русской культуры: в 3 т. / П. Н. Милуков. – М., 1995. – Т. 3.
5. Михайлова М. В. Плеханов Георгий Валентинович / М. В. Михайлова / Русские писатели. 1800–1917: биограф. словарь. – М., 1999. – Т. 4: М–П. – С. 642–647.
6. Плеханов Г. В. Сочинения / Г. В. Плеханов. – М.; Л., 1925. – Т. 20.
7. Плеханов Г. В. Сочинения / Г. В. Плеханов. – М.; Л., 1925 – Т. 22.

References

1. Brickner, A. G., 1881. Knyaz' M. M. Shcherbatov kak chlen «Bol'shoy komissii» 1767 g. [Prince M. M. Shcherbatov as a member of the “Great Commission” 1767]. *Istoricheskiy vestnik* [Historic Bulletin], No 10, pp. 217–249 (in Russian).
2. Herzen, A. I., 1985. Predisloviye [Preface]. «O povrezhdenii nravov v Rossii» knyazya M. Shcherbatova i «Puteshestviye» A. Radishcheva. Faksimil'noye izdaniye [Prince Shcherbatov's “About corruption of morals in Russia” and Radischev's “Journey”] [Facsimile edition]. Moscow, pp. III–XIV (in Russian).
3. Koyalovich, M. O., 1997. *Istoriya russkogo samosoznaniya po istoricheskim pamyatnikam i nauchnym sochineniyam* [The history

- of Russian self-consciousness on the historical monuments and scientific writings]. Minsk (in Russian).
4. Milyukov P. N., 1995. *Ocherki po istorii russkoy kul'tury* [Essays on the history of Russian culture]. Moscow, vol. 3 (in Russian).
5. Mikhailova, M. V., 1999. Plekhanov Georgiy Valentinovich [Plekhanov Georgy Valentinovich]. *Russkiye pisateli* [Russian writers]. 1800–1917. [Biographical Dictionary]. Moscow, vol. 4 (M–P), pp. 642–647 (in Russian).
6. Plekhanov, G. V., 1925. *Sochineniya* [Works]. Moscow; Leningrad, vol. 20 (in Russian).
7. Ibid., vol. 22.

Надійшла до редколегії 12.05.2016

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

КНИЖКОВА СПАДЩИНА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО У ФОНДАХ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Висвітлено постать та діяльність видатного українського вченого-історика, етнографа та фольклориста Д. І. Яворницького за його книжковою спадщиною. Проаналізовано джерела та шляхи надходження, тематика видань та бібліографічне оформлення. Розглянуто

роль регіоналістики у процесі формування національної книжкової спадщини.

Ключові слова: фондові зібрання, книжкова спадщина, Д. І. Яворницький, Катеринослав.

Лучка Л. Н. Книжное наследие Д. И. Яворницкого в фондах научной библиотеки Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара.

Освещено личность и деятельность видного украинского ученого-историка, этнографа и фольклориста Д. И. Яворницкого по его книжному наследию. Проанализировано источники и пути поступления, тематика изданий и библиографическое оформление.

Рассмотрено роль регионалистики в процессе формирования национального книжного наследия.

Ключевые слова: фондовые собрания, книжное наследие, Д. И. Яворницкий, Екатеринослав.

Luchka L. M. D. I. Yavornitsky's book heritage in collections of the scientific library of Oles Honchar Dnipropetrovsk national university.

The article deals with analysis of books written by a famous Ukrainian scientist, historian, ethnographer, folklore researcher and cultural activist D. I. Yavornitsky, which are stored in the Scientific library of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University. The initial book collection of the library was created in 1918. It consisted of books from Katerinoslav secondary schools. D. I. Yavornitsky made a valuable contribution to the history of the university and its library. Basic criteria for bibliographic analysis of D. I. Yavornitsky's books are the following: content, chronological limits, subject matter, publishing houses, seals and inscriptions, number of copies printed. A part of books came to University library from Katerinoslav's schools. The collection of D. I. Yavornitsky's books grew in difficult post-war years (1947) and in the 60–80-s of the 20th century. Each book by D. I. Yavornitsky has scientific and historical

value, has peculiar decoration and structure. The books contain maps, indices and appendices. His books contain materials on church and judicial system, everyday life and traditions which were common in Zaporizhzhya regions. The scientist's books contain pictures of Ukrainian and Russians painters I. E. Repin and O. G. Sladkov which are of great scientific value as well. The publishing of the books is connected with names of famous landowners G. P. Alexeev, M. M. Komstadius and V. V. Tarnovsky. The article gives information about lifetime editions of D. I. Yavornitsky and their interesting modern reissues in Ukraine. Researching and analyzing of D. I. Yavornitsky's literary heritage will help to show the features of publishing in the Russian Empire and highlight individual contribution to Katerinoslav history and culture.

Keywords: book collections, book heritage, D. I. Yavornitsky, Katerinoslav.

Історико-книгознавче дослідження спрямоване на пошук матеріалів про склад та зміст книжкової спадщини бібліотек, які виконують провідну роль у світовому культурному просторі. Фондові зібрання зберігають літературу, що є свідком певного часового простору та слугує потужним інструментарієм у процесах ґрунтовного аналізу та поглибленого вивчення бібліотекознавчих досліджень. Постать Д. І. Яворницького та його наукова діяльність на теренах Катеринославщини широко висвітлена вітчизняними науковцями С. В. Абросимовою, В. М. Зарубою, С. І. Світленком, М. П. Чабаном, Г. К. Швидько, М. М. Шубравською. Український вчений постійно працював

в архівах та бібліотеках України, Росії, Польщі, розшукуючи та вивчаючи цінні матеріали з історії України, її народу та культурної спадщини. І тому зрозумілим є наявність його творів у сучасних бібліотеках та постійна увага науковців до історичної спадщини української нації.

Наукова бібліотека Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (далі – ДНУ ім. Олеся Гончара) зберігає понад 20 назв праць Д. І. Яворницького, які стали об'єктом історико-книгознавчого дослідження. Історичні розвідки Д. І. Яворницького вирізняються історіографічними джерелами, ґрунтовністю та викладом матеріалу. Дослідження мають пря-

ме відношення до Катеринославської губернії і вводять читачів ще в одну площину наукового доробку українського вченого-історика. Історія Наукової бібліотеки ДНУ ім. Олеса Гончара починалась у 1918 р., з часом відкриття у Катеринославі приватного університету. Відповідно до статуту університет повинен мати бібліотеку. Основу початкового фонду бібліотеки новоствореного університету складали книжкові колекції середніх навчальних закладів Катеринослава: Класичної гімназії, I та II реальних училищ, чоловічої та жіночих гімназій. У 1927 р. фонд бібліотеки нараховував 45 тис. книг, серед яких були праці Д. І. Яворницького [5, с. 49].

Людина енциклопедичних знань і величезної працездатності, Д. І. Яворницький залишив помітний слід в історії Дніпропетровського університету. У 1920-х рр. Д. І. Яворницький завідував кафедрою українознавства. Творча спадщина відомого українського історика козацтва включає історичні та філологічні праці, які належать до пам'яток історичної думки України. Наукові праці й інтереси вченого присвячені історії українського козацтва та окремих постатей, вивченню українського фольклору, археологічним студіям.

80–90-ті роки XIX ст. були плідним періодом наукової діяльності Д. І. Яворницького. Він опублікував низку праць, зокрема «Запорожье в остатках старины и преданиях» у двох частинах (1888 р.), «Сборник материалов для истории запорожских козаков» (1888 р.), «Публичные лекции по археологии России» (1890 р.), «Вольности запорожских козаков» (1890 р.), «И. Д. Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков» (1894 р.). У цей період етнограф розпочав працю над створенням тритомної монографії «История запорожских козаков» (1892–1897 рр.). Цінною є праця «Число и порядок Запорожских Сечей» обсягом 76 аркушів, яка була надрукована у журналі «Киевская старина» за 1884 рік, № 7.

У першій третині XX ст. автором були написані такі праці: «Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг.» (1906 р.), «Гетман Петр Конашевич Сагайдачный» (1913 р.), «Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 г.» (1915 р.), «Україно-руське козацтво перед судом історії» (1918 р.), «Словник української мови. Т. 1: А-К» (1920 р.), «Дніпрові пороги: альбом фотографій з географічно-історичним нарисом» (1928 р.), «До історії Степової України» (1929 р.). Ґрунтовним виданням початку ХХІ ст. стала підготовлена авторським колективом Дніпропетровського національного історичного музею (далі – ДНІМ) ім. Д. І. Яворницького «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького» (шість випусків, 1997–2012 рр.).

Основними критеріями бібліографічного аналізу видань стали тематика, хронологічні межі, зміст, видавництва, печатки та написи, наклад. Цікавою є історія надходжень досліджуваної спадщини. Більшість праць потрапили до наукової бібліотеки у 20-ті роки ХХ ст., за часів існування у Катеринославі університету. Частина видань потрапила до університетської бібліотеки з катеринославських навчальних закладів. Фонд Д. І. Яворницького зростав у повоєнні роки (1947 р.) і в 60–80-ті рр. ХХ ст.

Певна кількість праць Д. І. Яворницького були надруковані у петербурзького видавця І. М. Скороходова. Цікаву інформацію подає «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького». Відомо, що видавці спілкувалися з українським істориком, підтримували тісні стосунки та допомагали йому у друкуванні та розповсюдженні історичних праць автора. Так, листування І. М. Скороходова і Д. І. Яворницького дає можливість уявити процес та умови книгодрукування в Російській імперії наприкінці ХІХ ст.: вартість накладу видання «И. Д. Сирко...» коштував 270–290 крб. [7].

Кожне видання Д. І. Яворницького має наукову історичну цінність та привертає увагу елементами оформлення та структурою. Видання «Вольности запорожских козаков: историко-топографический очерк» містить «Описание плана города Екатеринослав», три мапи, покажчик власних назв, додатки. Цікавою є праця «Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 г.». Дев'ять років Лука присвятив службі в Полтавському монастирі. Описані подорожі він здійснював за дорученням монастиря, «за подаяннями» з метою збирання коштів на користь духовного закладу. Праця цікава матеріалами про церковний та судовий устрій, побут, звичаї, вірування, що існували на запорозьких землях.

Праця «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» була видана у Санкт-Петербурзі, у видавництві Л. Ф. Пантелєєва, що розміщувалось на Невському проспекті, будинок 30, кімната 7. За 30 років видавничої діяльності Л. Ф. Пантелєєв як просвітянин та громадський діяч надрукував понад 260 книг загальним накладом 650 тис. прим. Видавець серед літератури виділяв саме наукові праці. Зі спогадів відомо, що власник видавав твори передових учених другої половини ХІХ ст. Книга друкувалася у М. Лебедева накладом 1 550 прим. [2, с. 11].

Вищезазначена праця побачила світ за сприяння поміщика, відомого колекціонера предметів давнини на півдні Росії В. В. Тарновського (1 тис. крб.). Загальна вартість видання складала 3 тис. крб. Наукова цінність праці полягає у наявності в ній 57 ілюстрацій (у передмові зазначено

55), виготовлення яких виявилось складною справою, семи мап Запорозьких Січей та загального плану запорозьких земель. Малюнки зроблені руками українського та російського живописців І. Є. Рєпіна та О. Г. Сластьона. Предмети козацького побуту були взяті з колекцій Г. П. Алексєєва, Я. П. Новицького, О. М. Поля. Важливою подією для міста стало перевидання у 2005 р. за колективною редакцією ДНІМ ім. Д. І. Яворницького зазначеної монографії українською мовою [2, с. 11; 6].

Найголовніша праця Д. І. Яворницького «История запорожских казаков. Т. 1, 2, 3» була надрукована за фінансової підтримки землевласника Херсонського повіту, шанувальника запорозької старовини, приятеля Д. І. Яворницького М. М. Комстадіуса. Є кольоровий додаток – креслення «Земляные укрепления близ Желтых Вод, на месте Польского лагеря». Щоб зробити видання більш наочним, корисним та потрібним шанувальникам історії козацтва, до першого тому вміщено 22 ілюстрації, виконаних, переважно, художником І. Є. Рєпіним. Варто зазначити: праця має печатку «Фундаментальная библиотека Екатеринославского института народного образования» (назва Дніпропетровського університету 1920-х рр.) [1, с. 23].

Працю «Публичные лекции по археологии России» автор присвятив катеринославському поміщику, дворянину, другу Г. П. Алексєєву. У книзі значне місце посідають археологічні дослідження курганів Катеринославської губернії та їх знахідки. До відома науковців зазначимо, що видання зберігає печатку «Клуб Пролетарского студенчества», який існував у Дніпропетровську в 20-х рр. ХХ ст. і потребує дослідження.

Вивчаючи історію запорозького козацтва, український історик опрацьовував величезну кількість бібліотечних та архівних джерел. Так, під час роботи над працею про кошового отамана І. Д. Сірка автор використав матеріали понад 50 джерел (літописів, мемуарів та ін.). У видання включені додатки, які містять епістолярії (листи представників козацької влади: І. Сірка, Д. Многогрішного, П. Дорошенка). У 1990 р. у видавництві «Промінь» зазначена праця вийшла українською мовою. Твір потрапив до університетського книгозібрання з бібліотеки, що розміщувалася на початку ХХ ст. на залізничній станції Пост-Амур (Катеринославська губернія).

Після революції 1917 р. змінюється ситуація з українським друком: окремими виданнями, невеликим за обсягом, доходять до читача художні твори В. Винниченка, Б. Грінченка, А. Кашенка та ін. У Катеринославі продовжує друкувати свої розвідки з історії запорозького козацтва Д. І. Яворницький. У 1917 р. у Катеринославі

при книгарні «Слово» діє видавництво «Слово», спочатку як центр друкування політичної, а з часом – дитячої літератури. Наприкінці 1918 р. саме це видавництво розпочало друкувати великий «Словник української мови» як доповнення до «Словаря української мови» Б. Грінченка. Передмову до цього видання написав особисто професор Д. І. Яворницький 26 жовтня 1919 р. З виходом першого тому «Словника» видавництво припинило свою діяльність, усі справи були передані Катеринославській Спільноті споживчих товариств (1920 р.) [4, с. 64; 8, с. 293].

Цікавою є доля книги Д. І. Яворницького «Дніпрові пороги». Цей альбом фотографій з географічно-історичним нарисом вийшов з друку у Харкові у «Держвидав України» 1928 р. Видання містить 43 фото, за художнє оформлення відповідав харківський книжковий графік О. В. Маренков. Видання, що зберігається у науковій бібліотеці ДНУ ім. Олесь Гончара, було придбано на Першому українському букиністичному аукціоні (Київ, грудень 1987 р.) за 550 крб. (стартова ціна становила 25 крб.). Видання стало результатом експедиційної роботи, що здійснювалась на запорозькій землі до будівництва Дніпровської гідроелектростанції. Варто звернути увагу на наклад: 3 тис. прим. У 1989 р. видавництво «Промінь» підготувало перевидання твору [10].

Серед праць окресленої тематики треба зазначити альбом «З української старовини». Вперше книга побачила світ у Санкт-Петербурзі 1900 р. у видавництві А. Ф. Маркса, званого видавця та книгопродавця. Нариси з історії України за текстом Д. І. Яворницького доповнені ілюстраціями, зробленими друзями та однодумцями автора: живописцем-баталістом М. С. Самокишем і майстром пейзажу та історичної картини С. І. Васильківським [3].

У 1937 р. Д. І. Яворницький завершує роботу над рукописом з історії міста Катеринослава. Джерело зберігається у БАН України (Київ). Ця книга – одна з перших праць з історії нашого міста, яке Д. І. Яворницький називав «славним українським Манчестером». Перше видання нарисів «История города Екатеринослава» побачило світ у видавництві «Промінь» 1989 р., у 1996 р. підготовлено друге, доповнене видання. Хронологічні межі охоплюють період з 70-х рр. ХVIII ст. до початку 30-х рр. ХХ ст. Особливістю праці є наявність значної кількості фактичного матеріалу, взятого у попередників – катеринославських діячів. Наукову цінність нарисів складають документи, знайдені Д. І. Яворницьким в архівах Катеринославської казенної палати та Катеринославської духовної консисторії [9].

Перше видання твору «Гетман Петр Конашевич Сагайдачный» вийшло з друку в Катерино-

славі 1913 р. російською мовою. Д. І. Яворницький називав П. Сагайдачного «великою особою в південноруській історії». Цією працею український вчений прагнув зберегти пам'ять про видатну постать для майбутніх поколінь з любов'ю до українського народу, його історії, мови. Твір надруковано з археографічним опрацюванням тексту. З метою збереження колориту епохи деякі цитати, написи наводяться мовою оригіналу (польською). У 1991 р. дніпропетровське видавництво «Січ» перевидало працю українською мовою за перекладом В. Чуйка. Передмову підготував український історик Г. І. Сергієнко.

До 150-річчя та 155-річчя від дня народження вченого-патріота ЛНУ ім. І. Франка перевидав у серії «Дрібненька бібліотека» лекцію професора кафедри історії України Д. І. Яворницького «Україно-руське козацтво перед судом історії», яку він прочитав у Катеринославському університеті у вересні 1918 р. Ним був розроблений курс історії місцевого краю. Вперше праця вийшла у катеринославській друкарні І. П. Мордхилевича у 1918 р., яка знаходилася по вул. Феодосійській. Цінністю львівського видання є стаття доктора історичних наук Б. Якимовича «Дмитро Яворницький: вчений і громадський діяч» [1, с. 41; 10].

Серед сучасних видань треба зазначити безцінну багатотомну працю наукового колективу ДНІМ ім. Д. Яворницького – «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Т. 1-6. Дніпропетровськ: Гамалія; АРТ-ПРЕС, 1997–2012». У місцевих колах приємною подією стала підготовлена доктором історичних наук В. М. Зарубою біобібліографія «Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940)» із серії «Історики держави і права» (2005 р.). Із 2004 р. починають виходити «Твори» Д. І. Яворницького, заплановані як 20-томне наукове видання. Сьогодні наукова бібліотека пропонує читачам отримати тільки три томи (1, 2, 8).

Таким чином, книжкова спадщина Д. І. Яворницького є важливим інструментом у процесі наукових досліджень з історії України та краєзнавства. Вивчення та аналіз наукових праць, створених українським вченим-істориком у різні хронологічні періоди, дають можливість висвітлити внесок, роль та місце особистості в історико-культурному вимірі Катеринославщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Опрацювання бібліотечних фондів щодо історії книжкових зібрань дозволяють виявити умови та стан видавничої справи у Російській імперії в цілому та в Катеринославській губернії зокрема.

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова С. В.** Д. І. Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов. – Х., 2009.
2. **Абросимова С. В.** Перша монографія Д. Яворницького / С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко // Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005. – 3-тє вид., випр. і доп. – Ч. 1. – С. 3–22.
3. 3 української старовини: альбом / текст Д. І. Яворницького; малюнки М. С. Самокиша та С. І. Васильківського. – К., 1991.
4. **Лисиченко Д.** Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині / Д. Лисиченко // Бібліол. вісті. – 1930. – № 2. – С. 57–69.
5. Питання та замітки ДІНО / відп. ред. ректор М. Л. Александров. – Д., 1927.
6. **Світленко С. І.** Українські інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького в Наддніпрянщині дореволюційного пе-

ріоду / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко та ін. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 25–48.

7. **Скориходов І. М.** Лист до Д. І. Яворницького від 30.05.1894 р. / І. М. Скориходов // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко. – Д., 2012. – Вип. 6. – С. 518.

8. **Тимошик М.** Історія видавничої справи: підруч. / М. Тимошик. – К., 2003.

9. **Яворницький Д. І.** Історія міста Катеринослава / Д. І. Яворницький. – 2-е изд., доп. – Д., 1996.

10. **Якимович Б.** Дмитро Яворницький: вчений і громадський діяч / Б. Якимович // Яворницький Д. Україно-руське козацтво перед судом історії / Д. Яворницький; упоряд., авт. вступ. ст. та наук. ред. Б. Якимович. – Л., 2010. – С. 5–25.

References

1. Abrosymova, S. V., & Paramonov, A. F., 2009. *D. I. Yavornytsky's family and his genealogy*. Kharkiv (in Ukrainian).
2. Abrosymova, S. V., & Vasylenko, N. Ye., 2005. *Persha monohrafiya D. Yavornytsky's* [The first D. Yavornytsky's monograph]. *Yavornytsky, D. I. Zaporozhzhya v zalyshkakh starovyny i perekazakh narodu* [Zaporozhzhya in the remains of ancient traditions and people stories]. Dnipropetrovsk, part 1, pp. 3-22 (in Ukrainian).
3. Yavornytsky, D. I. (text), Samokysh, M. S. & Vasylykivsky, S. I. (pictures), 1991. *Z ukrayins'koyi starovyny* [Some Ukrainian antiquity] [Album]. Kiev (in Ukrainian).
4. Lysychenko, D., 1930. *Korotkyi ohlyad ukrayins'koyi vydavnychoyi diyal'nosti, presy ta knyhotorhivli na kolyshniy*

Katerynoslavshchyni [Overview of Ukrainian publishing, press and book trade in former Ekaterinoslav region]. *Bibliolohichni visti* [Bibliological news], No 2, pp. 57-69 (in Ukrainian).

5. Alexandrov, M. L. (managing editor), 1927. *Pytannya ta zamitky DINO* [Questions and notes of the DIFE]. Dnepropetrovsk (in Ukrainian).

6. Svitlenko, S. I., 2010. *Ukrayins'ki intelektual'ni zv'yazky D. I. Yavornytsky's* [D. I. Yavornytsky's Ukrainian intellectual connections in the Naddnipryanska Ukraine in pre-revolutionary period]. *Naddnipryanska Ukrayina: istorychni protsesy, podiyi, postati* [Naddniprianska Ukraine: historical processes, events, personalities] [Coll. of scientific works]. Dnipropetrovsk, iss. 8, pp. 25-48 (in Ukrainian).

7. Skorokhodov, I. M., 2012. Lyst do D. I. Yavornyts'koho vid 30.05.1894 r. [Letter to D. I. Yavornytsky at 30/05/1894]. *Abrosymova, S. Beketova, V., Vasilenko, N. (compilers). Epistolarna spadshchyna akademika D. I. Yavornyts'koho* [Epistolary heritage of Academician D. I. Yavornytsky]. Dnipropetrovsk, iss. 6, pp. 518 (in Ukrainian).

8. Tymoshyk, M., 2003. *Istoriya vydavnychoyi spravy* [The history of publishing] [Tutorial]. Kiev (in Ukrainian).

9. Yavornytsky, D. I., 1996. *Istoriya goroda Yekaterinoslava* [The history of Ekaterinoslav city] : 2nd ed., supplement. Dnepropetrovsk (in Russian).

10. Yakymovych, B., 2010. Dmytro Yavornyts'kyy: vchenyy i hromads'kyy diyach [Dmytro Yavornytsky : scientist and public figure]. *Yavornytsky, D. Ukrayino-rus'ke kozatstvo pered sudom istoriyi* [Ukraine-Ruthenian Cossacks on the court of history]. Lviv, pp. 5-25 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 1.03.2016

Є. О. Кравченко

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара**ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1930-х рр.
ЗА ДАНИМИ ЗАРУБІЖНОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Проаналізовано провідні тенденції, характерні для демографічної історії України 1930-х рр. в новітній історіографії. З'ясовано головні складові джерельної бази з теми, уведеної до наукового обігу протягом останнього часу. Показано всю неоднозначність кількіс-

них оцінок втрат народонаселення радянської України в 1930-ті рр. та методологічні причини такого явища.

Ключові слова: історіографія, історична демографія, радянська статистика, репресії, голодомор, статистичний метод та новітні засоби обчислень.

Кравченко Е. А. Демографические потери населения Украины в 1930-х гг. по данным зарубежной и отечественной историографии.

Подан анализ ведущих тенденций в новейшей историографии, характерных для демографической истории Украины 1930-х гг. Выявлены основные составляющие источниковой базы этой темы, что были введены в научный оборот в последнее время. Показано всю неоднозначность количественных оценок по-

терь народонаселения советской Украины в 1930-е гг. и методологические причины такого явления.

Ключевые слова: историография, историческая демография, советская статистика, репрессии, голодомор, статистический метод и новейшие средства расчета.

Kravchenko Ye. O. Demographic losses of Ukraine's population in the 1930s. according to foreign and domestic historiography.

The analyses of main trends in the modern historiography, which characterize demographical situation in Ukraine in 1930-s is done. The main components of the source base of this topic that have been introduced into scientific circulation in recent years are found out. The ambiguity of quantitative estimates of the population-loss in the Soviet Ukraine during 1930-s and methodological reasons for this phenomenon are shown. There was emphasized the need for the introduction to the researched theme a new methods of working with statistical sources. Important in this context is the legacy of «knights Ukrainian statistics» (Ptukha, Khomenko, Korczak-Chepurkivsky). It was posed the problem of holistic review of historical and demographic

changes in the structure and growth of population in the Ukrainian territory both 1930s and throughout Soviet history. Only then we could talk about the degree of qualitative changes of Ukrainian society due to the increased mortality of 1930s. The holistic picture has to take into account the number of deaths among victims of repression and people, who were interned to the special squads, among whom mortality was the most mass. Also made a point of striving to involve in further scientific research new calculation system with using information technology.

Keywords: historiography, historical demography, statistics Soviet, repression, famine, statistical methods and new means of calculation.

Близько трьох десятиліть пройшло з часу діяльності комісії Джеймса Мейса наприкінці 1980-х рр. з приводу надання відомостей міжнародному загалу щодо страшних втрат українського народу під час «Великого Голоду» 1932–1933 рр. Тоді ж було оприлюднено результати так званого «репресованого» перепису 1937 р., який відкрив очі на демографічну ситуацію 1930-х рр. у СРСР. Проте історики й зараз доволі неоднозначно характеризують цю трагічну епоху. При цьому вони використовують різні джерела, різні статистичні методи обчислень, іноді досить суттєво розходяться в цифрах. Також різниться й загальна демографічна картина в Радянському Союзі й Україні у той час.

Актуальність цієї розвідки пояснюється болючою спадщиною сталінізму, за якої ми маємо існувати. Тим паче залишається безліч проблемних та вузлових питань, на які дослідники до сих пір не

можуть дати однозначної відповіді. Демографічний процес на радянських теренах у 1930-ті рр. – одна з таких невирішених проблем, яка не знайшла свого остаточного розв'язання на сторінках спеціальної наукової літератури. Перше, що видає подібний стан речей – це різні кількісні показники в оцінках втрат народонаселення, що тим чи іншим шляхом відображають масштаби величезної соціальної катастрофи народів Радянського Союзу. Висвітлення подібної історіографічної проблематики важливе не тільки з точки зору прямих та непрямих доказів жахів сталінського режиму. Дотично тема демографічних втрат у ті роки торкається концепту тоталітарності взагалі.

Метою даної статті буде, по-перше, встановлення кола спеціальних наукових праць із питань демографічних втрат українського народу під час колективізації та розгортання сталінських репре-

сивних операцій; по-друге, аналіз через історіографічний матеріал вузлових проблем обчислення кількості населення у той час та демографічної динаміки в СРСР у 1930-х рр.; по-третє, з'ясування складових джерельної бази істориків і демографів-фахівців із вивчення цієї проблеми.

Для початку слід зазначити, що терени Української СРР є оптимальними для дослідження демографічних процесів 1930-х рр. у СРСР загалом. Україна чи не найбільше постраждала від сталінської політики, а з іншого боку мала досить налагоджену систему обліку, здатну охопити майже все населення. Цей аспект цікавий з більш глобального погляду, оскільки загалом необхідно зрозуміти як працювали радянські органи влади в ті часи. На думку французького дослідника А. Блюма, саме історія розвитку Статистичного управління СРСР відображає вплив сталінської політики на наукове та адміністративне життя країни [3]. Його монографія відіграла важливу роль у поновленні дискусії про рівень тоталітарного контролю над людиною, започаткованої ще в 1950-ті рр. німецьким філософом єврейського походження Ханною Аренд [2].

За свідченням сучасної української дослідниці Ірини Терлецької, дослідження демографічних втрат від Голодомору та репресивної політики зараз є одним із найбільш перспективних і затребуваних напрямів сучасної вітчизняної історіографії [22]. Проте на українських теренах такі розвідки є скоріше винятком, ніж яскравим прикладом.

На мою думку, проблема визначення ступеня вивченості демографічної історії УРСР 1930-х рр. лежить у декількох площинах. По-перше, це загальна спрямованість досліджень. Більшість демографів повертають питання у ракурс висвітлення трагедії Голодомору – Геноциду, відриваючи увагу від доволі специфічної динаміки населення УСРР в 1930-х рр. По-друге, фахівці по-різному оцінюють ступінь репрезентативності джерел, а саме статистичних матеріалів тих років. Звідси маємо розходження в рівнях оцінки та інтерпретації природного руху населення та відмінності у визначенні ступеня впливу на останній екзогенних факторів.

Для початку окреслимо провідні праці про динаміку народонаселення УРСР в 1930-х рр. Для цього визначимо їх джерельну базу, перш за все, ступінь використання дослідниками демографічної статистики.

Загалом демографічна статистика – досить складний науковий напрям, і відповідно комплекс джерел, особливо щодо методології та засобів використання теорії на практиці. В основі прикладних історико-статистичних досліджень як у фіксації, так і в інтерпретації матеріалу найчастіше лежить так званий «статистичний метод». Ця

назва сягає корінням ще у XVIII ст. Власне трактування вона отримала і в радянській демографії та соціальній статистиці. Зокрема український радянський дослідник М. В. Птуха спеціально торкнувся цього питання [21]. Для використання статистичного методу потрібна розлога вибірка матеріалу та типологічних таблиць із визначеними рядками характеристик. Розглянемо наявність джерел, потрібних для генеральної вибірки статистичного матеріалу, котрі використовують фахівці з питань демографічної історії 1930-х рр. Такий широкий ряд матеріалу використовують у якості історичних джерел для різноманітних розрахунків. По-перше, це три загальносоюзних переписи населення, які здійснювалися Центральним статистичним управлінням СРСР (з 1931 р. – Центральним управлінням народногосподарського обліку) у 1926, 1937 та 1939 рр.

Відразу постає питання про ступінь вірогідності таких джерел. Перепис 1926 р. більшість дослідників визначають як найбільш якісний, оскільки він був проведений фахівцями земської статистики колишньої Російської імперії. Першим, хто спробував проаналізувати його результати, став «лицар» української статистики Ю. Корчак-Чепурківський. Наприкінці 1920-х рр. він зіставив кількість дітей до 5 років по Україні за переписом 1926 р. з даними народжень за два попередні роки і прийшов до висновку, що цифри за обліком населення зменшено. За оцінками демографа недооблік немовлят у віці до трьох років складав 11,9 % [7, с. 67].

Незбігання розрахунку Ю. Корчак-Чепурківського та даних перепису 1926 р. радянський дослідник М. Птуха пояснював слабким обліком смертності [20]. Ця дискусія зашилась незакінченою. Подолати надмірну акумуляцію вікової структури першого загального радянського перепису намагався представник французької демографічної школи Ж.-Н. Бірабен. Він спробував вирішити завдання стосовно безперервного ряду кількісних показників населення за окремі роки у вікових співвідношеннях [24].

Згодом американський демограф С. Максудов лише поправив Бірабена на 100 тисяч осіб у нижчому ряду вікової структури [18, с. 58]. Американський дослідник середини XX ст. Ф. Лорімер вніс деякі коригування до перепису. На його думку, різниця в розрахунках у віці до одного року склала 4,2 %, а у віці одного року – 8,2 % [25, с. 134]. Той же С. Максудов лише допускав, що загальна похибка в розрахунках населення за переписом 1926 р. склала приблизно 0,5 % (тобто більше 700 тис. осіб) [17].

Російські дослідники Є. М. Андрєєв, Л. Є. Дарський та Т. Л. Харькова останніми провели поправку перепису для чисельності населення у віці

0,1 та 2 років у розмірі 8,2 % або 700 тис. осіб у загальносоюзному масштабі [1, с. 35].

Колектив сучасних українських дослідників (Т. Боряк, О. Воловина, А. Ковбасюк, Н. Левчук, О. Рудницький) у статті «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки» використовують методику розрахунку Ю. Корчака-Чепурківського. Як наслідок, вони отримали ймовірну кількість незареєстрованих у переписі дітей віком до 4 років числом в 242,8 тис. осіб (0,8 % від загальної кількості населення) [13, с. 91].

Перепис 1937 р. вітчизняна історіографія називає репресованим. Його матеріали тривалий час були засекречені і стали відкритими широкому загалу лише наприкінці 1980-х рр. Саме цей перепис відкрив величезні людські втрати від цілеспрямованої політики сталінського керівництва. Проте дані перепису збереглися не повністю та не містять інформації про статеві-віковий склад населення кожної республіки. Військовослужбовці та спецконтингент включалися до чисельності республік. Радянський дослідник Ф. В. Лівшиц оцінював недооблік населення за переписом у 450 тисяч осіб, тобто 0,3 % від загальної кількості [14].

Вже згаданий колектив дослідників Є. М. Андрєєв, Л. Є. Дарський та Т. Л. Харькова не знайшов відносних гіпотез щодо корекції результатів перепису, а тому провели її лише для Російської Федерації. За їхніми розрахунками, загальний недооблік становив 0,43 % (знову використовувалося додавання до наймолодшого покоління) [1, с. 45]. Різниця між сумою чисельності одинадцяти республік та чисельністю СРСР у цілому складала, за їхніми розрахунками, 1 686,7 тис. осіб або близько 1 % населення (до того ж мала місце проблема фіксації спецконтингенту та військовослужбовців) [1, с. 47]. Дана поправка використовується укладачами статті «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки», а також ними враховано перерозподіл військовослужбовців задля усунення статево-вікової диспропорції [13, с. 91].

За переписом 1939 р. уперше на всій території Радянського Союзу враховувалося як постійне, так і належне населення на той час (16 січня 1939 р.). Для підвищення точності підрахунків було введено контрольний бланк для осіб, які перебували поза місцем проживання. Проте факт фальсифікацій та політичної заангажованості перепису є загальновизнаним, що викликає необхідність часткової корекції його матеріалів. Є. М. Андрєєв, Л. Є. Дарський та Т. Л. Харькова наполягають на тому, що кількість населення за переписом 1939 р. штучно підвищена на 0,95 % [1,

с. 54]. Хоча Сергій Максудов вважає таку цифру дещо завищеною та висловлює більшу довіру до відкріпних контрольних бланків [16].

Автори статті «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки» при коригуванні чисельності населення за переписом виходили з кількості цивільних мешканців із додаванням спецконтингентів та елімінували необґрунтовано високі поправки. За їхніми розрахунками поправка на недооблік населення становить 0,3 %, а для контрольних бланків використано поправку Є. М. Андрєєва, Л. Є. Дарського та Т. Л. Харькової [13, с. 92].

Окрім матеріалів перепису можна виділити такі види джерел із демографічної історії СРСР, зокрема УРСР, у 1930-х рр., що використовувалися істориками: акти реєстрації народжуваності та смертності в окремих республіках; таблиці народжуваності та смертності, складені радянськими статистиками, зокрема Ю. Корчаком-Чепурківським (хоча їх можна також частково віднести й до історіографії питання); окремі документи, які містили списки спецконтингентів та розстріляних, знайдені після відкриття нових архівів (наприклад, Смоленський архів до 1980-х років використовувався західною історіографією як місце зосередження провідних джерел із демографічної історії 1930-х рр.); матеріали підготовчих та кон'юнктурних переписів цих років.

Якщо розглянути акти реєстрації народжуваності та смертності за 1930-ті рр., то відкритим залишається питання ступеню їх вірогідності. Адже загальновизнаним є той факт, що не всі республіки Радянського Союзу охоплювалися народногосподарським обліком у повній мірі. Станом на 1927 р. регулярність фіксації природного руху населення була характерна лише для європейської частини країни, а такі республіки, як Киргизія, Узбекистан, Таджикистан взагалі не мали постійної реєстрації [13, с. 88].

За свідченнями вищезгаданих російських демографів Є. М. Андрєєва, Л. Є. Дарського та Т. Л. Харькової, на території УРСР у 1934 р. системою обліку охоплювалось 97,5 % населення, з них 99,6 % міського населення та 97,5 % сільського населення [13, с. 90]. На жаль, чітких даних у цьому плані за попередні роки не знайдено, проте відомо, що з 1935 р. систематична фіксація народжень та смертей в органах реєстрації актів громадського стану поліпшилась до стовідсоткового показника [13, с. 91]. Також слід звернути увагу, що на постійний облік населення впливали висилки та депортації, коли значна кількість осіб залишала свої місця проживання. В таких випадках всі документи направляли до «спецкомендатур» НКВС. Як свідчить російський дослідник Сергій

Максудов, соціальна катастрофа 1932–1933 рр. дестабілізувала радянську систему обліку населення взагалі [18, с. 128].

Окрім суто об'єктивних причин, ситуація погіршувалась ще й прагненням місцевої влади зменшити масштаби людських втрат. Тоді ж демографічна інформація не публікується на сторінках офіційних видань. Не відкидаючи необхідність додаткового коригування, сучасні дослідники все-таки висловлюють довіру до наявного статистичного матеріалу та називають тогочасний облік більш-менш сталим [13, с. 85].

Отже, джерельна база з даного питання, залучена істориками-фахівцями, доволі репрезентативна. Особливо це характерно для європейської частини СРСР, зокрема для Української Радянської Соціалістичної Республіки. Проте більшість дослідників порушувала питання щодо ступеня їх вірогідності, а отже надавала різні розрахунки та власне ставлення до цієї проблеми.

Одним із важливих аспектів у рамках досліджуваної теми, порушуваних в історіографії, є механічний та природний рухи народонаселення УРСР в роки перших п'ятирічок.

Для початку слід вказати, що так зване українське питання демографічних втрат постає майже в кожного дослідника, котрий торкається загалом історії народонаселення сталінського періоду. Слід вказати на ключові риси, характерні для історіографії з даної теми. По-перше, відкриття архівів ЦСУ (ЦУНГО) дозволило історикам побачити більш системну картину, а тому розгляд слід сконцентрувати на сучасній історіографії питання, хоч і з певними екскурсами до праць фахівців середини та другої половини ХХ ст. По-друге, характерним для новітньої історіографії є незначні розходження в оцінках надсмертності в цей період (до 0,5–2 мільйонів), що пояснюється різними методиками розрахунків.

Уперше розрахунки втрат народонаселення радянської України в сталінський період були здійснені демографом Ю. А. Корчаком-Чепурківським. Він довів, що загальна чисельність населення радянської України за 1930-ті рр. скоротилася на 4 млн осіб [8, с. 126]. Проте до кінця 1980-х рр. першість у дослідженнях тримала зарубіжна історіографія, у тому числі діаспорна. Найвідомішим дослідником у цьому плані став англієць Роберт Конквест, який одним із перших відкрив світовому загалу проблему Голодомору та репресій. Наприклад, у своїй монографії «Жнива Скорботи» він подав величезні цифри загиблих від голоду селян, в тому числі 5 млн загинуло на території України [6]. На думку С. Максудова, ці дані насправді не стали результатом серйозного наукового дослідження. Згодом сам Роберт Кон-

квест на сторінках англійського журналу «TLS» підкреслив, що завищив втрати населення в роки Великого терору у 3–5 разів [16].

Найякіснішим дослідником демографії радянського періоду на Заході у першій половині ХХ ст. став американський соціолог та демограф Франк Лорімер. Він уперше, не рахуючи Ю. Корчаком-Чепурківського, відкоригував однорічні зведення чисельності населення за переписом 1926 р., провів перестановку за віком чисельності жінок та чоловіків, використовуючи коефіцієнти прожиття таблиць смертності, складені для Європейської частини СРСР у 1926–1927 рр., відкоректовані його учнем Анслеем Дж. Кулом [25, с. 109]. Проте це більше стосувалося території Російської Федерації. Саме для українських земель за методикою Лорімера такі розрахунки здійснили французькі вчені, зокрема вищезгаданий Ж.-Н. Бірабен. Їхні оцінки зафіксували такі втрати: 2 914 тис. осіб старше 12 років та 1 458 тис. дітей до 12 років [24]. Еміграцію українців в 1927–1939 рр. французькі вчені оцінюють у 930 тис. [1]. Згідно з твердженням С. Максудова, в подальшому поправка на міграційні процеси стала наріжним каменем для дискусій серед багатьох фахівців [17].

Третьою системою обчислення став тип Є. М. Андреева, Л. Є. Дарського та Т. Л. Харькової, які повністю змінили систему демографічних даних, спираючись на математичну статеву-вікову поправку трьох загальносоюзних переписів. За допомогою методу багаторазових вікових перестановок кожного покоління вони збалансували нові дані, створивши нову несуперечливу систему демографічних показників [1, с. 152]. Проте знову ж такі розрахунки були орієнтовані на Російську Федерацію.

Ще один представник зарубіжної історіографії, Стівен Уїткрофт, спробував опертись в оцінках втрат на офіційні демографічні дані. До відкриття архівів це призводило до того, що він фактично заперечував факт голоду, пояснивши деяке збільшення смертності хворобами (малярією та туберкульозом). Він також використав дані українських радянських статистиків (Ю. О. Корчака-Чепурківського, М. В. Птухи, А. П. Хоменка) [23]. Західний дослідник знову більшу увагу акцентував на загальнорадянських втратах, однак, на думку Сергія Максудова, не врахував підвищену надсмертність розкуркулених селян [16].

Загальноновизнаною дослідницею демографічних процесів радянського періоду є сучасна російська дослідниця Валентина Жиромська. Її остання монографія «Основные тенденции демографического развития России» торкається питання демографічного розвитку України в 1930-ті рр. На основі статистичних матеріалів В. Б. Жиром-

ська доводить, що від політики колективізації постраждало як місто, так і сільські поселення всупереч популярній тезі про «острівки райського благополуччя» посеред стихії голоду [4, с. 79]. Дослідниця відзначає, що смертність в Україні від Голоду становила в 1933 р. 2,9 млн осіб, проте голодні смерті були і в попередньому, і в наступному році [4, с. 73]. В монографії фіксується негативний приріст населення в 1933 р. на прикладі деяких українських областей. Так в Київській він склав 417,4 тис. осіб, у Харківській – 416,6 тис., у Вінницькій – 182,9 тис., а на Дніпропетровщині населення зменшилося на 125,5 тис. осіб [4, с. 79]. Навіть невисока народжуваність анулювалася мертвонародженнями, чисельність яких зросла в усіх голодуючих районах [4, с. 80].

Досить цікавим є розгляд В. Б. Жиромською проблеми визнання Голодомору на українських теренах як геноциду. Заперечуючи цей факт, що характерно для всієї російської історіографії, вона наводить факти про інші постраждалі республіки. Населення там було поліетнічним (як і на теренах України), а в деяких місцях українці несли менший тягар ніж інші народи СРСР (в Азово-Чорноморському краї та Курській області їх чисельність навіть підвищилася) [4, с. 80]. З цією тезою ще зіштовхнеться українська історіографія. Також у монографії розглянуто внутрішню та зовнішню міграції населення в ті роки, їхню статеву-вікову структуру, зміну природного руху населення та репродуктивну поведінку поколінь. Наприклад, доведено, що віковий склад мігрантів в УРСР мав велику частку дітей та підлітків [4, с. 98]. Велика користь цього дослідження в тому, що В. Б. Жиромській вдалося вписати цей демографічний катаклізм у загальний розвиток народонаселення Радянського Союзу та побачити всі її впливи на демографічній модернізації радянського суспільства.

Далі звернемося до сучасної вітчизняної історіографії з проблеми та її оцінки щодо втрат та руху народонаселення Радянської України.

Визнаним фахівцем у дослідженні теми став київський дослідник Станіслав Кульчицький. Він одним із перших в українській історіографії розпочав дослідження репресивної практики радянської держави. Разом із Сергієм Максудовим він опублікував ще в 1991 р. в «Українському історичному журналі» статтю, присвячену розгляду даних щодо втрат населення України під час Голодомору. Автори взяли до уваги різницю в населенні УРСР за офіційними даними переписів 1926 та 1937 років у 538 тис. осіб [9, с. 5]. Далі вони скоригували відомості РАГСів щодо смертності та народжуваності лише за 1933 р. та отримали такі дані: зареєстровано народжень 470,7 тис.

осіб, смертей – 1 850,3 осіб, природний приріст за рік становив – 1 379,6 осіб [9, с. 7].

За допомогою середнього арифметичного дослідники виключили нормальну смертність та отримали демографічний дефіцит у 4 581 тис. осіб [9, с. 8]. Проте надалі думки істориків розходяться щодо сальдо міграційного балансу. У відомій доповідній записці керівників ЦУНГО від 19 серпня 1937 р. зазначалося, що сальдо міграційного балансу за десятиріччя між переписами зводилося з великими втратами для України у 1 343 тис. осіб [16]. На думку С. Кульчицького, ця цифра може відрізнятись від справжньої на десятки, якщо не на сотні тисяч у той чи інший бік. Дослідник відняв від даних демографічного дефіциту негативне сальдо міграційного процесу та отримав прямі втрати від Голодомору. З урахуванням помилок демографічного обліку 1930-х рр. при визначенні природного і механічного руху населення, справжні втрати коливались у діапазоні від 3 до 3,5 млн осіб [10, с. 80].

Однак Сергій Максудов наголосив на нульовому міграційному балансі протягом розглянутого десятиріччя, а звідси втрати від голоду 1933 р., згідно з цим, становлять від 4 до 4,5 млн осіб [16]. Якщо ще й додати кількість ненароджених, то повні демографічні втрати знаходяться, за оцінкою С. Кульчицького, в інтервалі від 4,3 до 5 млн осіб [9, с. 9]. З відкиданням міграційного балансу, як це робить С. Максудов, повні демографічні втрати лише від голоду на території України становлять 5,5–6 млн осіб [16].

Початок ХХІ ст. характеризується для української історіографії відкриттям певних білих плям із демографічної історії 1930-х рр. Наприклад, донецьким дослідником В. Нікольським було встановлено загальне число заарештованих в 1930-х рр., котре налічувало 651 123 тис. осіб [19, с. 147]. У науковій літературі також висвітлюються нові аспекти проведення «Великого терору» та розкуркулення селян [22].

Нові сучасні погляди на демографічні процеси 1930-х рр. в Україні містяться у збірнику матеріалів міжнародної наукової конференції, проведеної у Києві 25–26 вересня 2008 р. на тему «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка» [12]. Нас, перш за все, цікавлять матеріали виступів фахівців Інституту демографії України Наталії Левчук та Елли Лібанової, а також професора з Північної Кароліни Олега Воловини. Розвідка Елли Лібанової «Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років» є досить ґрунтовною та змістовною [15]. Хоча на самому початку авторка зазначила, що не прагне розкрити методики розрахунків. Це, на мій погляд, є суттєвою вадою роботи. Досить тенденційним є порівняння

Е. Лібановою динаміки народонаселення радянської України та західноукраїнських земель. Окремо нею розглянуто питання смертності протягом кінця 1920–1930-х рр., зокрема вказано, що середньорічна кількість смертей протягом 1929–1931 рр. перевищена у 3,7 рази за офіційними даними і в 6,1 рази – за оціночними [15, с. 269].

Проте авторка не зазначила, яким саме чином нею було зроблено розрахунки та, власне, на які офіційні дані вона спиралась. Цікаво дослідницею подана динаміка смертності сільських та міських жителів. До початку голоду загальна частка смертності селян становила 80–84 %, а у 1933 р. вона зростає до 92 % [15, с. 272]. Абсолютне число померлих селян становило 3,6 млн осіб, а городян – 270 тис. осіб. Також Е. Лібанова подала коефіцієнти смертності. Для міського населення підвищення відбулося у 2,3 рази, порівняно з 1931 р., а для сільського – в 7,4 рази. Одним із позитивних моментів роботи є відображення динаміки очікуваної тривалості життя за статеві-віковим принципом. Наприклад, для 1933 р. даний показник становив 4,4 роки для чоловіків і 6,5 років для жінок [15, с. 273]. Також Е. Лібановою розглянуто катастрофічне падіння народжуваності в Україні у 1932–1933 рр. у вигляді екстремальних кривих по відношенню до інших років. Загальну оцінку від втрат унаслідок Голодомору авторка оцінила в 4,5 млн осіб, з них – 3,4 млн через підвищену смертність, а ще 1,1 – через знижену народжуваність [15, с. 274]. Причому авторка констатувала, що ця подія спричинила западину в статеві-віковій піраміді не меншу, ніж Друга світова війна.

У розвідці Олега Воловини «Втрати від Голодомору: методологічні проблеми та науково-дослідницькі задачі» вказано на провідні методологічні складнощі у розгляді динаміки народонаселення, а також розглянуто загальні варіювання оцінок демографічних втрат у діапазоні від 2,6 до 10 млн осіб, наголошено на складності поєднання історичного та демографічного профілів досліджень [26, с. 285]. Автор стверджує необхідність якомога ширшого уведення до наукового обігу нових джерел з даної теми. Він звернув увагу на дискусію щодо визнання трагічних подій 1930-х рр. Геноцидом українського народу. Також дослідник провів порівняльний аналіз втрат України та Російської Федерації за матеріалами розвідок Р. Девіса та С. Уїткрофта. Наприклад, за червень 1933 року Україна втратила 1,9 млн осіб у чистому показнику смертності, коли Росія – лише близько 42 тис. [26, с. 289].

Автор не оминув увагою і розгляд статево-вікової структури населення, спираючися на дані Інституту демографії та соціальних досліджень. У висновках Олег Воловина наполягає на необхідності об'єднання зусиль демографії та історії у

розгляді ретроспекції втрат, а також на важливості регіональних досліджень з даної теми [26, с. 290].

У статті Наталії Левчук «Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок Голодомору 1931–1933 років» для визначення рівня смертності та дожиття населення було проаналізовано динаміку смертності до початку політики «великого перелому» та під час голоду [12]. За матеріалами Ю. О. Корчака-Чепурківського, М. В. Птухи, та А. П. Хоменка авторкою розглянуто динаміку поколінь, рівня дожиття та загального коефіцієнта смертності на українських землях до 1928 р. включно. Нею також зроблено порівняння даних показників з такими ж для Західної Європи.

Далі Н. Левчук подала динаміку абсолютної кількості смертей кінця 1920-х – початку 1930-х рр. За авторськими підрахунками, зростання кількості померлих було набагато більшим, ніж за офіційними матеріалами: кількість померлих у 1932 р. становила 795,4 тис. осіб, а в 1933 р. сягала 3,6 млн осіб [12, с. 320]. Щодо динаміки сільського та міського населення, а також рівня статево-вікової структури дослідницею приведено таблиці та розрахунки з попередньої статті Лібанової [12, с. 322].

Матеріали доповіді Ірини Курило та Наталії Рингач «Особливості динаміки народжуваності у 1930-ті рр. XX ст. та її детермінанти» демонструють поступальність фертильності українців протягом несприятливого періоду «великого перелому» та індустріалізації [11]. Авторками використовуються дані Ю. Корчака-Чепурківського про рівень народжуваності та кількість проведених абортів у 1920-х рр. При цьому констатується, що в першій половині 1930-х рр. загальний коефіцієнт народжуваності знизився на 17,8 % (або в середньому на 3,8 % щорічно) [11, с. 330]. Для цього періоду була характерна ознака планування сім'ї – обмеження харчування. Це також показує зменшення абортів на селі в 1933 р. (на 65 тис.), порівняно з 1932 р. [11, с. 334]. Проте вже протягом наступного п'ятиріччя після голоду народжуваність зростала (сумарний коефіцієнт зріс більш ніж на 4/5) [11, с. 334]. Слід зазначити, що останні дві публікації не відкривають авторських методик розрахунку, що зумовлює певні складнощі при з'ясуванні ступеня їх вірогідності.

Роботою, яка відкрила науковий дискурс 2010-х рр., став спільний з українськими, російськими та канадськими фахівцями збірник робіт під редакцією В. В. Кондрашова «Современная российско-украинская историография Голода 1932–1933 гг. в СССР». У цій роботі історики підсумували наслідки дослідження великої соціальної катастрофи 1930-х рр. за умов відкритості джерел та наростання політизації теми. Зокрема,

розглянуто методологічні підходи та прийоми до дослідження теми Голоду 1932–1933 рр., особливо регіональний та загальний виміри розгляду даної проблематики.

У демографічному плані цікавий матеріал вищезгаданого С. Кульчицького під назвою «Голодомор как геноцид», де викладені найновіші його погляди на втрати народонаселення України в ті роки. Вони не досить сильно змінилися з часів спільної статті з С. Максудовим, виданої на початку 1990-х рр. Загальна цифра втрат становила 4,649 млн осіб, а з поправкою на неточність обрахунків – 4 млн осіб [5, с. 95]. С. Кульчицький порівнює зміни в кількості різних етносів Радянського Союзу. Якщо чисельність в 1926 р. бралася за 100 %, то внаслідок Голоду в 1937 р. цей показник став: у вірмен – 125,5 %, у татар – 125,2, у росіян – 120,7, казахів – 72,3, українців – 84,7 % [5, с. 95].

Зростання чисельності росіян дослідник вважає не наслідком природного руху населення, а згортанням політики коренізації в радянській Росії. Тоді ж українці з білорусами записувалися працівниками місцевих статистичних органів як росіяни. Ця теза опонує до вищезгаданого доказу відсутності явища геноциду українців, висунутого російською дослідницею В. Б. Жиромською. Бо таким чином розпадається вся конструкція про зростання чисельності українського населення в деяких районах поза межами СРСР. За основу більш сучасних даних С. Кульчицький вважає розрахунки директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України С. І. Пирожкова, що дорівнювали 4,9 млн осіб втрат за період 1929–1939 рр. [5, с. 96].

Праця колективу сучасних українських дослідників Н. Левчук, Т. Боряк, О. Воловини, О. Рудницького, А. Ковбасюк «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки», видана цього року в Українському історичному журналі, завершує розгляд сучасної української історіографії втрат народонаселення України в 1930-ті. Автори статті прийшли до висновку, що за відносними втратами населення від Голоду на 1 тис. осіб Україна посіла друге місце серед постраждалих республік. Всього близько 8,7 млн смертей у СРСР пов'язано з політикою колективізації [13, с. 87]. Визначено, що діапазон людських втрат УРСР внаслідок Голоду лежить у межах від 2,6 до 5 млн осіб [13, с. 87]. Фахівці зазначають, що новим витком у дослідженнях подібної проблематики стане дослідження динаміки населення міста, адже воно також постраждало від сталінської політики. Конче необхідним є вивчення міжпоселенської диференціації втрат у 1930-ті рр. Тому автори намагалися достовірно показати ці втрати для міста та села окремо з урахуванням статеві-вікової структури.

Велике значення має використане коригування статистичних джерел, особливо матеріалів трьох всесоюзних переписів, про що було вказано вище. Слід звернути увагу на методику розрахунку втрат, які включали такі етапи:

1. Корекція чисельності та статеві-вікового складу населення за даними переписів та міського обліку 1931 р.
2. Відновлення та корекція статистики природного руху населення.
3. Відновлення та корекція міграційної статистики.
4. Визначення змін загальної чисельності населення в ці роки.
5. Реконструкція чисельності населення за статеві-віковою структурою за кожен міжпереписний рік.
6. Розрахунки гіпотетичних некризових чисел народження і померлих.

Показано роль приписок до населення республіки утримуваних в таборах. Так, наприклад, у перепису 1939 р. перерозподілено до населення України 383,6 тис. осіб [13, с. 93].

Важливим у плані обрахунків демографічних втрат є матеріали про природний та механічний рух населення. Автори вищезгаданої праці відзначають, що недооблік був характерний як для народжень, так і для смертей. Збільшувався він саме у голодні роки. Три складові підлягали обчисленню поправок на недооблік: числа народжених, померлих дітей до одного року та померлих в один рік та старше. Недооблік смертей дорівнював до початку кризи – 7 % у містах та 12,8 % у селах, а народжуваності – 1,7 та 2,7 % відповідно [13, с. 93]. У голодні роки стало значно гірше. У 1932 р. недооблік для села становив: померлих 21,9 % та 13,6 % народжуваних, а в містах – 8,1 та 3,2 % відповідно. Показники двох наступних років становили:

- 1933 рік: 141,2 % смертей серед селян та 11,9 % серед міщан; 45,6 % народжених у селах та 8,4 % у містах;
- 1934 рік: у містах не зареєстровано 6,4 % смертей та 2 % народжених, а в селах – 10,5 та 5,3 % відповідно [13, с. 93].

Щодо механічного руху населення, то автори статті відмічають, що для його реконструкції потрібно створити динамічні ряди міграційного руху міського населення України в ті роки. Для цього можуть слугувати:

- щорічне сальдо міграції в 1927–1938 рр.;
- розподіл прибулих та вибулих за статтю та віком у 1931 та 1933–1938 рр.

Внутрішня міграція селян у місто вираховувана в 3 388 тис. осіб за 1927–1938 рр. [13, с. 95]. Подібна цифра отримана від частки приросту міських поселень, помножену на абсолютну величину ме-

ханічного відпливу населення із села в місто. Розглянуто дев'ять міграційних потоків у тогочасній Україні: від ув'язнених до виселення «куркулів» із Середньої Азії в УРСР у 1931 р. [13, с. 97]. Питома вага власне селян у міжпереписний період скоротилася від 81,8 до 63,3 %, коли кількість міщан збільшилася вдвічі. Загальна чисельність населення за 12 років міжпереписного часу виросла лише на 2,7 % [13, с. 98]. Доведено, що кількість жителів міст зростали за рахунок адміністративно-територіальних перетворень та механічного руху, а кількість сільських мешканців – виключно завдяки природному [13, с. 99]. Щодо втрат народонаселення, то автори підраховали, що вони становлять 4,5 млн осіб: 3,9 млн через надсмертність та 586 тис. – ненародженими. 90 % людських втрат припали на 1933 р. Сільське населення за рахунок прямих втрат залишилося без 3,6 млн осіб, а міське – без 287,6 тис. осіб. Непрямі втрати становлять 586 тисяч осіб: 519,1 тисяча у містах та 66,9 тисяч у селах [13, с. 101]. Окрім новизни плюси розглянутої розвідки в тому, що в ній дана спроба показати на демографічному матеріалі той факт, що Голод торкнувся не лише українського села, як це раніше зображувала більшість вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Загалом сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія демонструє досить широкий діапазон репрезентації та вивчення теми. Провідними її рисами й ознаками можна вважати: по-перше, ставлення до Голодомору як до найбільш фатальної події 1930-х рр., що змінила всю динаміку та структуру українського народонаселення; по-друге, досить часто в науковій літературі не враховується кількість репресованих та інтернованих до спецконтингентів осіб, смертність серед яких була найбільш масовою; по-третє, зарубіжна та російська історіографія майже завжди торкається даних щодо українських земель лише при розгляді процесу в загальнорадянському масштабі; по-четверте, у вітчизняній історіографії часто не розкриваються методики розрахунків, до того ж відчувається проблема відсутності синтетичних узагальнюючих оглядів як з демографічної історії 1930-х років, так і упродовж всього існування Радянської України, по-п'яте, простежується загальна тенденція щодо відновлення та актуалізації спадщини «цвіту» української радянської статистики (Ю. О. Корчак-Чепурківський, М. В. Птуха, А. П. Хоменко), по-шосте, нагальною стала проблема використання та удосконалення статистичного методу через залучен-

Бібліографічні посилання

1. Андреев Е. М. Демографическая история России: 1927–1959 / Е. М. Андреев, Л. Е. Дарский, Т. Л. Харькова. – М., 1998.
2. Арентс Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арентс. – М., 1996.
3. Блюм А. Бюрократическая анархия. Статистика и власть при Сталине / А. Блюм, М. Меспуле. – М., 2006.
4. Жиромская В. Основные тенденции демографического развития России в XX веке / В. Б. Жиромская. – М., 2012.
5. Кондрашин В. Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / В. В. Кондрашин. – М., 2011.
6. Конквест Р. Жатва Скорби [Електронний ресурс] / Р. Конквест. – Режим доступу: http://www.belousenko.com/books/gulag/conquest_harvest_of_sorrow.htm
7. Корчак-Чепурківський Ю. О. Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР 1925–1926 / Ю. О. Корчак-Чепурківський. – Х., 1929.
8. Корчак-Чепурковський Ю. О. Избранные демографические исследования / Ю. О. Корчак-Чепурковський. – М., 1970.
9. Кульчицький С. В. Втрати населення України від голоду 1933 р. / С. В. Кульчицький, С. Максудов // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 3–10.
10. Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду / С. В. Кульчицький // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 75–85.
11. Курило І. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти / І. Курило, Н. Рингач // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2008. – С. 325–334.
12. Левчук Н. Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок Голодомору 1931–1933 років / Н. Левчук // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2008. – С. 306–324.
13. Левчук Н. М. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Н. М. Левчук, Т. Г. Боряк, О. Воловина // Укр. іст. журн. – 2015. – № 4. – С. 84–112.
14. Лившиц Ф. Д. Перепись населения 1937 года [Електронний ресурс] / Ф. Д. Лившиц. – Режим доступу: http://bagira.nl/zhurnaly/rodina/1989_11/repressirovannaya-perepis.html
15. Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років / Е. Лібанова // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2008. – С. 266–277.
16. Максудов С. Был ли голод 1933 года геноцидом [Електронний ресурс] / С. Максудов. – Режим доступу: <http://maksudovsergei.com/index.php/kollektivizasiya/golodukraina/24-1933.html>
17. Максудов С. Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации [Електронний ресурс] / С. Максудов. – Режим доступу: <http://maksudovsergei.com/index.php/kollektivizasiya/19-2012-04-01-17-09-2709-27>
18. Максудов С. Потери населения СССР / С. Максудов. – Benson, 1989.
19. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Д., 2003.
20. Птуха М. В. Население Украины до 1960 г. / М. В. Птуха // Советская демография за 70 лет. – М., 1987. – С. 46–64.
21. Птуха М. В. Очерки по статистике населения / М. В. Птуха. – М., 1960.
22. Терлецька І. Державний терор в УСРР-УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст. /

I. Терлецька // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 2 – X., 2010. – С. 403–417

23. Уиткрофт С. Показатели демографического кризиса в период голода в СССР [Електронний ресурс] / С. Уиткрофт. – Режим доступу: <http://www.rusarchives.ru/publication/wheatcroft-pokazateli-demografy-crisis-golod-sssr/>

24. Biraben J.-N. Essai sur Revolution demographique de l'URSS [Електронний ресурс] / J.-N. Biraben. – Режим до-

ступу: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/pop_00324663_1960_num_15_5_6752

25. Lorimer F. The population of the Soviet Union: History and Prospects / F. Lorimer. – Geneva, 1946.

26. Wolowyna O. Holodomor losses: methodological problems and research challenges / O. Wolowyna // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2008. – С. 278–291.

References

1. Andreev, E. M., Darski, L. Ye., & Kharkova, T. L., 1998. *Demograficheskaya istoriya Rossii* [The demographic history of Russia]. Moscow (in Russian).

2. Arendt, H., 1996. *Istoki totalitarizma* [The Origins of Totalitarianism]. Moscow (in Russian).

3. Blum, A., & Mespule, M., 2006. *Byurokraticheskaya anarkhiya. Statistika i vlast' pri Staline* [The bureaucratic anarchy. Statistics and power under Stalin]. Moscow (in Russian).

4. Zhiromskaya, V. B., 2012. *Osnovnyye tendentsii demograficheskogo razvitiya Rossii v XX veke* [The main trends of the demographic development of Russia in the 20th century]. Moscow (in Russian).

5. Kondrashin, V. V., 2011. *Sovremennaya rossiysko-ukrainskaya istoriografiya goloda 1932-1933 gg. v SSSR* [The modern Russian-Ukrainian historiography about famine 1932 – 1933 in USSR]. Moscow (in Russian).

6. Conquest, R. *Zhatva Skorbi* [The Harvest of Sorrow] [Electronic resource]. Access: URL: http://www.belousenko.com/books/gulag/conquest_harvest_of_sorrow.htm (in Russian).

7. Korczak-Chepurkivskyy, Y. O., 1929. *Tablytsi dozhyvannya ta spovidanoho zhyttya lyudnosti USRR* [Surviving and hopes population lives tables in Ukrainian SSR]. 1925-1926. Kharkiv (in Ukrainian).

8. Korczak-Chepurkovsky, Yu. O., 1970. *Izbrannyye demograficheskiye issledovaniya* [Selected demographic studies]. Moscow (in Russian).

9. Kulchytsky, S. V., & Maksudov, S., 1991. *Vraty naselennya Ukrayiny vid holodu 1933 r.* [The loss of Ukraine's population from hunger in 1933]. *Ukrayins'kyi istorichnyy zhurnal* [Ukrainian historical journal], No 2, pp. 3-10 (in Ukrainian).

10. Kulchytsky, S. V., 1990. *Trahichna statystyka holodu* [The tragic statistics of hunger]. *Holod 1932 – 1933 rokiv na Ukrayini: ochyma istoriykiv, movoyu dokumentiv* [The famine of 1932-1933 in Ukraine: the eyes of historians and language of documents]. Kyiv, pp. 75-85 (in Ukrainian).

11. Kurylo, I., & Rynhach, N., 2008. *Osoblyvosti dynamiky narodzhuvanosti u 30-ti roky XX storichchya ta yiyi determinanty* [Features of the dynamics of fertility in 30's years of the 20th century and its determinants]. *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukrayini: prychyny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka* [The Famishment of 1932-1933 in Ukraine: reasons, demographic consequences, legal evaluation] [Proceedings of the International Conference]. Kyiv, pp. 325-334 (in Ukrainian).

12. Levchuk, N., 2008. *Nadsmertnist' ta znyzhennya tryvalosti zhyttya v Ukrayini vnaslidok Holodomoru 1931-1933 rokiv* [Overmortality and reduced life expectancy due to Holodomor in Ukraine in 1931-1933 years]. *Ibid.*, pp. 306-324 (in Ukrainian).

13. Levchuk, N. M., Boriak, T. G., & Wolowyna, O., 2015. *Vraty mis'koho y sil'skoho na-selennya Ukrayiny vnaslidok Holodomoru v 1932-1934 rr.: novi otsinky* [The loss of urban and rural population in Ukraine, because of Holodomor in 1932-1934 : new estimates]. *Ukrayins'kyi istorichnyy zhurnal* [Ukrainian historical journal], No 4, pp. 84-112 (in Ukrainian).

14. Livshits, F. D., 1989. *Perepis' naseleniya 1937 goda* [Census 1937] [Electronic resource]. Access: URL: [\[nl/zhurnaly/rodina/1989_11/repressirovan-naya-perepis.html\]\(http://bagira.nl/zhurnaly/rodina/1989_11/repressirovan-naya-perepis.html\) \(in Russian\).](http://bagira.</p>
</div>
<div data-bbox=)

15. Libanova, E., 2008. *Otsinka demohrafichnykh vtrat Ukrayiny vnaslidok Holodomoru 1932-1933 rokiv* [Evaluation demographic losses due to Ukraine Famishment of 1932-1933]. *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukrayini: prychyny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka* [The Famishment of 1932-1933 in Ukraine: reasons, demographic consequences, legal evaluation] [Proceedings of the International Conference]. Kyiv, pp. 266-277 (in Ukrainian).

16. Maksudov, S. *Byl li golod 1933 goda genotsidom?* [Was the Famine of the 1933 year a genocide?] [Electronic resource]. Access: <http://maksudovsergei.com/index.php/kollektivizasiya/golodukraina/24-1933.html> (in Russian).

17. Maksudov, S. *Nekotoryye problemy izucheniya poter' naseleniya v gody kollektivizatsii* [Some of the study problems of the population losses during the collectivization] [Electronic resource]. Access: URL: <http://maksudovsergei.com/index.php/kollektivizasiya/19-2012-04-01-17-09-2709-27> (in Russian).

18. Maksudov, S., 1989. *Poteri naseleniya SSSR* [The loss of the Soviet population]. Benson (in Russian).

19. Nikolsky, V. M., 2003. *Repressyva diyal'nist' orhaniv derzhavnoyi bezpeky SRSR v Ukrayini (kinets' 1920-kh – 1950-ti pp.)* [The repressive activities of the state security of the USSR in Ukraine (the end of the 1920-1950 pp.)]. *Istorko-statystychnye doslidzhennya* [Historical and statistical research]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

20. Ptukha, M. V., 1987. *Naseleniye Ukrainy do 1960 g.* [The population of Ukraine until 1960]. *Sovetskaya demografiya za 70 let* [The Soviet demography during 70 years]. Moscow, pp. 46-64 (in Russian).

21. Ptukha, M. V., 1960. *Ocherki po statistike naseleniya* [Essays on population statistics]. Moscow (in Russian).

22. Terlets'ka, I., 2010. *Derzhavnyy teror v USRR-URSR periodu stalinizmu u vitchyznanyani istoriografii pochatku XXI st.* [The state terror in the USSR in period of Stalinism in Soviet historiography at the early 21st century]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KGB* [Archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB]. Kharkiv, No 2, pp. 403-417 (in Ukrainian).

23. Wheatcroft, S. *Pokazateli demograficheskogo krizisa v period goloda v SSSR* [Indicators for demographic crisis during the famine in the USSR] [Electronic resource]. Access: URL: <http://www.rusarchi-ves.ru/publication/wheatcroft-pokazateli-demografy-crisis-go-lod-sssr> (in Russian).

24. Biraben, J.-N., 1960. *Essai sur Revolution demographique de l'URSS* [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/pop_00324663_1960_num_15_5_6752.

25. Lorimer, F., 1946. *The population of the Soviet Union: History and Prospects*. Geneva.

26. Wolowyna, O. Holodomor losses: methodological problems and research challenges. *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukrayini: prychyny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka* [The Famishment of 1932-1933 in Ukraine: reasons, demographic consequences, legal evaluation] [Proceedings of the International Conference]. Kyiv, pp. 278-291 (in Ukrainian).

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2

Є. Л. Фещенко,
К. В. Мінакова*Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара*ДО ПРОБЛЕМИ ВИДІЛЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
ДВОКАМЕРНИХ ЯРУСНИХ ПОХОВАНЬ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Висвітлено проблематику виділення та інтерпретації двокамерних ярусних поховань катакомбної культури, які раніше не виділялися. Головними ознаками, які дозволяють відносити ці поховання до єдиного комплексу, є єдиний вхід, обов'язкове «розпечатування» першого поховання перед спорудженням другої

камери та відновлення закладів після здійснення другого поховання.

Ключові слова: археологія, катакомбна культура, ярусні поховання, соціально виділені поховання, двокамерні поховання.

Фещенко Е. Л., Минакова Е. В. К проблеме выделения и интерпретации двухкамерных ярусных погребений катакомбной культуры.

Работа посвящена проблематике выделения и интерпретации двухкамерных ярусных погребений катакомбной культуры, которые ранее не выделялись. Главными признаками, которые позволяют относить эти захоронения к единому комплексу, являются один вход, обязательное «распечатывание» первого погребения

перед сооружением второй камеры и восстановление закладов после совершения второго погребения.

Ключевые слова: археология, катакомбная культура, ярусные погребения, социально выделенные захоронения, двухкамерные захоронения.

Feshenko E. L., Minakova K. V. On the problem of selection and interpretation of the two-chamber tiered burials of Catacomb culture.

The article deals with the analysis of burial structures from the territory of steppe Dnieper region. The special type of burial constructions could be distinguished. It consists of primary and secondary graves, united by one entrance hole. The secondary burial located vertically above the initial burial chamber. Such structures can be defined as two-chamber tiered burial. The characteristic features of this type of burial are: usage of one input pits;

construction of the second chamber only after opening the entrance and penetration in the primary chamber; preserve remnants of previous burials and, if necessary; bunk camera locations; recovery facilities («sealing») after the second burial. Further study of the the Catacomb culture will clarify features of two-chamber tiered graves.

Keywords: archeology, Catacomb culture, tiered burial, socially distinguished graves, triple-burial.

Однією з найбільш комплексних проблем дослідження поховальних пам'яток є питання їх інтерпретації. Складна система релігійно-міфологічних уявлень носіїв катакомбної культури отримала відображення в поліваріантному поховальному обряді. У катакомбній конструкції може бути знайдено одиночне або колективне поховання зі збереженням анатомічної цілісності кістяка, поховання частини тіла, розчленоване поховання або зафіксована відсутність кістяка (кенотаф). Не менше розмаїття спостерігається і в архітектурі катакомбних конструкцій, яка відображає хронологічні, культурні та обрядові особливості поховального обряду. На сьогодні виділені однокамерні, багатокамерні та ярусні поховання. Традиційно багатокамерне поховання катакомбної культури розглядається у горизонтальній площині

та характеризується наявністю одного вхідного колодязя та двох чи більше камер, які з ним пов'язані. Ярусні поховання являють собою комплекси, в яких послідовно розміщені основний та супроводжуючий суб'єкти в різних стратиграфічних площинах [7, с. 13].

Аналіз поховальних конструкцій з території степового Подніпров'я дозволяє виділити окремий тип поховальної конструкції, що складається з первинного та вторинного поховань, об'єднаних одним колодязем, причому для вторинного поховання споруджувалася камера, розташована вертикально над камерою первинного поховання. Такі конструкції можна визначити як двокамерні ярусні поховання. На сьогодні нам відомо шість подібних комплексів: с. Головкивка, к. гр. 3, к. 14, п. 8 [4, с. 9, 10], мог. Мамай-Гора, к. 162, п. 15 [1,

с. 82–84], с. Головкивка, к. гр. 6, к. 6, п. 12 [5, с. 4, 5], курган «Мала Лаурка» («Колонія») п. №14 і 14А [6], с. Широка Балка, к. 4, п. 17, 20 [2, с. 136–39], с. Широка Балка к. 4, п. 26, 23 [2, с. 139, 140].

Характерними ознаками цього виду поховань є: використання однієї вхідної ями; спорудження другої камери тільки після відкриття входу і проникнення в первинну камеру; збереження решток попереднього поховання, а за необхідності, їх ретельне перекриття ґрунтом; ярусне розташування камер; відновлення закладів («запечаткування») після здійснення другого поховання.

Одним із найбільш актуальних питань для розуміння обряду є встановлення часового розриву між першим і другим похованнями. На жаль, через відсутність датуючих речей, дані побудови доводиться проводити спираючись на непрямі ознаки. По-перше, судячи зі слідів пошуків контурів вхідної ями, на час здійснення вторинного поховання ґрунт заповнення вже ущільнився і поверхня кургану заросла дерном. По-друге, під час відкриття вхідної шахти п. 14-А кургану «Мала Лаурка» («Колонія») дерев'яне колесо, що знаходиться в заслоні, розвалилося на частини, але не згнило. По-третє, на момент спорудження нових камер, ймовірно, процес розкладання органічних тканин і зв'язок померлих у первинному похованні не був завершений, адже не фіксуються сліди порушення скелета під час розширення зводу та забутовки глиною первинної камери. Все це дозволяє припустити, що вторинне поховання здійснювалося через кілька років (1–3 роки) після первинного.

Ймовірно, на поверхні курганного насипу встановлювалися якісь розпізнавальні знаки над могилами, що не збереглися до часу дослідження пам'яток. У більшості зафіксованих випадків, під час здійснення вторинного поховання, будівельники досить точно виходили на контури первинної вхідної ями. При цьому, збереження форми і обрисів останньої не було обов'язковою умовою. У низці поховань (с. Головкивка, к. гр. 3, к. 14, п. 8; Мамай-Гора, к. 162, п. 15; с. Широка Балка к. 4, п. 26, 23) зазначається або порушення, або повне знищення первісної форми вхідної ями. Але жодного разу не було зафіксовано, щоб при вторинних похованнях поглиблювалося дно вхідної ями і проривався новий прохід у камеру. Це дозволяє зробити припущення, що норми обряду передбачали проникнення в камеру тільки після «розпечаткування» входу. Показовим в цьому плані є поховання 17 і 20 кургану 4 у с. Широка Балка. Під час здійснення вторинного поховання, з якихось причин, не вдалося відразу виявити вхід у поховальну конструкцію. Вхідна яма (п. 20) була викопана в стороні від початкової шахти (п. 17), але виявилася в безпосередній близькості від камери,

де планувалося здійснити вторинне поховання. Однак будівельники спочатку зробили прохід до вхідної ями п. 17, розкрили вхід у камеру і тільки після цього здійснили вторинне поховання. Після завершення похорону кам'яні застави входів у камеру відновлювалися. Однак, як свідчать матеріали розкопок, дії з відновлення закладів мали не утилітарний, а ритуальний характер. Камені лише частково перекривали вхід у камеру (к. «Мала Лаурка» («Колонія») п. № 14; с. Широка Балка, к. 4, п. 20). Можливо, здійснювався ритуал «запечаткування» входу, але вже з двома похованими.

У нашій вибірці ярусний принцип взаємного розташування камер був порушений всього один раз (Мамай-Гора, к. 162, п. 15). Пояснюється це, ймовірно, спорудженням первісної катакомби на незначній глибині в щільному материковому шарі. Для дотримання принципу вертикальності другу камеру потрібно було б споруджувати в рихлому шарі курганного насипу. Щоб уникнути обвалу споруди, друга камера була викопана на одному рівні з першою, але зі значним зміщенням в сторону. Для відновлення принципу вертикальності над вторинним похованням була насипана чорноземна підсипка висотою 0,15 м, на яку була покладена вівця. Таким чином, вторинне поховання опинилося вище первинного.

Всі представлені поховання доволі сильно різняться за супроводжувальним інвентарем і комплексністю ритуальних дій, однак, простежується цікава тенденція: поза померлого з першого поховання відрізняється від пози наступного. У чотирьох випадках до похованих, покладених зібгано (на спині або на боці), здійснювалося підзаховання у позі витягнуто на спині. Один раз зафіксовано присутність двох скорчених кістяків (с. Широка Балка к. 4, п. 26, 23). Однак їх положення не тотожні (у похованні 26 скелет лежав скорчено на лівому боці з розворотом на спину, п'яти притиснуті до тазу; у похованні 23 кістяк лежав на лівому боці, ноги слабо зігнуті). Ще в одному випадку первинне витягнуте поховання супроводжувалося вторинним покладанням ритуально розчленованого похованого (с. Головкивка, к. гр. 3, к. 14, п. 8).

Важливим елементом для осмислення ритуального аспекту обряду споруди двокамерних ярусних поховань є дії із збереження *in situ* останків у первинних камерах. Як демонструють матеріали досліджень поховальних пам'яток, носії катакомбної культури приділяли велику увагу проблемам забезпечення переходу душі померлого в потойбічний світ і захисту громади від шкідливого впливу з боку неупокоєних душ. Після завершення переходу душі в країну предків і ліквідації загрози з боку шкідливої магії, кістки похованого втрачали сакральність. На це вказує дуже поши-

рена в катакомбній культурі практика здійснення дозаховання, в процесі якого кістки раніше похованих викидалися з могили або зміщалися під стінку камери, звільняючи місце для нового поховання. У двокамерних ярусних похованнях спостерігається зовсім інше ставлення до решток з первинного поховання. Кістяк не порушувався. У тих випадках, коли камера залишалася не заповненою землею, кістки ретельно перекривалися ґрунтом. Такі дії можна пояснити уявленнями родичів про те, що, з якихось причин (обставин смерті?) обряд переходу душі ще не завершився. Можна припустити, що після здійснення поховання громаду спіткали якісь стихійні лиха (хвороби, посуха, мор худоби тощо), поява яких вбачалася у псуванні з боку не упокоїної душі. З метою припинення впливу шкідливої магії проводилися культові дії, спрямовані на завершення проце-

су переходу душі в потойбічний світ. Катакомба розпечувалася, відбувалося вторинне заховання і могила знову запечатувалася. Можливо, на похованих у верхньому ярусі покладалася функція провідників (поводирів) в інший світ. Можливо, для посилення магічного впливу, вторинне поховання проводилося за іншим поховальним обрядом (відмінне покладання тіла) або для його здійснення залучалися представники іншої етнокультурної громади.

Підводячи підсумок розгляду особливостей двокамерних ярусних поховань, слід зазначити, що традиція їх спорудження наділена рідкісним, але стійким набором ознак та є специфічним варіантом поховального обряду катакомбної культури. Подальше вивчення катакомбної культури дозволить уточнити особливості обряду споруди двокамерних ярусних поховань.

Бібліографічні посилання

1. Андрух С. І. Моги́льник Мамай-Гора. Книга III / С. І. Андрух, Г. Н. Тошев. – Запорозжє, 2004.
2. Ніколова А. В. Кургани епохи бронзи в низов'ях Дніпра і Інгульця (по матеріалам Краснознаменської експедиції) / А. В. Ніколова, Л. А. Черних, Г. Л. Евдокимов // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2011. – № 11. – С. 96–163.
3. Новицкий Е. Ю. Монуменальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья / Е. Ю. Новицкий. – Одесса, 1990.
4. Полин С. В. Курганы верховьев Ингульца (Курганы у с. Головкивка) / С. В. Полин, Н. П. Тупчиенко, А. В. Ніколова. – Кировоград, 1993. – Вып. 2.
5. Полин С. В. Курганы верховьев Ингульца (Курганы у с. Головкивка, Звенигородка и Протоповка) / С. В. Полин,

Н. П. Тупчиенко, А. В. Ніколова; Ин-т археологии, НПК «Археолог»; Кировоградский краеведческий музей. – Кировоград, 1994. – Вып. 3.

6. Полин С. В. Отчет о работе Ордзоникидзеvской археологической экспедиции в 2000 г. Раскопки курганов у г. Ордзоникидзе Днепропетровской обл. в зоне горных работ ОАО «Ордзоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловском № 2 карьере и с. Базавлук Никопольского р-на / С. В. Полин, Л. А. Черних, С. А. Куприй; Архив ИА ИАН Украины, 2000/70. – К., 2001.

7. Хлобыстина М. Д. Ярусные погребения евразийской степи в бронзовом веке / М. Д. Хлобыстина // Краткие сообщения Ин-та археологии. – М., 1982. – Вып. 169. – С. 13–20.

References

1. Andruk, S. I., & Toshev, G. N., 2004. *Mogil'nik Mamay-Gora. Kniga III* [The Mamay-Gora burial ground. Book III]. Zaporozhye (in Russian).
2. Nikolova, A. V., Chernych, L. A., & Evdokimov, G. L., 2011. *Kurgany epokhi bronzy v nizov'yakh Dnepra i Ingul'tsa* (po materialam Krasnoznamenskoy ekspeditsii) [The mounds of the Bronze Age in the lower reaches of the Dnieper and Ingulets (based on Krasnoznamenskaya expedition)]. *Materialy ta doslidzhennya z arkeolohiyi Shkhidnoyi Ukrayiny* [Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine]. Luhansk, No 11, pp. 96-163 (in Russian and Ukraine).
3. Novitsky, Ye. Yu., 1990. *Monumental'naya skul'ptura drevneyshikh zemledel'tsev i skotovodov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya* [The monumental sculpture of ancient farmers and herders of the North-West Black Sea]. Odessa (in Russian).
4. Polin, S. V., Tupchlenko, N. P., & Nikolova, A. V., 1993. *Kurgany verkhov'yev Ingul'tsa* (Kurgany u s. Golovkovka) [The mounds on Ingulets headwaters (Mounds at Holovkovka village)]. Kirovograd, vol. 2 (in Russian).
5. Ibid. (Kurgany u s. Golovkovka, Zvenigorodka i Protopopovka) [(Mounds at Holovkovka, Zvenigorodka

and Protopopovka villages)]. Kirovograd, vol. 3 (in Russian).

6. Polin, S. V., Chernych, L. A., & Kupriy, S. A., 2001. *Otchet o rabote Ordzhonikidzovskoy arkheologicheskoy ekspeditsii v 2000 g. Raskopki kurganov u g. Ordzhonikidze Dnepropetrovskoy obl. v zone gornykh rabot* ОАО «Ордзоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловском № 2 кар'єре і с. Базавлук Никопольського р-на [Report of the Ordzhonikidzovskaya archaeological expedition in 2000. The mounds excavation near the Ordzhonikidze town in Dnipropetrovsk region, mining operations in the area of "Ordzhonikidze GOK" in the Chkalovsky No 2 career and Bazavluk village in Nikopol district]. *Archive IA NAS of Ukraine*, 2000/70. Kiev (in Russian).

7. Khlobystina, M.D., 1982. *Yarusnyye pogrebeniya yevraziyskoy stepi v bronzovom veke* [Longline burial of Eurasian steppes in the Bronze Age]. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii* [Brief reports of Institute of Archaeology]. Moscow, vol. 169, pp. 13-20 (in Russian).

Надійшла до редколегії 04.05.2016

З. П. Маріна,**В. А. Ромашко***Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара***КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ У МАТЕРІАЛАХ РОЗВІДОК ЕКСПЕДИЦІЇ ДНУ**

Розглянуто матеріали доби козацтва, обстежені під час археологічних розвідок експедиції ДНУ у 2015 р. Встановлено стан збереженості культурного шару пам'яток, хронологію, проаналізовано речові знахідки.

Ключові слова: археологія доби козацтва, Кам'янка, Старі Кодаци, культурний шар, матеріальний комплекс.

Марина З. П., Ромашко В. А. Казацкие древности в материалах разведок экспедиции ДНУ.

Рассмотрены материалы периода казачества, обследованы во время археологической разведки экспедиции ДНУ в 2015 г. Установлено состояние сохранности культурного слоя, проанализирован материальный комплекс, определена датировка памятников.

Ключевые слова: археология периода казачества, Каменка, Старые Кодаци, культурный слой, материальный комплекс.

Marina Z. P., Romashko V. A. Cossack antiquities in materials of explorations of DNU expedition.

The inspection of monuments of the Dnieper rapids had been started in 2013 and was continued by archaeological expedition of the Dnipropetrovsk National University (the head of expedition – prof. Romashko V. A.). Explored territory covered Dnepropetrovsk district of Dnepropetrovsk region. 21 objects were inspected, materials from XVII–XVIII centuries were found out on two of them. Occupation layer near the Kamenka village identify with the settlement of the same name. In 2010 the monument has partly excavated. The pottery, forged iron nails, edges of the knives, shovels and windows made by

glazier were found there. The fragments of the pottery, ceramic tiles with floral ornament come from destroyed occupation layer of the Stari Kodaky village neighborhood. There are examples with a green glaze. Materials of monuments have the analogies in the collections of the Bogoroditska fortress and the Popov Mys village. The received data extend the conceptions of monuments of the Cossack period in the Low Prissamar'ye.

Keywords: Cossack antiquities, Kamenka village, Stari Kodaky, occupation layer, material complex.

Територія Нижнього Присамар'я та Дніпровського Надпоріжжя насичена пам'ятками різних археологічних епох, у тому числі й доби українського козацтва. Їх дослідження має стати традицією, про що свідчать публікації місцевих краєзнавців та науковців – В. О. Векленка [1], З. П. Маріної [6], В. Ф. Камеки та В. В. Бінкевича [3], І. Ф. Ковальової [5], В. М. Шалобудова [15], Д. Г. Філімонова [14] та ін. Однак переважна їх більшість містить матеріали щодо дослідження археологічної пам'ятки національного значення – Богородицької фортеці (сел. Шевченко м. Дніпро). Таким чином, поза увагою дослідників залишається чимала кількість старожитностей кінця XVII–XVIII ст., які або майже зруйновані внаслідок антропогенного фактора, або мають незначний за потужністю та мало насичений артефактами культурний шар. Саме встановлення стану збереженості цих пам'яток та доцільності їх подальших розкопок або взяття на облік органами охорони культурної спадщини визначають мету проведення розвідувальних робіт й актуальність отриманих внаслідок цього результатів. Останні знайшли відображення у запропонованій нами публікації.

У 2015 р. експедицією Дніпропетровського національного університету (керівник – проф. В. А. Ромашко) продовжено розпочате у 2013 р. обстеження пам'яток археології у порожистій частині Дніпра у межах Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. Роботи проводилися на лівому березі р. Дніпра поблизу с. Перше Травня, Любимівка, сел. Кіровське, а також на правому березі – біля с. Майорка та Старі Кодаци. Загалом обстежено 21 пункт, в яких у 1930–1980-х рр. зафіксована наявність археологічних пам'яток. На час обстеження останні різнилися станом збереженості культурного шару [12]. Матеріали доби козацтва зафіксовані лише у двох пунктах – біля сел. Кіровське та с. Старі Кодаци.

Поблизу сел. Кіровське пам'ятка виявлена випадково ще в 2008 р. студентом історичного факультету В. Касьяненко, яким у ріллі протипожежної смуги зібрана кераміка XVII–XVIII ст. У 2010 р. місцезнаходження частково досліджувалось археологами ДНУ. На момент обстеження зафіксовані сліди культурного шару на видувих дюн. Пам'ятка ідентифікується із залишками слободи Кам'янка XVII–XVIII ст., що знаходилася на місці сучасного селища з тією

ж назвою (сел. Кам'янка Кіровської селищної ради).

Район дослідження відповідає стариці басейну р. Оріль. У XVII–XVIII ст. він входив до складу земель Війська Низового Запорозького. Одним із атрибутів цього державного утворення, як і будь-якого іншого, була охорона кордонів та будівництва системи фортифікаційних споруд, зокрема редутив та фігур доби козацтва. Однак їх архітектурні особливості, місця будівництва, особливо на території Дніпровського лівобережжя, залишилися не зафіксованими. Навпаки досить гарно збереглися деякі ділянки Української лінії XVIII ст. При її будівництві від верхів'їв р. Оріль до р. Дніпра були закладені такі фортеці: Троїцько-Єфремівська, Св. Парасковії, Орловська, Св. Іоанна, Дрієцько-Козловська, Ново-Зачата–Св. Федора-Федоровська, Крутоярська-Ряжська, Нехворощанська-Василівська, Маячковсько-Ливінська, Борисоглібська. Між ними, на найбільш небезпечних ділянках були зведені редуті – зімкнуті квадратні або багатогранні в плані польові укріплення, навколо яких влаштовувались рови та вали, а також архітектурно менш складні редани та люнети. Зокрема два редуті, точне місцезнаходження яких у документах, що дійшли до нас, не відмічено, знаходились «на південь від Борисоглібської фортеці, від Очіпу до Дніпра» [2, с. 17–18].

Залишки одного з них, або ж редана були досліджені в 2004 р. експедицією ДНУ в селищі Кам'янка (м. Дніпропетровськ). Спираючися на карти другої половини XIX ст., визначено, що фортифікаційна споруда перекривала єдиний зручний суходільний шлях через широку лівобережну Орільську заплаву по дюнних гребенях, навколо яких з ПСх знаходилися озера Козликове, Зиноківське, Курочкіне. Основним завданням укріплення, можливо, був контроль над Новокодацькою переправою (Кам'янський перевіз), що з'єднувала береги Дніпра в районі правобережного містечка Нові Кодаки [4, рис. 1. 8].

Сучасне селище Кам'янка розташоване на місті слободи, заснованій у другій половині XVII ст. саме для обслуговування Новокодацької переправи. Слобода знаходилася на лівому березі Дніпра, безпосередньо навпроти містечка Нові Кодаки. У документах XVII–XVIII ст. вона інколи так і називається «Кам'янка проти Нового Кодака» або ж «Старожитня Кам'янка» та «Кам'янка Задніпрянська». Ф. Макаревський відзначає, що «в Кам'янці, коло перевізської команди невдовзі почали селитися сімейні козаки; коло 1700 р. знаходимо тут цілу... слободу». Поступове збільшення інтенсивності використання перевозу привело до того, що вже в 70-х роках XVIII ст. слобода була одним із найбільш населених пунктів у межах За-

порозької Січі. Так, у 1776 р. тут мешкало 2272 особи [11, с. 214].

Ділянка слободи, що досліджувалась у 2010 р., знаходиться на відстані 2 км від західної околиці сучасного селища Кам'янка (поряд із кладовищем), що за адміністративним поділом входить до північно-західної частини м. Дніпропетровська [8, с. 234]. Урочище вкрите западинами, озерами стариці р. Оріль, високими піщаними дюнами, що поросли змішаним лісом та кущами. На одній з таких дюн і зафіксовано культурні залишки. Дюна овальної в плані форми площею 170 x 130 м та висотою над літнім рівнем води 4 м. У 80 м на північ від краю дюни знаходиться штучно поглиблене та розширене озеро стариці р. Оріль, у 50 м на південь – котлован кар'єру з видобутку піску. Поверхня дюни задерновата, її північно-східна пола, по якій регулярно проорюється протипожежна смуга, частково розвіяна. На вершині та східній полі ростуть окремі групи дерев та кущів.

Розкоп закладено на вершині дюни. Сітка квадратів орієнтована відповідно сторін світу. Площа, що була досліджена, становить 52 кв. м. Стратиграфія розкопу виглядає таким чином:

– 0–0,05 м – дерновий шар;

– 0,05–0,4 м – шар наносного піску сіро-жовтого кольору, в ньому в незначній кількості зустрінуто дрібні фрагменти кераміки XVII–XVIII ст., кістки тварин, печина;

– 0,4–0,8 м – шар гумусованого сірого піску з матеріалами пізнього бронзового віку та XVII–XVIII ст., що стратиграфічно не розділені поміж собою;

– 0,8 м та нижче – материковий пісок сіро-жовтого кольору [7].

Таким чином, матеріали, що отримані під час розкопок, дозволяють виділити на пам'ятці два культурно-хронологічних горизонти – доби пізньої бронзи та XVII–XVIII ст.

Перший представлено нечисленними уламками ліпного глиняного посуду – банок, горщиків, прикрашених пружками, розташованими під вінцями, і врізним геометричним орнаментом, відщепом кременю.

Матеріали козацького часу сконцентровані у другому культурному шарі. Вони представлені серіями традиційного для цього часу гончарного посуду. Чисельно, як і на інших пам'ятках цього часу, переважають горщики з невисокими розтрубоподібними шийками та петельчастими ручками. Поліхромний орнамент вкриває вінця та верхню частину тулуба, композиційно він складається з прямих та хвилястих ліній («кривульок» за О. Пошивайлом) різної амплітуди та товщини, рядів мазків у вигляді перевернутих ком, гачків тощо. При розписі використані чорна, брунатна, червона та біла фарби. Зустрінуто поодинокі зраз-

ки, орнаментовані штампом та візними лініями. Глечики репрезентовані посудинами з високим горлом, що плавно переходить у випуклобокий тулуб. Тарілки та миски фіксуються переважно по уламках крис. З культурного шару пам'ятки походять округлі у плані пласкі гральні фішки, що виготовлені на стінках посудин й уламок лицьової кахлі. Знайдені також залізні ковані цвяхи та їхні уламки, залізні скоби та смуги, уламок леза ножа, уламки залізних виробів невизначеної форми та призначення.

Серед нечисленних виробів зі скла ідентифікуються традиційні для цього часу круглі віконниці з потовщенням по зовнішньому краю та уламки штофів і пляшок. Цікавою є знахідка уламка кістяної накладки з рослинним орнаментом. Окрему групу утворюють крем'яні із рушниць та свинцева обойма кременю з рушниць й свинцева стріляна картечина.

Датування другого культурного шару біля сел. Кам'янка базується на численних аналогіях кераміки в колекціях побутових пам'яток доби козацтва XVII–XVIII ст. Нижнього Присамар'я. Маються на увазі Богородицька фортеця [9, с. 55–60] та Попов Мис [10, с. 16–22]. На ці ж дати вказують знахідки уламка мейсенівського фарфору та мідної «деньги» 1738 р.

Біля с. Старі Кодаци у 2015 р. обстежені два пункти. Один із них – поселення пізнього бронзового віку, що було відкрито у 1951 р. О. В. Бодяньським на правому мисі б. Демська. Другий пункт являє собою високий пагорб, складений із ґрунту культурних шарів поселень пізнього бронзового віку та XVIII–XIX ст., зруйнованих розкривними роботами при улаштуванні кар'єру по видобутку граніту. Сліди зруйнованого поселення пізнього бронзового віку та населеного пункту XVIII ст. виявлені у 2010 р. співробітником Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей Д. Г. Філімоновим біля північної частини гранітодобувного кар'єру, на

відстані 0,1–0,15 км на схід від північно-східної околиці населеного пункту. Урочище, яке являє собою розлогий пагорб із нерівною поверхнею між берегом Дніпра та котлованом кар'єру, неодноразово оглядалося і кожного разу в осипах фіксувалися уламки кераміки пізнього бронзового віку та XVIII–XIX ст.

У 2015 р., за участю Д. Г. Філімонова, урочище було оглянуто. На схилі пагорба зафіксовано крутий, майже вертикальний осип, на якому здійснена зачистка на глибину 2,6 м (загальна висота пагорба становить близько 4,5–5 м). Стратиграфія зачистки показала, що пагорб складений з насипного ґрунту – шарів супесі, у різній пропорції перемішаної із чорноземом, та прошарків відносно однорідного чорнозему. На всіх рівнях ґрунтової товщі зустрічалися уламки кераміки пізнього бронзового віку білозерської культури та XVIII–XIX ст. До XVIII ст. відносяться фрагменти лицьових кахель із рослинним орнаментом, деякі з них вкриті зеленою поливою. Гончарний посуд представлено уламками мисок, орнамент на одній з них монохромний коричневою фарбою у вигляді горизонтальних та хвилястих ліній. Доцільно також зазначити, що і у 2009 р. під час обстеження б. Сажівки біля с. Старі Кодаци також зафіксовані матеріали XVII–XVIII ст. Вони репрезентовані уламками гончарного посуду, який ідентифікується з кришками-мисками, горщиками, тарілками; фрагментами скляних пляшок та штофів, залізними кованими цвяхами [13, с. 34, рис. 1–11].

Таким чином, наведені матеріали археологічних розвідок експедиції ДНУ розширюють існуючі уявлення про ареал пам'яток доби козацтва порожистої частини Дніпра. Типологія та різноманітність речового матеріалу обстежених пунктів XVIII ст. свідчить про їх важливість у соціально-економічному та етнокультурному розвитку не лише регіону, а й усього Півдня Російської імперії.

Бібліографічні посилання

1. Векленко В. Нательные кресты Самари–Богородицкой крепости / В. Векленко. – Д., 2010.
2. Заїка Г. П. Українська лінія / Г. П. Заїка. – К.; Полтава, 2001.
3. Камеко В. Ф. Містечко старовинне запорізьке Самар'я з перевозом / В. Ф. Камеко, В. В. Бінкевич. – Д., 2000.
4. Камеко В. Ф. Городок запорозьких козаків Новий Кодак / В. Ф. Камеко, В. В. Бінкевич. – Д., 2007. – 171 с.
5. Ковальова І. Ф. Дослідження Богородицької фортеці 2007 року / І. Ф. Ковальова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 31–35.
6. Марина З. П. Нові дослідження археологічних пам'яток у пониззі Самари / З. П. Марина // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 30–34.
7. Марина З. П. Отчет о раскопках на территории Кировского поссовета Днепропетровского района Днепро-

петровской области на месте слободы Каменка (XVII–XVIII вв.) / З. П. Марина // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. екс.

8. Марина З. П. Раскопки на территории Слободы XVII–XVIII вв. Каменка Заднепровская / З. П. Марина, А. В. Ромашко // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К., 2011. – С. 234–235.

9. Марина З. П. Типологія керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території Богородицької фортеці / З. П. Марина // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 55–60.

10. Марина З. П. Нові археологічні матеріали козацької доби з Нижнього Присамар'я / З. П. Марина, Д. Г. Філімонов // Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейності. – Запоріжжя, 2008. – С. 16–27.

11. Репан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан,

В. Старостін, О. Харлан; концепція і проект видання О. Лазька. – К., 2008.

12. Ромашко В. А. Звіт про археологічні розвідки у порожистій частині р. Дніпро у межах Дніпропетровського району Дніпропетровської області у 2015 р. / В. А. Ромашко // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. екс.

13. Тесленко Д. Л. Отчет об исследовании археологических памятников у с. Старые Кодак Днепропетровского р-на Днепропетровской обл. в 2009 г. / Д. Л. Тесленко // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. екс.

14. Філімонов Д. Г. Нові знахідки старожитностей XVIII ст. з поселень Карабинівка та Лиманське в Присамар'ї / Д. Г. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 95–100.

15. Шалобудов В. М. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році / В. М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 109–113.

References

1. Veklenko, V., 2010. *Natel'nyye kresty Samari – Bogoroditskoy kreposti* [Underclothes crosses from Samar - Bogoroditskaya fortress]. Dnepropetrovsk (in Russian).

2. Zaika, G. P., 2001. *Ukrayins'ka liniya* [The Ukrainian line]. Kiev; Poltava (in Ukrainian).

3. Kameko, V. F., & Binkevych, V. V., 2000. *Mistechko starovynne zaporiz'ke Samar' z perevozom* [Zaporozhian ancient borough Samara with ferry]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

4. Kameko, V. F., & Binkevych, V. V., 2007. *Horodok zaporoz'kykh kozakiv Novyy Kodak* [Zaporozhian Cossacks' borough Novy Kodak]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

5. Kovaleva, I. F., 2008. *Doslidzhennya Bohorodyts'koyi fortetsi 2007 roku* [Study on Bogoroditska Fortress in 2007]. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukraini* [New research of monuments on Cossack era in Ukraine]. Kyiv, vol. 17, pp. 31-35.

6. Marina, Z. P., 2003. *Novi doslidzhennya arkeolohichnykh pam'yatok u ponyzzi Samary* [New studies of archaeological monuments in the Lower Samara]. *Ibid.*, No 12, pp. 30-34.

7. Marina, Z. P. Otchet o raskopkakh na territorii Kirovskogo poselkovogo soveta Dnepropetrovskogo rayona Dnepropetrovskoy oblasti na meste slobody Kamenka (XVII – XVIII vv.) [Report of the excavations on the territory of the Kirov village council of the Dnipropetrovsk district in the Dnipropetrovsk region on the place of the Kamenka sloboda (the 17th - 18th centuries)]. *Scientific Archives of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine*, f. exhibits.

8. Marina, Z. P., & Romashko, V. A., 2011. *Raskopki na territorii slobody XVII-XVIII v. Kamenka Dneprovskaya* [The excavations on the territory of the Kamenka Zadneprovskaya sloboda of the 17th - 18th centuries]. *Arkeolohichni doslidzhennya v Ukraini* [Archaeological research in Ukraine]. Kiev, pp. 234-235 (in Russian and Ukrainian).

9. Marina, Z. P., 2005. *Typolohiya keramichnykh vyrobiv XVII – XVIII st. z terytoriyi Bohorodyts'koyi fortetsi*. [Typology of stoneware of the 17th – 18th centuries from territory of the Bogoroditska fortress]. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukraini* [New research of monuments of Cossack era in Ukraine]. Kyiv, iss.14, pp. 55-60 (in Ukrainian).

10. Marina, Z. P., & Filimonov, D. G., 2008. *Novi arkeolohichni materialy kozats'koyi doby z Nyzhn'oho Prysamar'ya* [New archaeological materials of Cossack era from the Lower Prysamar'ya]. *Istoriya zaporoz'koho kozatstva v pam'yatkakh ta muzeynyts'tvi* [History of Zaporizhian Cossacks in monuments and museology]. Zaporozhzhya, pp. 16-27 (in Ukrainian).

11. Repan, O., Starostin, V., & Harlan, O., 2008. *Palimpsest. Korinnya mista: poselennya XVII – XVIII stolit' v istoriyi Dnipropetrovs'ka* [The roots of the city : the settlements of the 17th – 18th centuries in the history of Dnipropetrovsk]. Kiev (in Ukrainian).

12. Romashko, V. A., & Marina, Z. P. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky u porozhystiy chastyni r. Dnipro u mezhakh Dnipropetrovs'koho rayonu Dnipropetrovs'koyi oblasti u 2015 r.* [Report on archaeological exploration in the rapids of the Dnipro river in Dnipropetrovsk district of the Dnipropetrovsk region in 2015]. *Scientific Archives of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine*, f. exhibits (in Ukrainian).

13. Teslenko, D. L. Otchet ob issledovanii arkeologicheskikh pamyatnikov u sela Staryye Kodaki Dnepropetrovskogo rayona Dnepropetrovskoy obl. v 2009 g. [Report on the study of archaeological monuments in the Stari Kodaky village in the Dnepropetrovsk district of the Dnipropetrovsk region in 2009]. *Scientific Archives of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine*, f. exhibits (in Russian).

14. Filimonov, D. G., 2010. *Novi znakhidky starozhytnostey XVIII st. z poselen' Karabynivka ta Lymans'ke v Prysamar'yi* [New finds of the antiquities of the 18th century from the settlements Karabynivka and Lymanske in Prysamar'ya]. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukraini* [New research of monuments of Cossack era in Ukraine]. Kyiv, iss. 19, pp. 95-100 (in Ukrainian).

15. Shalobudov, V. M., 2010. *Monety z rozkopok ta zboriv na terytoriyi Bohorodyts'koyi fortetsi ta yiyi posadu v 2009 rotsi* [Coins from excavation and assembly on the territory of Bogoroditska fortress and its suburb in 2009]. *Ibid.*, pp. 109-113 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 20.05.2016

Д. Г. Філімонов

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара**ЛОКАЛІЗАЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ОРІЛЬСЬКО-САМАРСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ
ДВОХ ПОЛЬОВИХ РЕДУТІВ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ
1735–1739 рр.**

Розглянуто матеріали аналізу письмових і картографічних джерел, а також результати здійснених на його основі польових археологічних розвідок, під час яких на території Орільсько-Самарського межиріччя виявлено залишки двох редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Особливу увагу приділено з'ясуванню інженерних особливостей цих фортифікаційних споруд та вивченню умов їх топографічного

розташування. Зроблено спробу визначити стратегічне значення виявлених редутів відносно шляху, який використовувався Дніпровською армією під час походу на Кримський півострів у 1736 р.

Ключові слова: Орільсько-Самарське межиріччя, російсько-турецька війна 1735–1739 рр., Дніпровська армія, фортифікаційні споруди, подвійні редуты.

Филимонов Д. Г. Локализация на территории Орельско-Самарского междуречья двух полевых редуты периода русско-турецкой войны 1735–1739 гг.

Рассматриваются материалы анализа письменных и картографических источников, а также результаты проведенных на его основе полевых археологических разведок, в ходе которых на территории Орельско-Самарского междуречья были обнаружены остатки двух редуты периода русско-турецкой войны 1735–1739 гг. Особенное внимание уделяется выяснению инженерных особенностей этих фортификационных сооружений и изучению условий их топографического расположения. Также дела-

ется попытка определить стратегическое значение обнаруженных редуты относительно степной дороги, которая была использована Днепровской армией во время похода на Крымский полуостров в 1736 г.

Ключевые слова: Орельско-Самарское междуречье, русско-турецкая война 1735–1739 гг., Днепровская армия, фортификационные сооружения, двойные редуты.

Filimonov D. G. Localization on the territory of Orelsky-in the Samara region two field redoubt during the Russian-Turkish war of 1735–1739 years.

The materials analysis of written and cartographic sources, as well as the results of its field-based archaeological investigations, during which the territory between the Oril-Samara regions were found the remains of two redoubts during the Russian-Turkish war of 1735–1739 years. Particular attention is paid to clarify the engineering features of these fortifications and the study of the conditions of their topographic location. Also, it attempts to define the strategic importance of the detected redoubts on the steppe road that was used by the Dnieper army during the campaign on the Crimean peninsula in 1736.

Also based on archival cartographic material reconstruction of the journey from the river to the river Kilcheni Orelie, who performed military march column

Dnieper army, headed B. H. von Munnich in campaign 1736. A topographic binding to it detected redoubts.

Found that in its engineering features found fortifications are of the double redoubts. Localization and mapping the terrain redoubts helps to clarify some segments passage path that was used Dnieper army during the campaign against the Crimea campaign in 1736 remains Detection redoubts opened new opportunities to enhance the search and study of objects of field fortifications built in the western watershed Aurelie and Samara during the Russo-Turkish War 1735–1739 years.

Keywords: Orelsky-Samara region, Russian-Turkish war of 1735–1739 years, Dnieper army, fortifications, double redoubts.

Проблема локалізації тимчасових польових укріплень – редутів, споруджених у період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Дніпровського лівобережжя у межиріччі Орелі та Самари, залишається актуальним і водночас дискусійним питанням вітчизняної історичної науки. Досі остаточно не визначено загальну кількість цих об'єктів польової фортифікації та не встановлено їх точні місця розташування на сучасній топографії регіону. Більшість істориків як другої половини XIX–XX ст., так і сучасних,

які у своїх роботах торкалися різних аспектів історії існування редутів та питань їх локалізації, зазвичай, приділяли увагу лише оборонним спорудам, збудованим на шляху від Орелі до Самари, що пролягав вздовж лівого берега Дніпра [1; 7; 14; 15; 18; 19; 21; 22]. У 2004 р. Дніпропетровською цільовою археологічною експедицією під керівництвом В. А. Ромашка навіть здійснено археологічне дослідження однієї з цих розміщених у заплаві Дніпра військово-архітектурних споруд XVIII ст. [16].

Однак з архівних документів відомо, що в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. між Ореллю і Самарою, крім дніпровської або бережної, існувала ще одна лінія редутів, віддалених від Дніпра [13, с. 3–8]. Згадки про ці редуту в наявних у нашому розпорядженні письмових джерелах малочисельні та уривчасті. В історіографії лише на сторінках вже класичної праці Ф. Ф. Ласковського подається опис редутів, споруджених біля переправи через р. Кільчень [7, с. 372, 373]. До останнього часу вважалося, що їх залишки були знищені на початку XX ст. будівництвом гілки залізниці Гришине – Рівне [19, с. 51, 52]. Проте проведені нещодавно польові дослідження, що ґрунтувалися на попередньому аналізі наявних письмових і картографічних джерел, а також на ретельному вивченні топографії досліджуваного регіону дозволили не тільки спростувати це припущення, а й відшукати рештки деяких тимчасових фортифікаційних споруд XVIII ст.

Метою цієї статті є введення до наукового обігу матеріалів дослідження, результатом якого стало виявлення в межах території Орільсько-Самарського межиріччя досі невідомих залишків двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Для того, щоб з'ясувати час виникнення та окреслити ймовірні місця розташування редутів у межиріччі Орелі та Самари, насамперед, необхідно звернутися до письмових джерел. З архівних документів відомо, що в кампанію 1736 р. пунктом збору і головною базою постачання Дніпровської армії (Дніпровської експедиції), котра призначалася для походу на Кримський півострів, було обрано розташоване на правому фланзі Української лінії містечко Полтавського полку Царичанка. Очолив армію генерал-фельдмаршал Бурхард Христофор фон Мініх [3, с. 66]. За його наказом для прикриття Царичанки, що знаходилася на правому березі Орелі, а також для накопичення військ і розміщення магазинів (складів) з продовольчими запасами та військовим спорядженням на протилежному лівому березі річки спорудили великий Царичанський ретраншемент [7, с. 343, 344]. Перший значний перехід Дніпровської армії на шляху від Царичанки до Криму мав пролягати межиріччям Орелі та Самари, по якому на той час проходив кордон між Російською та Османською імперіями [1, с. 184, 185]. Поспішаючи розпочати наступ, головнокомандуючий вирішив вести армію до Самари чотирма колонами. Війська вирушали у похід по мірі готовності та прибуття підрозділів до Царичанки. На Самарі, за якою вже починалися турецькі володіння, Мініх планував спорудити великий ретраншемент, який мав стати передовим прикордонним форпостом і,

одночас, черговою крупною проміжною базою постачання його армії [13, с. 2].

11 квітня 1736 р. від Царичанського ретраншементу до річки Самари вирушила перша колона під командуванням генерала фон Шпигеля (Спигеля). До складу колони входили чотири піхотних (Санкт-Петербурзький, Володимирський, Муромський, Чернігівський) та два драгунських (Сибірський, Ревельський) полки, а також невелика кількість іррегулярних підрозділів [3, с. 74; 13, с. 1]. Ця колона виконувала функцію авангарду всієї Дніпровської армії та мала по можливості долати за добу мінімальну відстань від 15 до 20 верст і максимальну – від 20 до 25 верст [13, с. 1]. На авангардні полки покладалися обов'язки з підготовки шляху для швидкого просування всіх інших армійських колон, обтяжених артилерією та обозом. Тому по мірі просування до Самари солдати і драгуни Шпигеля повинні були лагодити шлях та наводити мости для переправи через зустрічні річки [1, с. 233]. Для виконання поставлених завдань з авангардом були відправлені всі наявні у розпорядженні Дніпровської армії понтони, а солдатам і драгунам видали шанцеві інструменти «которые на лицо имеются при тех полках» [13, с. 5].

Наступного дня услід за авангардною колоною з Царичанського ретраншементу мали вийти ще чотири полки: Тобольський, Копорський піхотні та Санкт-Петербурзький, Інгерманландський драгунські [13, с. 2]. Але збори вояків проходили дуже повільно і перелічені полки вирушили у похід лише 13 квітня [13, с. 7]. Цим регулярним підрозділам російської армії наказувалося «выступить к Чаплинке и делать оным на пути при Чаплинке и к Килченке редуты, потом следовать к Самаре» [13, с. 5]. Тобто редуту мали бути споруджені на шляху, яким рухалася армія в районі р. Чаплинка, лівої притоки р. Протовча, що впадала в Дніпро з його лівого берега і р. Кільчень – правобережної притоки Самари.

За розпорядженням Мініха спорудження редутів поблизу Чаплинки та Кільчені велося цілодобово в три зміни. По мірі прибуття до місць проведення будівництва наступних армійських колон вояки, задіяні на земляних роботах, мінялися [13, с. 6, 7]. Керівникам робіт наказувалося: «Работы при редутах исправлять со всяким прилежанием, пока редуты с их коммуникациями в готовность приведены будут и сменять людей при работах как по утрам, так и по вечерам, которым при отпуске с работ как утром, так и вечером по чарке вина выдавать...» [13, с. 7].

Згідно зі свідченнями сучасника тих подій Германа Христофора фон Манштейна, гарнізони польових редутів складалися з 10–20 солдат або драгунів і 30 українських лівобережних або слобідських козаків під загальним командуванням

російського офіцера [5, с. 100]. Що стосується артилерійського озброєння цих оборонних споруд, то його склад і кількість визначалися у пункті 5 наказу Мініха від 15 квітня 1736 р.: «Из малых чугунных пушек, которыя из Цариченки взяты будут, оставляют на пути в сделанных редутах по одной или по две пушки, а именно: по сю сторону Чаплинки, при Чаплинке одну, при Килченке одну, а к Самаре везти достальныя» [13, с. 8].

Основне призначення редутів, збудованих під час кримської експедиції 1736 р., полягало в забезпеченні комунікаційного сполучення між Українською лінією і Дніпровською армією, що вела бойові дії в пониззі Дніпра і в Криму [1, с. 74]. Редуті зазвичай будувалися на стратегічно важливих ділянках шляху, по якому рухалися війська (переправах, розвилках і перехрестях доріг, на місцях, зручних для спостереження за навколишньою місцевістю тощо). Також ці польові укріплення призначалися для прикриття розміщених в них так званих «путевых магазинов», тобто тимчасових складів, влаштованих по всьому маршруту просування армії до Криму та пристосованих для зберігання запасів провіанту і фуражу [1, с. 206]. Останні надходили до складів у редутах з великих стаціонарних магазинів, розміщених у більш крупних форпостах, таких як Царичанський, Усть-Самарський та Білозерський ретраншементи. Обози з продовольством та іншими припасами, що направлялися до армії, могли знайти в редутах захист від раптових ворожих нападів і зазвичай зупинялись у степових укріпленнях на ночівлю [5, с. 100]. На випадок повернення військ пізньою осінню вояки гарнізонів редутів мали вести заготівлю сіна для коней. Також солдати і козаки редутних команд здійснювали конвоювання до Української лінії кур'єрів, яких надсилав Мініх із донесеннями про перебіг бойових дій [7, с. 347]. Щодо ефективності редутів Манштейн із подивом зазначав, що «хотя эти крепостцы были расположены среди степи, а татары нападали на многие из них, однако они не взяли ни одной и перехватили только одного или двух курьеров, посланных Минихом» [5, с. 100].

Редуті, споруджені під час кримського походу 1736 р., успішно виконували свої функції впродовж усіх наступних воєнних років. Після закінчення в 1739 р. війни з Туреччиною і переміщення кордону на південь, редуті втратили своє стратегічне значення і перестали використовуватися як військові осередки. Після виведення з них залог, залишені без нагляду укріплення поступово руйнувалися під дією сил природи.

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що згідно з письмовими джерелами, перші редуті на території Орільсько-Самарського межиріччя виникли навесні 1736 р. Розташовувалися вони

вздовж шляху, котрим Дніпровська армія просуvalася до Криму, зокрема у місцевостях поблизу річок Чаплинки та Кільчені. На сьогодні питання визначення точного маршруту армії Мініха на переході від Орелі до Самари є дискусійним [9, с. 99; 14, с. 86, 87]. Тому, встановивши місця розташування редутів, можна доволі точно визначити напрямки проходження окремих відрізків шляху, яким військові колони здійснювали марш під час кримської експедиції військ Мініха. З іншого боку, без з'ясування топографічних особливостей маршруту Дніпровської армії межиріччям Орелі та Самари важко провести ідентифікацію та локалізацію редутів на сучасній карті регіону [20]. Можна констатувати, що проблеми локалізації редутів і уточнення шляху, яким рухалася Дніпровська армія, тісно взаємопов'язані. Для вирішення цих доволі складних питань, насамперед, потрібно звернутися до картографічного матеріалу другої чверті XVIII ст., на якому містяться позначення ходу військових дій російської армії на кримському театрі в 1736 р.

Із наявних у нашому розпорядженні архівних карт зазначеного періоду найбільш інформативною є «Карта предпринятых в 1736 году от Армеи Ея Императорского Величества против турок и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках», датована 1736 р. [6]. Згідно з цією картою, маршрут Дніпровської армії від Орелі до Самари починався біля Царичанського ретраншементу та пролягав повз річки Чаплинку і Кільчень. Також на даній карті зображені споруджені вздовж шляху просування армії польові укріплення – редуті. Цікаво те, що на карті схематично позначені не тільки приблизні місця розташування редутів, а й передані, хоч і доволі умовно, інженерні особливості їхніх конструкцій. Так, згідно з досліджуванним картографічним джерелом, між Царичанським ретраншементом і правим берегом Чаплинки на схід від маршруту руху армії Мініха знаходилися три фортифікаційні споруди, одна з яких являла собою редут класичної чотирикутної форми (рис. 1). Два інших укріплення мали складну форму і, відповідно до класифікації Ф. Ф. Ласковського, належали до другого типу так званих «подвійних редутів» [7, с. 371–373].

За твердженням названого автора, подвійний редут являв собою земляну споруду, що складалася з двох невеликих чотирикутних редутів, довжина кожної зі сторін яких дорівнювала 15 саж. (32 м) і розташованих на відстані 40–60 саж. (85–128 м) один від одного. Проміжок між двома редутами з напільного боку прикривався ретраншементом у вигляді «тупаго исходящего угла», а з горжі (тильного боку) – бруствером або траншейним ходом сполучення у вигляді прямої лінії.

Рис. 1. Карта предпринятых в 1736 году от Армен Ея Императорского Величества против турок и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках (фрагмент, 1736 р.)

Усередині утвореного таким чином між двома чотирикутними фланговими редутами захищеного простору, зазвичай, розміщувалися провіантські магазини [7, с. 372, 373].

Слід зазначити, що в межах території межиріччя Орелі та Самари подвійні редуту були зведені виключно вздовж основного шляху проходження Дніпровської армії навесні 1736 р. Редуту, розташовані ближче до берега Дніпра, були збудовані, ймовірно, трохи пізніше часу здійснення маршу військ Мініха зазначеною територією. Вони мали більш характерну для цього виду оборонних споруд одинарну переважно чотирикутну форму укріплень [8, арк. 4].

Повернемося до розгляду карти військових дій 1736 р. Далі, відповідно до цієї карти, ще один чотирикутний редут знаходився на лівому березі річки Чаплинки, на захід від шляху просування армії. Подальший маршрут військ Мініха пролягав до річки Кільчень, що на розглядуваній карті позначена під назвою «Кильченка». Південніше переправи через Кільчень зображено два укріплення, розташованих на обох берегах річки одне навпроти одного. На правому березі знаходився подвійний редут, подібний до описаних вище, а на лівому – простий чотирикутний (див. рис. 1). Детальний план цих фортифікацій під назвою «Ретраншамент при реке Кельшинь в кампанию 1736 г.» міститься в альбомі-додатку до третього тому праці Ф. Ф. Ласковського і є копією з оригіналу креслення XVIII ст. [7, с. 952; 8, арк. 46].

Згідно з цим планом, на правому березі річки знаходився подвійний редут великих розмірів із загальною довжиною укріплень (по напільному краю рову) 150 саж. (320 м), шириною – 60 саж. (128 м). Усередині споруди розташовувалися провіантські магазини. На протилежному – лівому березі розміщувався окремий редут чотирикутної форми, кожна зі сторін якого складала 15 саж (32 м). На південь від укріплень по обох берегах Кільчені проходила «Большая дорога» – шлях, яким здійснювала марш Дніпровська армія. Також на плані показано чотири мости, наведені для переправи військ (рис. 2). Таким чином, описані укріплення, споруджені на обох берегах Кільчені, становили єдиний оборонний комплекс, утворений для захисту стратегічно важливої річкової переправи на шляху проходження армії. В письмових джерелах вони фігурують під назвами шанець Кільченка або Кильченьський шанець [13, с. 11, 12]. Далі від кильченьської переправи шлях полягав на південний схід і виходив до переправи через Самару (див. рис. 1).

Ще одним цікавим картографічним джерелом, на якому позначено шлях переходу армії Мініха межиріччям Орелі та Самари, є «Карта военных действий на Дону и Днепре Ея Императорскаго

Величества победоносныя Армии 1736 года», датована 1739 роком [17, арк. 1]. На ній показано такий самий маршрут руху Дніпровської армії, як і на попередній карті, але, на відміну від першого розглянутого архівного документу, на цій карті не нанесено польові редуту, збудовані вздовж маршруту проходження військових колон до Самари.

Проведений аналіз наявних письмових і картографічних джерел другої чверті XVIII ст. дозволяє зробити висновок, що між річками Ореллю і Самарою існували два райони, де були зосереджені редуту, засновані на початку кримського походу армії Мініха 1736 р. Зокрема, це місцевості, прилеглі до середньої течії річки Чаплинки і середньої течії річки Кільчені.

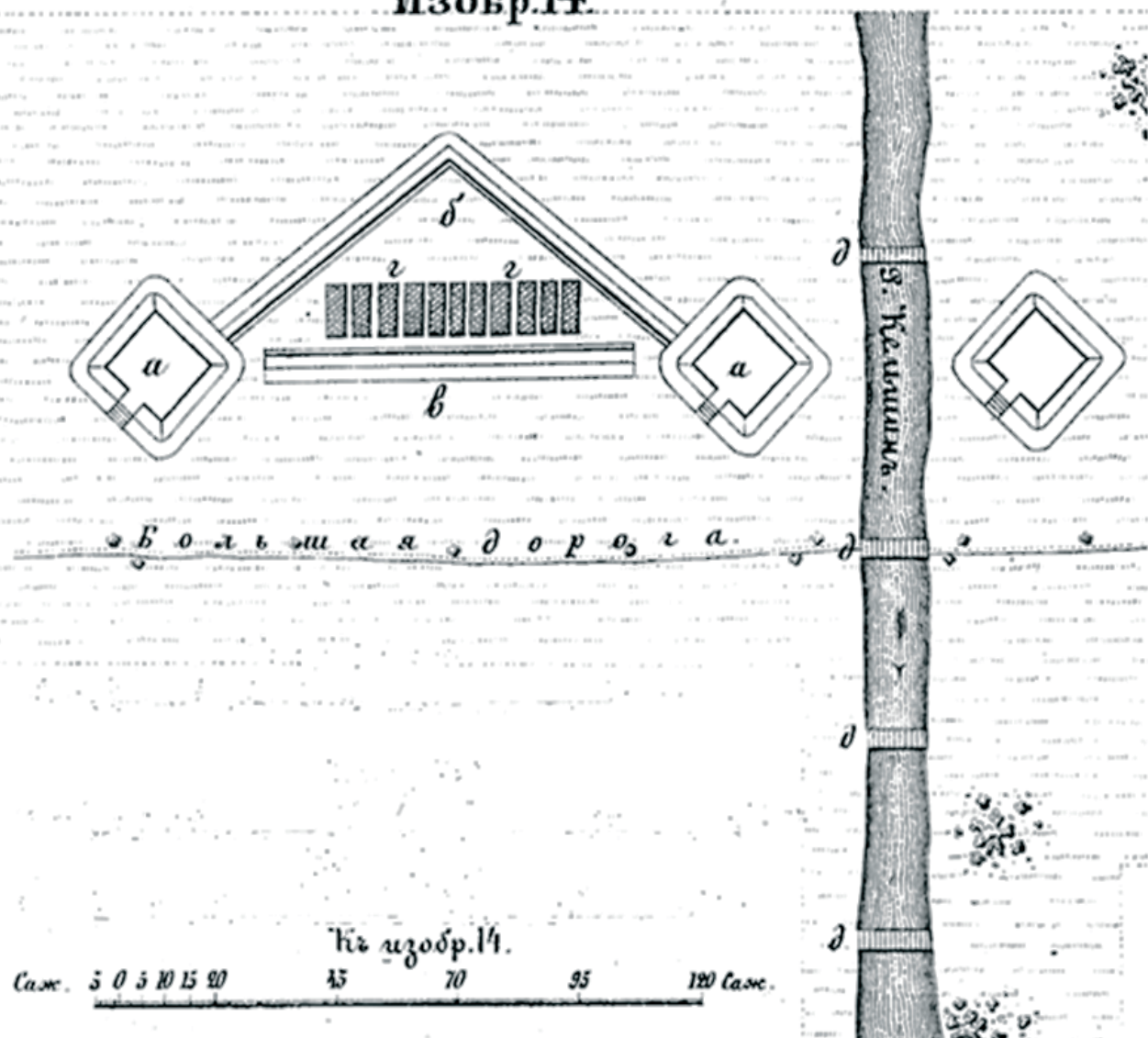
Місце розташування залишків одного з редутів, спорудженого у кампанію 1736 р. на правому березі Чаплинки, визначається за допомогою картографічних матеріалів кінця XVIII – другої половини XIX ст. Так, на плані Алексопольського повіту кінця XVIII ст. [12] на північ від сучасного смт Петриківка, поруч із верхів'ями безіменної балки зображено об'єкт під назвою «Старое укр.», тобто старе укріплення (рис. 3). На триверстовій Військово-топографічній карті Катеринославської губернії 1861 р. (ряд. XXV, арк. 13) у тому ж самому місці, де і на плані кінця XVIII ст., а саме – північніше сучасної Петриківки, поблизу верхів'їв балки Вискрутів-яр, у вигляді невеликого кургану позначено «Городок (Редут)» [2, арк. 2]. На обох картографічних джерелах кінця XVIII – другої половини XIX ст. також зображено великий шлях від Орелі до Самари, біля якого і знаходилися рештки старого укріплення. Місце для спорудження редуту на цій ділянці даного шляху було обрано не випадково, адже саме в районі верхів'їв б. Вискрутів-яр він перетинався зі шляхом, що йшов від містечка Нехвороща Полтавського полку, спускався у заплаву Дніпра і поєднувався з дорогою, що пролягала вздовж берега цієї річки.

У фондових сховищах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького зберігаються два плани залишків цієї фортифікаційної споруди, складені у першій половині XX ст., які дають змогу з'ясувати її зовнішній вигляд [10; 11]. На обох кресленнях зображені рештки типового подвійного редуту. Загальна довжина укріплень, що збереглися на момент складання планів, становила близько 170 м, ширина – близько 80 м (рис. 4, 5).

Залишки цього подвійного редуту знаходяться на відстані за 10 км на північний захід від давньої переправи через Чаплинку, що локалізується на території сучасного с. Чаплинка Петриківського району та за 6,5 км на північ від північної околиці сучасної Петриківки. Багаторічне розорю-

Ретраншаментъ при рѣкѣ Кельчинѣ, въ кампанію 1736 года.

Изобр. 14.

Изобр. 14 (ориг.)⁵.

Укрѣпленіе, причисленное къ разряду двойныхъ редутовъ;
б. ретраншаментъ, примыкавшійся оконечностями своими къ
редутамъ а и служившій для прикрытія магазиновъ г, г.;
в. линія сообщенія, смыкавшая горжу, которая могла быть
также приспособлена къ оборонѣ;
д, д. мосты, наведенные при переходѣ русскихъ войскъ.

Рис. 2. Подвійний редут на переправі через р. Кільчень (за Ф. Ф. Ласковським)

Рис. 3. План Алексопольського повіту (фрагмент, кінець XVIII ст.)

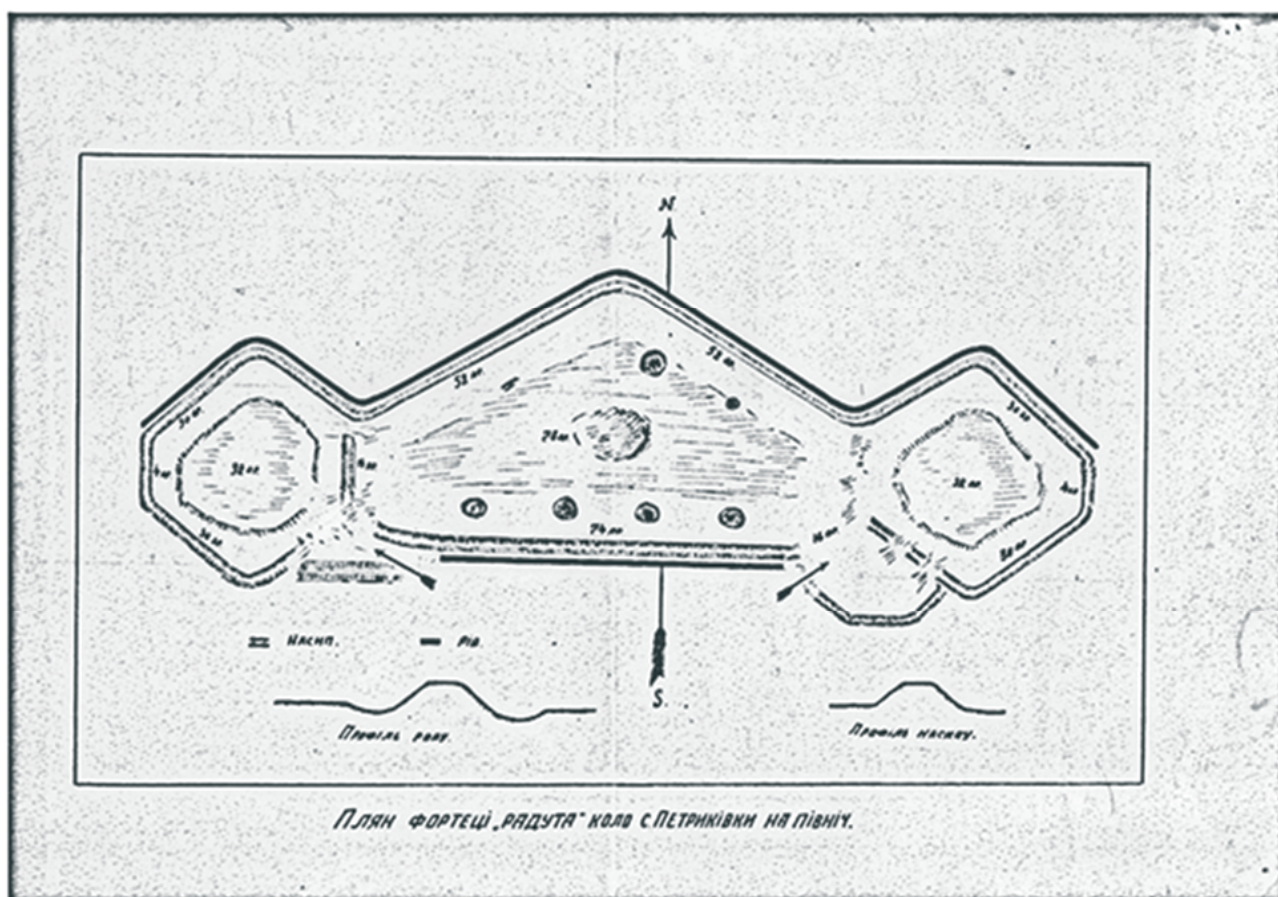

Рис. 4. План фортеці «Радута» коло с. Петриківки на північ (ДНІМ)

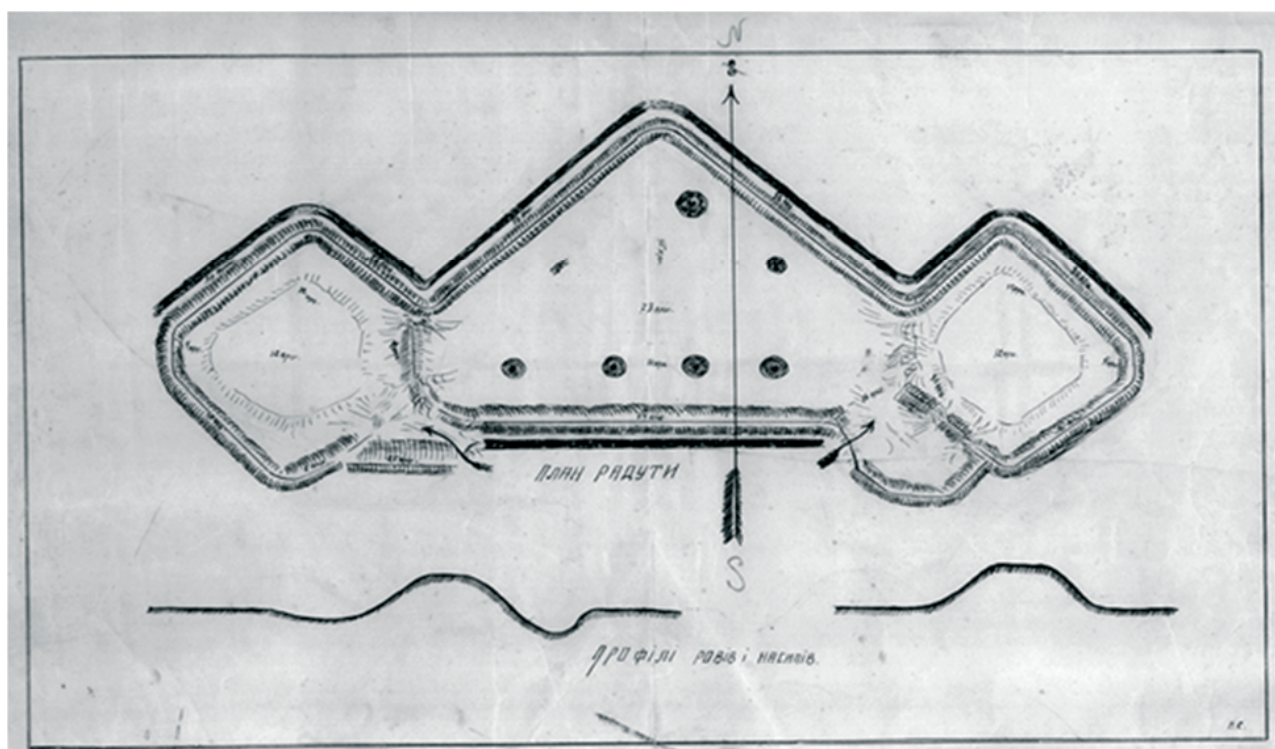

Рис. 5. План Радуги (ДНІМ)

вання поверхні призвело до значної деформації зовнішнього вигляду фортифікаційних елементів споруди. Але навіть незважаючи на це, контури залишків укріплення сьогодні все ще доволі добре проглядаються на супутниковій карті Google maps (рис. 6). При цьому вони загалом співпадають з формою та розмірами укріплення, зображеного на кресленнях, виявлених у фондах Дніпропетровського історичного музею.

Місцезнаходження решток ще одного подвійного редуту, розташованого поблизу правого берега Кільчені біля сучасного с. Степове Дніпропетровського району, встановлено за допомогою німецької військової аерофотозйомки 1941 р., люб'язно наданої для проведення дослідження В. В. Олещенком (рис. 7). Треба відмітити, що зображення цього укріплення відсутнє на вищерозглянутій карті військових дій 1736 р. зі схематичним позначенням редутів. Завдяки географічним координатам, доданим до листа зйомки, вдалося досить точно визначити його місцезнаходження на сучасній топографії. Крім того, масштаб, у якому була виконана аерофотозйомка, дозволив з'ясувати розміри виявленого редуту, загальна довжина укріплень якого становила близько 200 м, ширина – близько 50 м.

Цікаву подробицю, здатну пролити світло на причину вибору місця для спорудження редуту, зафіксованого на аерофотозйомці періоду Другої світової війни, демонструє «Достоверная Ландкарта меж рек Днепра и Донца на разстояниях

от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах», копія якої датована 1758 р. [4]. На даній карті зображено великий шлях від Орелі до Самари, що починався біля містечка Царичанки – ймовірно той самий, яким у 1736 р. проходила Дніпровська армія Мініха. На правому березі Кільчені, приблизно в районі сучасного с. Степове та місця розташування залишків подвійного редуту, зазначений шлях розгалужувався на дві гілки. Перша гілка повертала на південний схід до переправи через Кільчень, друга — прямувала далі на південь і виходила на правий берег Самари в районі залишків колишньої московської фортеці Новобогородицької (Богородицької), яку в тому ж 1736 р. Мініх поновив під назвою «Самарський ретраншемент» [7, с. 346].

Отже, на основі розглянутої карти середини XVIII ст. можна зробити припущення, що даний подвійний редут був збудований поруч зі стратегічно важливою розвилкою шляху сполучення між Ореллю й Самарою. Місцезнаходження самої розвилки можна встановити за допомогою вже згадуваної вище триверстової Військово-топографічної карти Катеринославської губернії другої половини XIX ст. На останній місце розгалуження шляху, що йшов від Царичанки, показано біля кургану Могила Гостра (досліджений в 70-х рр. XX ст.). Сам подвійний редут на даній карті позначений південніше у вигляді ланцюжка з трьох невеликих за розмірами курганів [2, арк. 2].

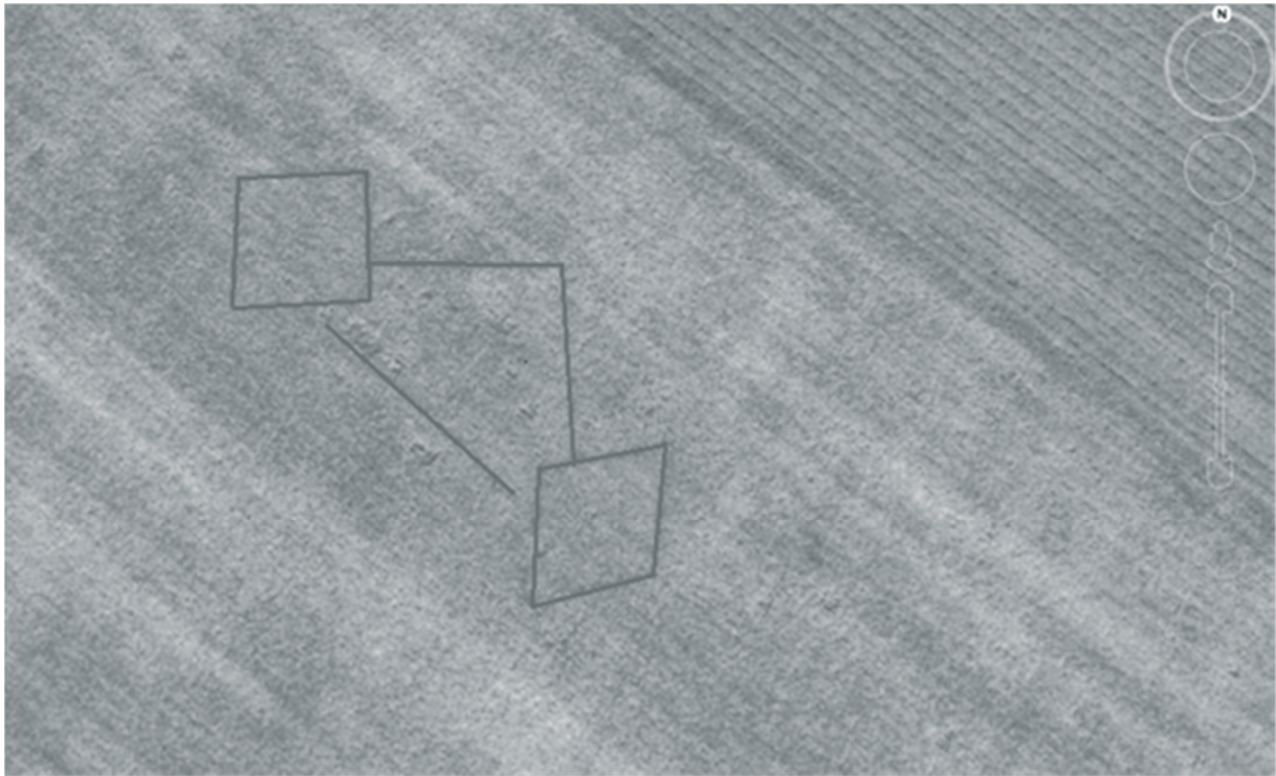

Рис. 6. Прорис контурів залишків редуту поблизу р. Чаплинка, що проглядаються на супутниковій карті Google maps

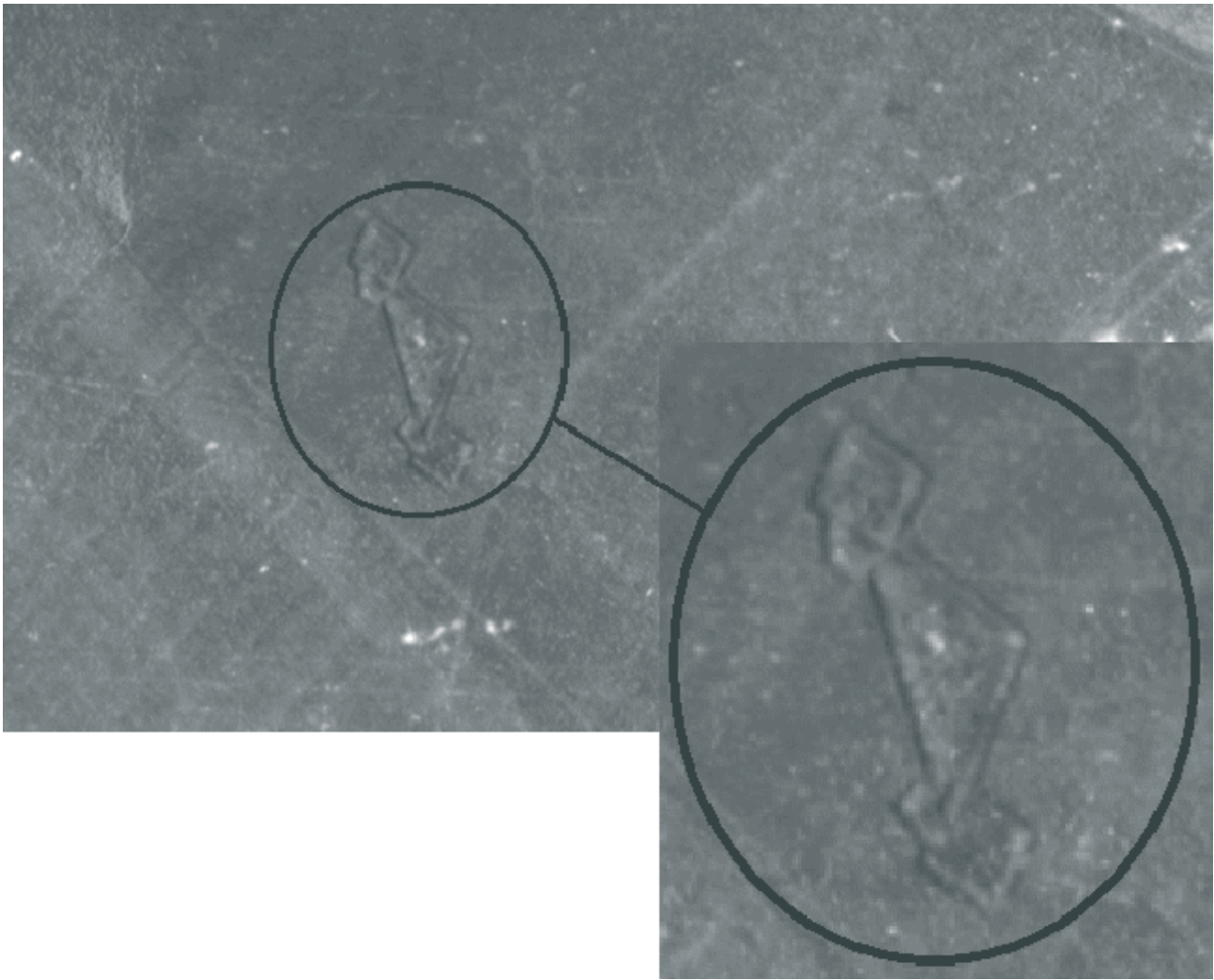

Рис. 7. Залишки редуту на правому березі р. Кільчень (німецька аерофотозйомка, 1941 р.)

Після проведення аналізу наявних письмових і картографічних джерел, а також вивчення матеріалів аерофотозйомки початку 40-х рр. XX ст. і сучасних супутникових карт, наступним етапом стали польові дослідження, які поки що обмежилися лише візуальним оглядом визначених місць знаходження укріплень XVIII ст. Це дозволило встановити їх точне розташування на місцевості та з'ясувати сучасний стан збереженості. В результаті проведених обстежень були виявлені наземні ознаки залишків земляних укріплень двох подвійних редутів. Відстань між редутами становить близько 25 км по прямій лінії.

Залишки першого редуту знаходяться на відстані 2,6 км на північ від північної околиці с. Жовтнєве Петриківського району Дніпропетровської області на орному полі. Розташовані вони на схилі вододілу балок Вискрутів-яр (за 0,65 км на схід від верхів'їв балки) та Сухої, що є лівою притокою Чаплинки. Сучасні розміри: довжина – близько 170 м, ширина – 80 м, максимальна висота – 0,3 м. Поверхня залишків редуту

розорюється. Фронт укріплення звернуто до північного сходу.

Рештки другого виявленого редуту знаходяться на відстані 2,7 км на схід від північно-східної околиці с. Степове Дніпропетровського району Дніпропетровської області та за 0,8 км на північний захід від насосної станції каналу Фрунзенської зрошувальної системи, на орних полях і в просвіті лісосмуги (посадки). Вони розташовуються на схилі другої надзаплавної тераси Дніпра і за 1,6 км на південний захід від верхів'їв балки Тернуватой, лівої притоки Кільчені. Збереглася лише центральна задернована частина укріплення заввишки близько 0,5 м, що розміщується між двома частинами сучасної лісосмуги. Бокові елементи редуту, які знаходяться на ріллі, знівельовані. На супутниковій карті Google maps їхні сліди проглядаються з обох боків лісосмуги і мають вигляд великих плям освітленого ґрунту невизначеної форми. Фронт укріплення було звернуто до північного сходу.

Обстеження визначеного за допомогою архівної та сучасної топографії місця переправи Дніпровської армії через Кільчень, на обох берегах якої були збудовані укріплення у вигляді подвійного та окремого чотирикутного редутів, не дало позитивного результату – візуальних ознак оборонних споруд XVIII ст. виявлено не було. Пояснюється це тим, що береги Кільчені в місці розташування укріплень зазнали значного господарського впливу і сьогодні зайняті присадибними ділянками жителів с. Спаське.

На основі вищевикладеного матеріалу можна зробити попередню спробу реконструювати відтинок шляху від Орелі до Кільчені, котрим рухалася Дніпровська армія, та виконати топографічну прив'язку до нього виявлених редутів. Цей шлях починався біля Царичанського ретраншементу і пролягав на південний схід вздовж лівого берега Орелі приблизно по маршруту сучасного шосе від смт Царичанка до с. Драгівка Царичанського району. За Драгівкою шлях перетинав р. Прядівка, ліву притоку Орелі, проходив по західній околиці сучасного с. Лисківка Царичанського району і прямував на південний схід до місцевості, через яку зараз пролягає відтинок каналу Дніпро–Донбас. Від вигину каналу з південного заходу на південь шлях йшов до району північної околиці сучасного с. Новопідкраж Царичанського району і звідти підіймався на другу надзаплавну терасу Дніпра. Далі він прямував вододілом і проходив верхів'ями балок Пологутин-яр і Вискрутів-яр. На схід від верхів'їв останньої знаходився перший виявлений подвійний редут. Між балкою і редутом шлях перетинався зі шляхом, що йшов від містечка Нехворощі до Дніпра. Далі від редуту шлях із Царичанки прямував північніше верхів'їв балки Рідків-яр і перетинав верхів'я балки Вишнякова, що з правого берега впадає в Чаплинку. Потім шлях спускався у долину Чаплинки і виходив до броду через цю річку, що знаходився в межах сучасного с. Чаплинка. Від чаплинського броду шлях знову підіймався на другу дніпровську надзаплавну терасу і проходив самим її краєм по лінії північ – південний схід паралельно сучасним селам Улянівка Петриківського району і Чумаки та Степове Дніпропетровського райо-

ну. Біля кургану Могила Гостра шлях розгалужувався на дві гілки, котрі різними маршрутами йшли до Самари. Поблизу утвореної таким чином розвилки знаходився другий виявлений подвійний редут. Від розвилки перший відтинок шляху, яким здійснювала марш Дніпровська армія в 1736 р. повертав на схід та пролягав повз верхів'я балки Тернуватой, спускався до гирла балки Колодезевої і далі заплавою виходив до переправи через річку Кільчень, що локалізується в межах сучасного с. Спаське, а вже звідти направлявся до Самари. Другий відтинок цього ж шляху від Могили Гострої прямував далі краєм дніпровської другої надзаплавної тераси і спускався до правого берега Самари біля колишньої Новобородицької фортеці. На останок треба зазначити, що проходження цього реконструйованого відрізка шляху, яким рухалися війська Мініха на Крим, не співпадає з жодним маршрутом залізниць кінця XIX–XX ст.

Таким чином, у результаті проведеного аналізу письмових і картографічних джерел, а також польових досліджень, здійснених на території Орільсько-Самарського межиріччя в районах, прилеглих до середніх течій річок Чаплинки та Кільчені, було виявлено залишки двох польових фортифікаційних споруд – редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Встановлено, що за своїми інженерними особливостями ці укріплення відносяться до типу подвійних редутів. Локалізація на місцевості та картографування редутів дозволяє уточнити деякі відрізки проходження шляху, що був використаний Дніпровською армією під час походу на Крим в кампанію 1736 р. Виявлення решток редутів відкрило нові можливості для активізації пошуків і вивчення об'єктів польової фортифікації, споруджених у західній частині межиріччя Орелі та Самари в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Перспективність подальших археологічних досліджень виявлених об'єктів не викликає сумнівів. Результатом майбутніх робіт може стати отримання нової цінної джерельної інформації щодо особливостей фортифікації та внутрішньої забудови, а також побуту залог цих малих оборонних споруд XVIII ст.

Бібліографічні посилання

1. Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны / А. К. Байов. – СПб., 1906. – Т. 1.
2. Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии. М 1 : 126000 (в 1 дюйме 3 версты). – СПб., 1861.
3. Всеподданнейшие донесения графа Миниха. Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 1, Донесения 1736 и 1737 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича / под ред. Генерального штаба полковника А. З. Мышляевского //

Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1897. – Вып. X.

4. Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на разстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станции, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах / копия 1758 года // Російський державний історичний архів. – Ф. 1399, оп. 1, спр. 235.

5. Записки Манштейна о России 1727–1744 // Приложение к «Русской старине» – СПб., 1875.

6. Карта предпринятых в 1736 году от Армии Ея Императорского Величества против турок и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках (1736 г.) // Российский державный архив давних актов. – Ф. 192, оп. 1, спр. 12, ч. 2.

7. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II / Ф. Ф. Ласковский. – СПб., 1865. – Ч. III.

8. Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России / Ф. Ф. Ласковский. – СПб., 1866.

9. Лашенко Х. Г. До історичної географії часів Нової Січі: шляхи, броди, переправи як елементи єдиної системи сполучень / Х. Г. Лашенко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XX століть. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3 – С. 96 – 104.

10. План фортеці «Радута» коло с. Петриківки на північ // Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ) – Арх. – 841/КН – 38829.

11. План Радуги // ДНІМ – Арх. – 836/КН – 38824.

12. План Алексопольского уезда // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 846, оп. 16, спр. 20772.

13. Приказы графа Миниха за 1736–1738 гг. / под ред. Генерального Штаба полковника А. Байова // Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1904. – Вып. XIV.

14. Репан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К., 2008.

15. Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарсько-го ретраншементу / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна:

історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 233–239.

16. Ромашко В. А. Отчет о раскопках останков военного архитектурного сооружения 18 века на ул. Передовой г. Днепропетровска по трассе строящейся объездной дороги / В. А. Ромашко, З. П. Марина, Д. Л. Тесленко. – Д., 2004 // Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей. – № 12.

17. Собрание ландкарт принадлежащих к описанию бывшей с турками и татарами последней войны в 1736, 1737, 1738 годах – СПб., 1739.

18. Сухомлин О. Д. Проблеми локалізації та функціонування редутив у межиріччі Орелі та Самари / О. Д. Сухомлин // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження – Д., 2012–2013. – Вип. 11. – С. 25–39.

19. Сухомлин О. Д. Джерело до історії Оріль-Самарського межиріччя доби Нової Запорозької Січі / О. Д. Сухомлин // Січеславський альманах: зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Д., 2014. – № 7. – С. 51–62.

20. Топографическая карта: Днепропетровская область (М 1 : 200000). – К., 2003 (Лицензия Министерства экологии и природных ресурсов Украины на право выполнения картографических работ № 052452 от 26.09.2001 г.).

21. Харлан О. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська / О. Харлан // Військово-історичний альманах – К., 2009. – № 2. – С. 51–59.

22. Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України / Г. К. Швидько // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник: матеріали Першої міжрегіон. істор.-краєзн. конф. – Д., 1998. – Вип. 1. – С. 92–96.

References

1. Bayov, A. K., 1906. *Russkaya armiya v tsarstvovaniiye imperatritsy Anny Ioannovny. Voyna s Turtsiyey v 1736-1739 gg. Pervyye tri goda voyny* [The Russian army during the reign of Empress Anna Ioanovna. The war with Turkey in 1736-1739. The first three years of the war]. St. Petersburg, vol. 1 (in Russian).

2. *Voyenno-topograficheskaya karta Yekaterinoslavskoy gubernii. M 1 : 126000 (v 1 dyuyme 3 versty)* [Military topographical map of Ekaterinoslav province. 1 : 126,000 (3 verst per 1 inch)], 1861. St. Petersburg (in Russian).

3. Myshlaevsky, A. Z. (eds.), 1897. *Vsepoddanneyshiye doneseniya grafa Minikha. Moskovskomu otdeleniyu Arkhiva Glavnogo shtaba. Ch. 1 : Doneseniya 1736 i 1737 godov: po spisku poruchika zapasa armeyskogo kaznacheya M. P. Prokopovicha* [The most loyal reports of Count Minich to Moscow branch of the Archives of General Staff. Part 1: Reports of 1736 and 1737 were as follows: the list of the army reserve lieutenant treasurer M. P. Prokopovich]. *Sbornik voyenno-istoricheskikh materialov* [Collection of military and historical materials]. St. Petersburg, vol. 10 (in Russian).

4. *Dostovernaya landkarta mezh rek Dnepra i Donsa na razstoyaniyakh ot ust'ya Samary do Izyuma i Luganskoy stanitsy, sochinennaya 1749 goda v sentyabre i oktyabre mesyatsakh* [Reliable landkarta between the rivers Dnieper and Donets on distance from the mouth of the Samara to Izum and Lugansk village, composed in 1749, in September and October], 1758. *The Russian State Historical Archive*, fund 1399, inv. 1, file 235 (in Russian).

5. *Zapiski Manshteyna o Rossii 1727 – 1744* [Manstein's Notes about Russia 1727 – 1744], 1875. *Prilozheniye k «Russkoy starine»* [Annex to the “Russian antiquity”]. St. Petersburg (in Russian).

6. *Karta predprinyatykh v 1736 godu ot Armei Yeya Imperatorskogo Velichstva protiv turok i tatar pobedonosnykh voyennykh deystviy mezhdu Donom i Dneprom i pri onykh rekakh, 1736 g.* [Map taken in 1736 by Her Majesty Army against

the Turks and Tatars victorious hostilities between the Don and Dnieper rivers and other], 1736. *The Russian State Archive of Ancient Acts*, fund 192, inv. 1, file 12, part 2 (in Russian).

7. Laskowski, F. F., 1865. *Materialy dlya istorii inzhenernogo iskussva v Rossii. Opyt inzhenernogo iskussva posle imperatora Petra I do imperatritsy Yekateriny II* [Materials for the history of engineering in Russia. Experience in engineering after the Emperor Peter I to Catherine II]. St. Petersburg, part 3 (in Russian).

8. Laskowski, F. F., 1866. *Karty, plany i chertezhi k 3-y chasti materialov dlya istorii inzhenernogo iskussva v Rossii* [Maps, plans and drawings to the 3d part of the materials for the history of engineering in Russia]. St. Petersburg (in Russian).

9. Laschenko, H. G., 1998. *Do istorychnoyi heohrafiyi chasiv Novoyi Sichi: shlyakhy, brody, perepravy yak elementy yedynoyi systemy spoluchen'* [To historical geography by the time of the of the New Sich : paths, fords, ferries as elements of a single system of communications]. *Zapysky naukovy-doslidnoyi laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu: Pivdenna Ukrayina XVIII – XX stolit'* [Notes of the Research Laboratory of history of the Southern Ukraine in Zaporizhzhya State University : Southern Ukraine in the 18th – 20th centuries]. Zaporizhzhya, iss. 3, pp. 96 – 104 (in Ukrainian).

10. *Plyan fortetsi «Raduta» kolo sela Petrykivky na pivnich* [Plan of the Raduta fortress near the Petrykivka village at north]. *Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National History Museum*, arch. no 841 / KH – 38829.

11. *Plan Raduty* [The Raduty plan]. *Ibid.*, arch. no 836 / KH – 38824.

12. *Plan Aleksopol'skogo uyezda* [Plan of the Aleksopolsky County]. *Russian State Military History Archive*, fund 846, inventory 16, file 20772.

13. Bayov, A. (ed., Colonel of General Staff), 1904. *Priказы графа Миниха за 1736 – 1738 гг.* [The orders of Count Minich in

1736 – 1738 years]. *Sbornik voyenno-istoricheskikh materialov* [Collection of military and historical materials]. St. Petersburg, vol. 14 (in Russian).

14. Repan, O., Starostin, V., & Harlan, O., 2008. *Palimpsest. Korinnya mista: poselennya XVII – XVIII stolit' v istoriyi Dnipetrovsk'ka* [The roots of the city: the settlements of the 17th – 18th centuries in the history of Dnipetrovsk]. Kiev (in Ukrainian).

15. Repan, A., 2010. Struktura harnizonu Starosamars'koho retranshementu [Garrison structure of the Starosamarsky retranchment]. *Naddnipyrians'ka Ukrayina: istorychni protsesy, podiyi, postati* [Naddnipyrianska Ukraina: historical processes, events, personalities] [Scientific works]. Dnipetrovsk, iss. 8, pp. 233 – 239 (in Ukrainian).

16. Romashko, V. A., Marina, Z. P., & Teslenko, D. L., 2004. Otchet o raskopkakh ostankov voyennogo arkhitekturnogo sooruzheniya 18 veka na ulitse Peredovoy goroda Dnepetrovsk po trashe stroyashchysya ob'yednoy dorogi [The report about the excavation of the remains of the military architecture of the 18th century buildings on the Peredovaya street of the Dnepetrovsk city on the highway under construction of a bypass road. Dnepetrovsk]. *Archive of the Dnepetrovsk regional center for protection of historical and cultural values*, No 12 (in Russian).

17. *Sobraniye landkart prinadlezhashchikh k opisaniyu byvshey s turkami i tatarami posledney voyny v 1736, 1737, 1738 godakh* [Landkart Assembly belonging to the description of the former with the Turks and Tatars and the last war in 1736, 1737, 1738's], 1739. Saint-Petersburg (in Russian).

18. Suhomlyn, O. D., 2012/2013. Problemy lokalizatsiyi ta funktsionuvannya redutiv u mezhyrichchi Oreli ta Samary

[Problems of localization and functioning of redoubts of the 18th century in Orel and Samara Interfluv]. *Prydnipov'ya: istoryko-kraeyznachchi doslidzhennya* [Prydniprovya: historical local lore investigations]. Dnipetrovsk, iss. 11, pp. 25-39 (in Ukrainian).

19. Suhomlyn, O. D., 2014. Dzherelo do istoriyi Oril'-Samars'koho mezhyrichchya doby Novoyi Zaporoz'koyi Sichu [The source for the history of Orel and Samara Interfluv in period of New Sich]. *Sicheslavs'kyy al'manakh: zbirnyk naukovykh prats' z istoriyi ukrayins'koho kozatstva* [Sicheslavsky Almanac: scientific research works on the history of Ukrainian Cossacks]. Dnipetrovsk, No 7, pp. 51-62 (in Ukrainian).

20. *Topograficheskaya karta: Dnepetrovskaya oblast'* [Topographic map: Location Dnipetrovsk region] (1 : 200000), 2003. Kiev. (License of the Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine on the right to perform mapping No 052452, 26.09.2001).

21. Harlan, A., 2009. Fortyfikatsiyni sporudy XVIII st. na terytoriyi suchasnoho Dnipetrovsk'ka [Fortifications of the 18th century on the territory of modern Dnipetrovsk]. *Vys'kovo-istorychnyy al'manakh* [Military and Historical Almanac]. Kyiv, No 2, p. 51-59 (in Ukrainian).

22. Shvydko, G. K., 1998. Kartohrafichni materialy RDVIA yak dzherelo do istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny [RSWHA cartographic material as a source for the history of Southern Ukraine]. *Naddnipyrians'kyy istoryko-kraeyznachchyy zbirnyk: materialy Pershoyi mizhrehional'noyi istoryko-kraeyznachchoyi konferentsiyi* [Naddnipyriansky collection of local lore history: the materials of First interregional local lore history conference]. Dnipetrovsk, iss. 1, pp. 92–96 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 21.01.2016

РЕЦЕНЗІЇ

Кісельова Ю. А. Становлення і розвиток історіографії в Імператорському харківському університеті: моногр. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. – 252 с.

Навесні 2014 р. у спеціалізованій раді Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара була захищена кандидатська дисертація викладача кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Юлії Анатоліївни Кісельової, присвячена історії формування історіографії як наукової і навчальної дисципліни в її рідному університеті*. Того ж року на основі дисертаційного тексту була випущена і рецензована монографія, яку новоспечений кандидат наук присвятила 50-річчю рідної кафедри та її ровеснику, своєму науковому керівнику і одночасно завідувачу цієї ж кафедри Сергію Івановичу Посохову.

Постановка теми сама по собі викликає підвищений науковий інтерес і обумовлює актуальність роботи. Автор розташовує своє дослідження на перехрестях цілої низки надзвичайно затребуваних нині напрямів історико-наукових, історіографічних студій, інтелектуальної історії, поєднання яких не лише демонструє обізнаність і ерудицію, не лише дозволяє репрезентувати складний процес дисциплінаризації цієї рефлексивної галузі історичного знання, але й стимулює вироблення сучасного образу історіографії, обговорення стратегії її подальшого розвитку, вдосконаленню методів історіографічних та історико-історіографічних досліджень.

Комплексне дослідження становлення історіографії в стінах Харківського університету органічно вписується у проблематику регіональної історіографії. З одного боку, така постановка дозволяє відмовитися від кумулятивістських, лінійних моделей розвитку науки та зосередити увагу на локальних та темпоральних особливостях цього процесу. З іншого, – автор не розглядає історико-історіографічний процес у Харківському університеті як ізольований. Він вписується у соціокультурні, інтелектуальні, історіографічні контексти, розглядаються його комунікативні та професійно-культурні складові, що виходять за межі окремого університету та закладають підвалини загального процесу інституціоналізації історіографії.

Актуальність цієї праці впливає також і з її пізнавального потенціалу в галузі вивчення як історії історичної науки і освіти в найстарішому університеті Наддніпрянщини, так і в цілому для розгортання в Україні студій з університетської історії, безумовними лідерами яких, на мій погляд, є на сьогодні історики Харківського університету.

Предмет дослідження представлений в передмові як «багатофакторний процес становлення і розвитку історіографії як наукової та навчальної дисципліни» (с. 5). Його інструментарій складають наукові підходи, вироблені в рамках наукознавства та інтелектуальної історії. І якщо дисциплінарний ракурс акцентує увагу на розбудову інституційних основ, пошук ознак дисциплінаризації історіографії, то культурно-антропологічна перспектива спрямована на проблеми і процедури самоідентифікації вчених щодо нової галузі знань. Серед декларованих і реалізованих методів особливу увагу привертає історико-ретроспективний. Його послідовне застосування дозволило суттєво відсунути пошуки генези історіографії аж до перших років Харківського університету, коли історіографічна компонента іще не усвідомлювалася в дисциплінарних категоріях, а виявлялася у формуванні тих чи інших історіографічних елементів, ознак, дискурсів. Відмічу цілком виправдану увагу до термінологічного апарату, що надає можливість уникати невинуватих смислових втрат при використанні багатозначних понять.

У передмові переконливо представлена джерельна база роботи, інформаційні можливості якої вповні забезпечують вирішення поставлених завдань. Між тим, розподіляючи суцільний обсяг джерел на групи, варто було б обґрунтувати ті критерії, за якими був проведений цей поділ.

Заслужують на увагу підходи Ю. А. Кісельової до огляду історіографії проблеми, яка за майже повної відсутності праць, присвячених безпосередньо проблемі дисертації, обґрунтовано створювалася за принципом конструювання ієрархії історіографічних контекстів. Тут представлені роботи теоретичного характеру, праці, присвячені функціонуванню університетської системи

* Кісельова Ю. А. Становлення і розвиток історіографії як навчальної та наукової дисципліни в Імператорському Харківському університеті: дис.... канд. іст. наук: 07.00.06 / Кісельова Юлія Анатоліївна. – Д., 2014. – 242 с.

в Російській імперії загалом та університетській політиці влади, роботи з історії Харківського університету та розвитку в ньому історіографічного знання і, нарешті, врахована література, що висвітлює питання розвитку історичної освіти, в тому числі її історіографічної складової в інших університетах імперії. Створене автором історіографічне забезпечення ефективно «працює» як на легітимацію дисертаційної проблематики, так і на обґрунтування вибору відповідного методологічного арсеналу.

Структура роботи є цілком логічною і спрямована на висвітлення багатофакторного процесу становлення історіографії як навчальної та наукової дисципліни. Змістовна частина книжки складається з 4-х розділів: 1) Історія історіографії в локальному вимірі: становлення проблемного поля; 2) Зародження і розвиток історіографічного знання у Харківському університеті першої половини XIX т.; 3) Історія історичної науки в Харківському університеті в 1850–1870-ті рр.: викладання та дослідження; 4) Становлення історіографії як самостійної навчальної та наукової дисципліни у Харківському університеті (1880–1910-ті рр.).

У першому розділі представлені сучасні підходи до розв'язання проблем історії історіографії в цілому та проаналізовано процес становлення проблемного поля історико-історіографічних досліджень на східноєвропейських просторах.

Проблемам генези історіографічного знання у Харківському університеті присвячений другий розділ. Автор визначила цілий комплекс факторів, що обумовили і визначили форми і характер цього процесу в регіональному контексті: від зовнішнього впливу урядової політики та дидактичних і просвітницьких практик іноземних професорів першого викладацького набору, до органічної необхідності рефлексивної складової у презентації наукових дисциплін у лекційних курсах неісторичних спеціальностей. Автор обґрунтовано вважає, що першими кроками на шляху до інституціоналізації історіографічного знання ставали університетські конвенції щодо обов'язковості пропедевтичних вступів до лекційних курсів, одним із важливих елементів яких були історіографічні знання. Водночас у першій половині XIX ст. історіографічні сюжети починали ставати невід'ємним компонентом й наукового дослідження, виконуючи при цьому як довідкову, так і теоретико-методологічну функцію. На підставі проведеного аналізу Ю. А. Кісельова вважає, що початки дисциплінарної самоусвідомленості історіографії можна віднести до 1820-х рр. Водночас, як мені видається, цей висновок не є достатньо переконливим, хоча б тому, що, як свідчить сам же автор, історико-наукове знання у професійних практиках викладачів Харківського університету

першої половини XIX ст. відігравало цілком інструментальну роль, стаючи способом верифікації їх теоретичних положень.

У третьому розділі простежується «експансія» історіографічних знань у професійній діяльності професорів Харківського університету 1850–1870-х рр., коли в процесі спеціалізації історичного знання історіографія ставала важливим елементом навчання (оформлювалася у вигляді окремих спеціальних курсів та семінарів), професійної експертизи, як важлива складова професійного етосу. Важливим результатом аналізу цієї ситуації стало виявлення траєкторій і типів історіографічних рефлексій в наукових і навчальних практиках харківських професорів. У цілому погоджуючись з авторським прагненням виявити основні варіанти історіографічних траєкторій та типів історіографічних рефлексій, вважаю не достатньо продуманим і обґрунтованим маркування останніх на підставі того, що визначення «сцієнтистський», «цивілізаційний», «національний» тип змістовно суттєво перехрещуються, накладаючи одне на одного власні смислові поля.

Четвертий розділ присвячений «зрілому» періоду в регіональній історії історіографічного знання, коли наприкінці XIX – на початку XX ст. значно зростав «попит» на рефлексивне знання, що привело до суттєвого підвищення статусу історіографії, яка набувала рис дисциплінарної завершеності. Ю. А. Кісельова виділяє серед них формування особливої комунікативної сфери історіографів (неформальні співтовариства, виразна самоідентифікація історіографів), визнання історіографії статусним напрямом досліджень, появу і закріплення регулярного викладання курсів російської та зарубіжної історіографії у стінах Харківського університету.

У висновках окреслено основні результати дослідження: визначено три етапи становлення і дисциплінаризації історіографічної галузі в Харківському університеті; виявлено соціокультурні, когнітивні, кадрові умови і фактори цього процесу; запропонована авторська типологія різновидів історіографічної рефлексії; простежена динаміка завдань історіографічної роботи в структурі праці професійного історика; нарешті, поставлено питання щодо перетворення історіографії наприкінці XIX ст. на своєрідний маркер фахової культури історика та його професійного етосу.

Говорячи про стиль і зміст викладання монографічного тексту, відзначаю ясність, структурованість і самостійність думки, вміння логічно і послідовно викладати матеріал, формулювати наукову проблему, ставити завдання щодо її вирішення, усвідомлено обирати ефективний пізнавальний інструментарій, нарешті, адекватно і прозоро доносити до читача зміст дослідження

добре поставленою науковою мовою, без самозакоханого демонстрування наукоподібної лексики та псевдонаукового сленгу.

І нарешті, вартість монографії Ю. А. Кісельової як наукового проекту, виконаного на високих вимогах сучасної професійної культури, полягає не тільки в тому, що запропоновані відповіді на низку складних наукових питань, суттєво розширені пізнавальні горизонти в розумінні взаємодії механізмів, факторів, умов складного процесу визрівання і укорінення однієї із рефлексивних галузей знань. Як справжній науковий проект, це дослідження відкриває нові горизонти, і не лише перед талановитим і надзвичайно перспектив-

ним автором. Виявлення механізмів становлення і дисциплінаризації певної галузі знань робить можливим проект репрезентації університетської історії в дисциплінарному вимірі, внаслідок цієї роботи, актуальним стає завдання аналогічного проблемного розвороту щодо інших осередків історичної освіти, монографія Ю. А. Кісельової стає важливим кроком на шляху постановки проблеми формування регіональної історичної та історіографічної культури і її розташування у складних ієрархіях інтелектуальних, загальнокультурних та професійних історичних ландшафтах.

О. І. Журба

Надійшла до редколегії 29.02.2016

Ляковська С. Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.): моногр. – К.: Нац. акад. СБУ, 2016. – 508 с.

Монографічне дослідження С. Ляковської «Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.)» підготовлене та видане за умов, коли громадяни України спостерігають і переживають процес смертельного протистояння не тільки двох пострадянських держав-спільнот, які орієнтуються на явно різні морально-культурні та правові цінності, але й двох різновидів взаємодії держави та економіки. В одному випадку (Україна) держава орієнтується в цілому на ринкову економіку, в іншому (Російська Федерація) – традиційно продовжує використовувати позаекономічні методи керування економікою, в тому числі за допомогою спецслужб та силових структур. Україна, яка значний час перебувала у російсько-радянській тіні, мала можливість ознайомитися із сумнівним досвідом позаекономічного управління економічними процесами. Не дивно, що українці, усвідомлюючи негативний характер такого досвіду, намагаються переорієнтуватися на іншу, успішнішу західну економічну модель. А те, що сучасна диктатура російських силовиків робить із господарством і ресурсами власної країни, лише сильніше мотивує Україну розбудовувати у себе справжню ринкову економіку.

Необхідність чіткого розуміння зазначених аспектів сьогодення визначає позанаукову, соціально-практичну актуальність монографії С. Ляковської. Крім того, академічні дослідження подібного роду актуальні в контексті офіційно оголошеної в країні політики декомунізації, що, на жаль, неоднозначно або й негативно сприймається частиною населення країни. Високоякісні наукові праці здатні розв'язати негатив радянської міфології, яка явно заважає модернізації та моральному оздоровленню України.

Наукова актуальність даного монографічного дослідження визначається, вочевидь, тим фактом, що вітчизняна та закордонна історіографія, присвячена діяльності радянських спецслужб, із певних причин приділила недостатню увагу саме економічному напрямку цієї діяльності. Принаймні комплексні дослідження спеціальних економічних підрозділів надзвичайних комісій та структур Державного політичного управління УСРР фактично відсутні. Отож, вже постановка такої наукової проблеми містить ознаки новизни. Дана монографія безперечно доповнює загальні уявлення про багатогранну діяльність комуністичних спецслужб у цілому.

Важливим завданням української історіографії пострадянської доби було обґрунтування необхідності досліджень і саме вивчення проблем, фактично табуйованих за часів СРСР. Таких проблем виявилось надзвичайно багато, тому й не дивно, що доволі значний контингент українських істориків був залучений до дослідження цих «білих плям» насамперед вітчизняного історичного минулого. Останнім же часом у науково-історичних колах усе гучніше лунають заклики концептуально оновити, осучаснити за західними «брендовими» взірцями методологію досліджень, що, між іншим, передбачає більш високий рівень теоретизування тощо. Мовляв, локальні сюжети та проблеми більш-менш вивчені, фактаж у цілому відомий, отож, час переходити до вищих рівнів інтерпретацій та теоретичних узагальнень. Дослідження С. Ляковської вкотре доводить, що вітчизняна історична наука, яка за радянського часу перебувала немов у летаргічному сні, і досі має клопіт із «білими плямами». Очевидно, що далеко не увесь фактаж нашого історичного минулого, включно з нещодавнім, нам відомий. З цього випливає, що поруч із вдосконаленням методології науково-історичного дослідження як такого, актуальним і важливим завданням вітчизняної історичної науки наразі залишається й розширення бази фактичних даних, вивчення вмісту архівосховищ, які за радянської доби були доступні для істориків у вкрай обмеженому форматі.

Немає сумніву, що вітчизняні історики як мінімум із 1991 р. тримають економічні підрозділи ЧК-ДПУ у полі своєї уваги, але до цього часу діяльність останніх в цілому досліджувалися скоріше фрагментарно, переважно у контексті загальної реалізації функцій даного силового відомства. С. Ляковська поставила на меті цілеспрямоване й комплексне дослідження діяльності зазначених структур у царині економіки. Досягнення подібної мети, зважаючи на багаторівневий характер проблеми, передбачало використання міждисциплінарної методології і повноцінного аналізу безпосереднього контексту досліджуваного предмета.

Здійснене дослідження є доволі ґрунтовним і масштабним за кількістю окремо проаналізованих аспектів загальної проблеми. Про ґрунтовність і масштабність свідчить більш ніж солідний список використаних джерел та літератури, що містить 900 позицій, включаючи 373 опрацьовані справи 46 фондів шістьох вітчизняних та одного закордонного архівів. Зауважимо, що значну

частину цього списку складає література, видана безпосередньо у досліджуваний період, що в комплексі з використаними архівними матеріалами дозволило авторці запровадити в науковий обіг та дослідити важливі, але маловідомі до цього науково-історичні факти.

Слід зауважити, що з формальної точки зору автор монографії намагалася виконати максимум вимог, які висувуються в наш час до науково-історичних досліджень, починаючи з дотримання базових принципів науковості, об'єктивності та історизму. Цілком продуманими можна вважати назву і структуру роботи, що засвідчує розуміння С. Ляковської предмета (фактично визначається назвою монографії) та об'єкта дослідження (розкривається у другому розділі праці – «Організаційно-правове підґрунтя діяльності органів держбезпеки у сфері економіки УСРР у 20-ті рр. XX ст.»), мети та дослідницьких завдань, які аналізуються в окремих підрозділах першого («Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження»), третього («Методи та засоби оперативно-розшукової діяльності економічних підрозділів ВУЧК-ДПУ УСРР»), четвертого («Основні напрями оперативно-службової діяльності органів державної безпеки з протидії економічній злочинності в 20-ті рр. XX ст.») та п'ятого («Контролююча та інформаційно-аналітична діяльність ВУЧК-ДПУ УСРР в економіці») розділів монографії.

Розуміючи багатовимірний характер об'єкта свого дослідження, С. Ляковська доволі точно й адекватно розкрила цю особливість у структурі роботи, яку цілком доречно віднести до явного позитиву останньої. Як бачимо, структура логічно об'єднує об'єкт дослідження та окремі аспекти досліджуваного предмета, забезпечує логічну послідовність, системність аналізу, достатню деталізацію, гарантуючи, отже, й достовірність загальних висновків.

Окремо варто оцінити та прокоментувати третю частину першого розділу – «Теоретико-методологічні засади дослідження». В основу свого дослідження історик поклала міждисциплінарний підхід, адже завдання дослідження передбачають глибоке знання стану економіки УСРР, права, особливостей радянського державного будівництва 1920-х рр. Розкриваючи насильство як інтегральний чинник радянського державного будівництва, наприклад, автор показала принцип примусу вагомою, якщо не вирішальною, складовою радянського права, не кажучи вже про пануючу тоді ідеологію. У свою чергу, узаконене насильство держави на практиці реалізовували надзвичайні, силові органи режиму, і в цьому була логіка їх створення. Аналіз тогочасного соціуму дозволяє з'ясувати та конкретизувати соціальні орієнтири,

цілі діяльності радянських спецслужб доби непу. Таким чином автор монографії розкриває соціальні основи економічних реальних і надуманих владою злочинів.

Дане дослідження має достатнє формально-логічне підґрунтя: текст насичений як історичною, так і науково-дослідною термінологією, причому більш специфічні чи маловживані терміни автор намагається дефініціювати, як і логічно пояснити всі причинно-наслідкові зв'язки між досліджуваними явищами, процесами та подіями. Привертає увагу намагання С. Ляковської уникати поширених штамів і кліше, що зайвий раз підтверджує об'єктивний характер проведеного дослідження.

Намагаючись сформулювати повне уявлення про економічний напрям діяльності ВУНК-ДПУ, автор монографії цілком виправдано застосувала метод системності. Вона, зокрема, намагається висвітлити повний цикл оперативної роботи досліджуваних нею економічних підрозділів надзвичайних органів влади – від збирання відповідних агентурних даних до проведення репресій проти «економічних злочинців». Отож, цілком виправдано, що третій розділ присвячено висвітленню особливостей та форм оперативної роботи економічних підрозділів ВУЧК-ДПУ УСРР, четвертий – конкретних напрямів діяльності цих структур із захисту економічних інтересів правлячого режиму, в тому числі боротьби із посадовими зловживаннями, контрабандою, фальшуванням монет, порушеннями валютної монополії радянської держави тощо, а п'ятий розділ – особливостей інформаційно-аналітичної роботи економічних підрозділів ВУЧК-ДПУ УСРР

Аби застосований метод системності міг дати більший дослідницький ефект, С. Ляковська у другому розділі логічно розкриває не один, а кілька рівнів безпосереднього контексту досліджуваного предмета, зокрема нову економічну політику як таку та карально-репресивну систему більшовицьких надзвичайних органів, пропонуючи при цьому авторську інтерпретацію тогочасного радянського права, особливо в частині т. зв. економічних злочинів. Для того, щоб така інтерпретація була точною і змістовною, автор контурно показала сутність соціально-правової політики більшовиків невідомої доби. Конкретизуючи правові орієнтири діяльності економічних підрозділів ВУЧК-ДПУ, автор вдало розкрила специфіку формування радянського права на основі ідеології правлячої партії, тобто фактично висвітлила процеси підміни режимом права як такого ідеологічно-політичною доцільністю, що робило все суспільство потенційним злочинцем (у даному випадку в економічній царині) в очах влади. Логіка розбудови диктатури (спочатку однієї партії, потім й однієї людини) змушувала

режим наділяти надзвичайні органи максимумом найрізноманітніших функцій, включно із контролем економічних процесів.

С. Ляковський вдалося врахувати, на наш погляд, найбільш важливі внутрішні та зовнішні чинники непу, ставлення очільників режиму до капіталу в цілому, взяти до уваги всі можливі джерела прибутків до державної скарбниці, що дає достатньо повне уявлення про особливості економічних відносин між більшовицькою державою та населенням. Автор переконливо доводить, що специфіка діяльності економічних підрозділів ВУЧК-ДПУ УСРР доби непу визначалася двома основними чинниками: поточною економічною політикою влади (в тому числі застосуванням позаекономічних важелів впливу і широким обмеженням громадянських прав виробників й репресіями проти них) та набутим карально-практичним досвідом органів ЧК за доби «воєнного комунізму». Саме у «воєнно-комуністичний» період склалася практика боротьби режиму з «економічними» злочинами силами органів держбезпеки. Позаяк радянська влада принципово зберегла систему надзвичайних органів в умовах відносно ліберальної нової економічної політики, немає нічого дивного, що цю апробовану практику було продовжено і в 1920-х рр.

Чудовим прикладом застосування автором монографії принципів об'єктивності та історизму є здійснений нею аналіз тодішнього соціуму, що дало можливість з'ясувати, яким чином і з яких причин та чи інша соціальна категорія могла обвинувачуватися владою саме в економічних злочинах (йдеться, зокрема, про категорії приватників, непманів, селян тощо). Більше того, у монографії об'єктивно показана спадкоємність оперативної діяльності надзвичайних органів більшовиків від попередніх режимів, чия політика набувала обмежувально-репресивного характеру (у справі, наприклад, продовольчих реквізицій, переслідувань спекулянтів тощо) під впливом Першої світової війни.

Серйозним доробком монографії С. Ляковської є матеріали статистичного характеру, які використовуються в тексті для підтвердження чи ілюстрації тих або інших положень та висновків, а також у вигляді 29 додаткових таблиць у прикінцевій частині роботи. Зазначені таблиці, враховуючи обсяг та характер вміщеної у них інформації, заслуговують на особливу увагу. Вони містять статистичні дані за період 1927–1929 рр., зокрема, щодо кількості осіб, які, з точки зору досліджуваних С. Ляковською силових структур, вважалися «економічно неблагонадійним елементом» (причому окремо йдеться про тих, хто був на обліку

спецслужб, проти кого порушували справи, кого притягували до кримінальної відповідальності); видів злочинів, які владою визначалися саме як економічні; частки «економічних злочинців» серед усіх «політично неблагонадійних»; кількості відповідних кримінальних справ різних категорій. Таблиці містять дані й про соціальний стан, освітній рівень та партійну належність громадян, які обвинувачувалися чекістами в економічних злочинах.

Достовірність висновків монографічного дослідження С. Ляковської забезпечується, між іншим, серйозною джерельною базою, основу якої склали матеріали документального характеру, передовсім архівні, що є цілком доречним з огляду на табування проблеми у попередній історичний період. Залучення до даного дослідження маловідомих у науковому світі архівних комплексів з одночасним вивченням їх самих дозволило автору монографії уточнити та деталізувати значну кількість фактичних даних стосовно загальної діяльності радянських силових структур, перевести деякі положення із розряду модальних у категорію достовірних, надати багатьом припущенням статус наукових фактів.

Зважаючи на те, що автор в останній редакції своєї роботи врахувала деякі, в тому числі й наші, зауваження, висловлені щодо рукопису, мусимо констатувати в цілому якісний характер монографічного дослідження. Єдине зауваження хотілося б висловити щодо здійсненої дослідницею класифікації використаних джерел. С. Ляковська зазначає, що «джерельну основу (дослідження), яку розглянено нижче за класифікаційною схемою, побудовано за родо-видовим принципом» (с. 25). Очевидно, що класифікація (включно з визначенням ознаки-критерію, за яким було здійснено в даному випадку такий логічний поділ, як класифікація) автором монографії подається або не у повному обсязі, тобто фрагментарно, або без чіткого й повноцінного опису. Наприклад, обійдено увагою можливі наративні джерела, надто узагальнено розкрито інформаційний потенціал даних тогочасної періодики тощо.

Поза жодним сумнівом, дане зауваження аж ніяк не перекреслює наукове значення монографічного дослідження в цілому. Безперечно, наукові результати, які отримала С. Ляковська, дозволять не тільки підкорегувати деякі погляди на діяльність надзвичайних органів більшовицького режиму, а й популяризувати пласти нових, важливих з точки зору сьогодення, історичних знань.

Д. В. Архирейський

ОГЛЯДИ

УДК 001.817

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

АНОТОВАНИЙ ОГЛЯД ДОКТОРСЬКИХ І КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ, ЗАХИЩЕНИХ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА У 2014 Р.

Проаналізовано тематику й зміст наукових проблем, висвітлених у докторських і кандидатських дисертаціях, поданих на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата історичних наук.

Ключові слова: історія, вчена рада, дисертація, дослідження, доктор наук, кандидат наук, наукова новизна, офіційні опоненти, джерела, історіографія.

Бойко О. В. Аннотированный обзор докторских и кандидатских диссертаций по историческим специальностям, защищенных в Днепропетровском национальном университете имени Олеся Гончара в 2014 г.

Проаналізована тематика і содержание наукових проблем, освещенных в докторских и кандидатских диссертациях, представленных на соискание научной степени доктора и кандидата исторических наук.

Ключевые слова: история, ученый совет, диссертация, исследование, доктор наук, кандидат наук, научная новизна, официальные оппоненты, источники, историография.

Boyko O. V. The annotative review of researches for applicants of the Doctor and the Candidate of the history specialities which were defended in the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University in 2014.

A subject and maintenance of dissertations for the degree of Doctor and the Candidate of historical sciences which were defended in the specialized scientific advice D 08.051.14 in the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University in 2014 is considered. For a year 4 dissertations for the degree of Doctor (specialty 07.00.01 – «History of Ukraine») and 3 dissertations for the degree of the Candidate (specialty 07.00.01 – «History of Ukraine» – 1 work, 07.00.06 – «Historiography, a source study and special historical disciplines» – 2 works) were defended. 6 dissertations (besides thesis defended by A. V. Bortnikova) were ratified by the Department of education and science of Ukraine.

It is given the following information on every research work: theme, specialty, place (department) of work implementation, date of defense of dissertation, scientific consultant (for doctoral thesis) or leader (for candidate's thesis), his scientific degree and rank, place of work, data about official opponents. Considerable attention is spared to the compressed review of the personal achievements of authors especially to scientific novelty of their researches.

Keywords: history, Scientific Advice, thesis, research, Doctor of sciences, Candidate of sciences, scientific novelty, official opponents, sources, historiography.

На підставі наказу Міністерства освіти і науки України № 41 від 17.01.2014 р. у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара було створено спеціалізовану вчену раду Д 08.051.14 із правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора/кандидата наук за спеціальностями: 07.00.01 – «Історія України»; 07.00.02 – «Всесвітня історія»; 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни».

У 2014 р. на засіданнях спеціалізованої вченої ради захищено чотири докторських дисертацій за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України» і три кандидатських (за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України» – одну; 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» – дві). Захищені наукові дослідження ви-

конані в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова, Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, Донецькому національному університеті, Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського, Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна. Усі дисертації написані українською мовою.

Короткий аналіз дисертацій, розглянутих спеціалізованою вченою радою

Докторські дисертації

Воронін Віктор Михайлович – «Нагородна система України XX–XXI століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на

кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Щербак Микола Григорович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Дисертацію захищено 29 січня 2014 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Посохов Сергій Іванович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, декан історичного факультету, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології; доктор історичних наук, професор Чайковський Анатолій Степанович, Національний науково-дослідний Інститут українознавства та всесвітньої історії МОН України, директор; доктор історичних наук, професор Якунін Віктор Кузьмич, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри української історії та етнополітики.

У дисертації вперше розглянуто особливості процесу українського нагородотворення в різні історичні періоди – Української Держави, Директорії УНР, ЗУНР, УСРР, УРСР, сучасної України. Становлення та розвиток нагородної системи України XX – XXI століть у роботі досліджено не із суто фалеристичних позицій, а саме в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства. Проаналізовано статuti встановлених у різні епохи державних нагород (ордена, медалі, відзнаки, іменна вогнепальна зброя, почесні звання, Державні премії тощо) та нагородні проекти, практична діяльність у нагородній сфері, зовнішній вигляд знаків нагород. Висвітлено значення нагородної системи України не тільки як невід’ємного атрибуту державності, але й як важливого інструментарію державних внутрішньо- та зовнішньополітичних діянь. Простежено вплив європейської та імперської російської нагородних традицій на становлення нагородної системи України. У дослідженні вперше детально проаналізовано зміст діючої нагородної системи незалежної України, вплив на останню традицій українського нагородотворення різних історичних періодів, європейської і радянської нагородних традицій та всі особливості процесу їх синтезу. Розглянуто долю нездійснених нагородних проектів; перспективи подальшого розвитку нагородної системи як такої, що знаходиться постійно в процесі динамічного розвитку та реагування на всі нові виклики часу.

Результати дослідження опубліковано в індивідуальній і колективній монографіях, 23 статтях в українських фахових та зарубіжних періодичних виданнях, а також п’яти публікаціях у вигляді матеріалів конференцій.

Міронова Ірина Сергіївна – «Формування та розвиток поштових і поштово-телеграфних установ на півдні України (остання чверть XVIII – початок XX ст.)» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Хмарський Вадим Михайлович, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, проректор з науково-педагогічної роботи, завідувач кафедри історії України. Дисертацію захищено 15 жовтня 2014 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Турченко Федір Григорович, Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет», завідувач кафедри новітньої історії України; доктор історичних наук, професор Шандра Валентина Степанівна, Інститут історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст.; доктор історичних наук, професор Шляхов Олексій Борисович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри української історії та етнополітики.

У дисертації вперше комплексно досліджено процес формування, становлення, розвитку та особливості діяльності поштових і поштово-телеграфних установ на півдні України в останній чверті XVIII – на початку XX ст. Розкрито основні етапи процесу інкорпорації поштових установ Південної України до загальної системи зв’язку Російської імперії; висвітлено чинники формування галузі зв’язку в регіоні. Проаналізовано реформи російського уряду 1797–1798, 1830, 1884–1885 рр., які привели до укомплектування штатів поштових і телеграфних установ, створення поштових і поштово-телеграфних округів, зростання обсягів кореспонденції тощо. Досліджено державні і напівдержавні системи утримання поштових станцій, порядок здійснення поштових операцій, діяльність земської, польової, міської, міжнародної пошти, установ поштової цензури, розвиток перевезень кореспонденції. Показано роботу Одеського, Катеринославського та частково Кишинівського поштово-телеграфних округів, значення півдня України у формуванні внутрішнього та міжнародного телеграфного зв’язку, охарактеризовано структуру, штати, організацію роботи, умови праці зв’язківців; висвітлено роль поштово-телеграфних установ у формуванні культурно-інформаційного простору Південної України.

Результати дослідження викладено у монографії, 29 статтях в українських фахових і чотирьох зарубіжних періодичних виданнях, 20 публікаціях в інших виданнях, зокрема тезах конференцій.

Бортнікова Алла Василівна – «Становлення і розвиток міського управління на Волині XV–

XVI ст.» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії Східно-європейського національного університету імені Лесі Українки. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Швидько Ганна Кирилівна, Державний вищий навчальний заклад «Національний гірничий університет», професор кафедри історії та політичної теорії. Дисертацію захищено 12 листопада 2014 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Гурій Олександр Іванович, Інститут історії України НАН України, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу; доктор історичних наук, професор Філінюк Анатолій Григорович, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, завідувач кафедри історії України; доктор історичних наук, професор Ярмошик Іван Іванович, Житомирський державний університет імені Івана Франка, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства.

У дисертації досліджено особливості соціально-економічного розвитку волинських міст, ступінь розвитку цехового ремісництва, торгівлі, соціальний та етнонаціональний склад міських жителів, правові засади, коло повноважень волинських старост, маршалків та інших державних урядників, їх вплив на міське управління. Розглянуто становлення та особливості формування магдебурзького права в державних містах Луцьку та Володимирі, а також у приватновласницьких містах Ковелі та Острожці. Проаналізовано порядок надання пільг і привілеїв волинським містам у контексті поширення й функціонування там магдебурзького права, становлення та організації влади війта в системі міського управління, а також з'ясовано структуру, повноваження і напрями діяльності міських урядників.

Теоретичні положення і висновки дисертації викладено в індивідуальній монографії, 27 наукових статтях в українських фахових і зарубіжних періодичних виданнях, а також у 25 публікаціях в інших виданнях.

Маргулов Артур Худувич – «Ассирійська національна меншина в Україні в 1920–1930-х рр.» – 07.00.01 – «Історія України». Роботу виконано на кафедрі історії України Донецького національного університету МОН України. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Добров Петро Васильович, Донецький національний університет МОН України, професор кафедри історії України. Дисертацію захищено 24 грудня 2014 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Даниленко Віктор Михайлович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX століття; доктор

історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Солдатенко Валерій Федорович, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса; доктор історичних наук, професор Гедь Анна Володимирівна, Донецький національний університет МОН України, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії.

Уперше проблема розвитку ассирійської національної меншини України в 1920–1930-х рр. стала предметом спеціального комплексного історичного дослідження. Визначено справжні політико-мотиваційні орієнтації перебування ассирійського населення на території радянської України й конфлікт між національно-культурною складовою та більшовицькою доктриною соціалістичних реформ, т. зв. політикою «культурного стрибка». Досліджено заходи та визначено етапи радянської державної політики стосовно ассирійського населення України; встановлено мету та розкрито сутність репресивних заходів щодо ассирійської національної меншини України наприкінці 20-х – у 30-х рр. XX ст.; проаналізовано дані щодо кількості та місцезнаходження основних територіальних етнічних осередків ассирійців, їх рівень соціально-економічної та політичної адаптації у радянському суспільстві. Поглиблено розглянуто: історичні передумови появи ассирійців на території СРСР та особливості їх адаптації до радянських реалій; проблеми внутрішньої етнічної консолідації; стан задоволення освітньо-культурних, релігійних та мовних потреб національної меншини в рамках здійснення політики українізації.

Здобувач має 34 опубліковані праці за темою дисертації (без співавторів), одна з яких – авторська монографія, 23 статті в українських фахових і чотири – у зарубіжних періодичних виданнях, 10 матеріалів і тез доповідей на конференціях.

Кандидатські дисертації

Кісельова Юлія Анатоліївна – «Становлення та розвиток історіографії як навчальної та наукової дисципліни в імператорському Харківському університеті» – 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Роботу виконано на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Посохов Сергій Іванович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, декан історичного факультету, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології. Дисертацію захищено 14 травня 2014 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Журба Олег Іванович, Дніпропетров-

ський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства; кандидат історичних наук, доцент Кеда Марина Костянтинівна, Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, доцент кафедри всесвітньої історії.

У дисертації комплексно досліджено становлення історіографії як навчальної та наукової дисципліни в імператорському Харківському університеті, зокрема, виділено етапи історико-історіографічного процесу та з'ясовано особливості його розвитку. Охарактеризовано процес зародження історіографічної складової в університетській гуманітаристиці, з'ясовано роль дисциплін філологічного профілю у формуванні фактографічної та теоретичної бази історіографії; запропоновано типологізацію історіографічних праць дореволюційних учених Харківського університету; з'ясовано комунікативні практики, виділено «шкільний» та «комунікативний» типи неформальних співтовариств історіографів та визначено особливості їх функціонування; досліджено завершальний етап становлення історіографії як навчальної дисципліни в Харківському університеті.

Опубліковано 10 статей за темою дисертації, в тому числі у фахових виданнях України – вісім статей, дві статті – в закордонних періодичних наукових виданнях.

Чухлій Світлана Олександрівна – «Історик Михайло Васильович Ключков (1877–1952): життєвий шлях та творча спадщина» – 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Посохов Сергій Іванович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, декан історичного факультету, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології. Дисертацію захищено 14 травня 2014 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Савчук Варфоломій Степанович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри теоретичної фізики; кандидат історичних наук, доцент Філіппенко Ростислав Ігорович, Національний фармацевтичний університет (м. Харків), доцент кафедри українознавства та латинської мови.

У дисертації подано наукову реконструкцію біографії історика Михайла Васильовича Ключкова, запропоновано періодизацію творчої біографії та показано вплив соціокультурних умов на його життя та діяльність. Розглянуто основні напрями роботи М. В. Ключкова (науково-дослідницький, адміністративно-організаційний, навчально-педагогічний, просвітницький); проаналізовано динаміку творчої активності вченого; охарактеризовано за-

гальний масив його публікацій, зміни у тематиці та методології дослідження історії; визначено внесок ученого у вирішення певних наукових проблем.

Основні положення дисертації викладено у дев'яти публікаціях, із яких шість – у фахових виданнях.

Андрєєва Лариса Юріївна – «Громадсько-просвітницька діяльність академіка живопису М. С. Самокиша (1860–1944)» – 07.00.01 – «Історія України».

Наукові керівники: доктор історичних наук, професор Ганкевич Віктор Юрійович; доктор історичних наук, професор Непомнящий Андрій Анатолійович, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, завідувач кафедри регіональної історії та спеціальних дисциплін. Дисертацію захищено 29 жовтня 2014 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Даниленко Віктор Михайлович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX століття; доктор історичних наук, професор Швидько Ганна Кирилівна, ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор кафедри історії та політичної теорії.

У дисертації реконструйовано повну біографію діяча, виявлено нові факти особистого життя М. С. Самокиша, зокрема досліджено діяльність М. С. Самокиша у скрутний період фашистської окупації Криму. Встановлено громадсько-просвітницьку діяльність митця, висвітлено його співпрацю з КримОХОПІСом, Таврійським товариством історії, археології та етнографії щодо збереження історико-культурної спадщини; розкрито роль М. С. Самокиша як засновника та активного учасника діяльності художніх об'єднань України та Росії; визначено внесок М. С. Самокиша у розвиток музейної справи в Україні (формування колекцій музеїв Алушти, Євпаторії, Полтави, Севастополя, Сімферополя, Харкова, Чернігова у 20–30-ті рр. XX ст.). Подальшого розвитку набула розробка просопографічного портрета кола видатних діячів українського відродження – оточення М. С. Самокиша; досліджено й узагальнено педагогічний досвід художньої школи академіка живопису М. С. Самокиша, складено перелік учнів і послідовників його художньої школи.

За темою дисертації автор має 18 опублікованих праць, з них – п'ять статей у наукових фахових журналах і збірниках України, одна – у періодичному науковому зарубіжному виданні, 12 публікацій – в інших виданнях.

Наказом № 483 від 28.04.2015 р. Міністерства освіти і науки України скасовано рішення спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 про присудження ступеня доктора історичних наук Бортніковій Аллі Василівні. Всі інші дисертації затверджені Міністерством освіти і науки України.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Архірейський Дмитро Володимирович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бойко Олег Вікторович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Буланій Микола Юрійович, бакалавр історії, студент 5 курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Виноградов Геннадій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Глущенко Богдана Олександрівна, магістр історії, аспірант кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Дяченко Ольга Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Євдокимова Марина Олегівна, магістр історії, аспірант кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Журба Олег Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Засць Богдан Михайлович, слухач секції історії України Івано-Франківської Малої академії наук учнівської молоді.

Каюк Світлана Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ковальов Денис Володимирович, магістр історії, аспірант кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Колесник Оксана Сергіївна, магістр історії, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кравченко Євген Олександрович, бакалавр історії, студент 5 курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Лучка Людмила Миколаївна, кандидат історичних наук, заступник директора з науково-методичної роботи Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Максимець Богдан Володимирович, кандидат політичних наук, викладач Івано-Франківського коледжу Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Маріна Зоя Павлівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мінакова Катерина Василівна, магістр археології, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Перетокін Андрій Геннадійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури (м. Дніпро).

Посунько Ольга Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Потічка Катерина Сергіївна, спеціаліст історії, аспірант кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ромашко Володимир Андрійович, доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Руднєв Михайло Альбертович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Святець Юрій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сливенко Вячеслав Альбертович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Фещенко Євген Леонорович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Філімонов Дмитро Геннадійович, спеціаліст історії, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шляхов Олексій Борисович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ

Виноградов Г. М. Ключові алгоритми створення середньовічними інтелектуалами символічно-лінгвістичної моделі феодалізму.....	3
Святець Ю. А. Селянські протести в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст.: теоретичні й практичні аспекти проектування бази історичних даних	12
Світленко С. І. Історія України в історіософському осягненні молодого П. О. Куліша	22

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Буланий М. Ю., Каюк С. М. Процедура отримання права патронату у першій половині XVI ст.	33
Шляхов О. Б. Питання соціального захисту пролетаріату в діяльності земських установ Катеринославщини кінця XIX – початку XX ст.	37
Перетокін А. Г. Концентрація гірничої та металургійної промисловості в Наддніпрянській Україні у 1900–1917 рр.....	43
Сливенко В. А. Особливості створення та діяльності прокуратури на Півдні України у 1920-ті рр. .	52
Засць Б. М., Максимець Б. В. Об'єднана партія визволення України: створення, програмові засади, діяльність	58

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Євдокимова М. О. «Бенкет» як форма репрезентації соціальних етичних норм римського суспільства періоду імперії.....	67
Глушенко Б. О. Становлення освітніх традицій у менонітських колоніях Нідерландів у кінці XVII – середині XIX ст.	73
Ковальов Д. В. Вплив царизму на зародження фінської модерної нації	77
Потічка К. С. Жіноча приватна благодійність у роки Першої світової війни	83
Дяченко О. В. Розвиток шевченкознавства в КНР у XX – на початку XXI ст.	89

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Посунько О. М. Документи судових установ 80–90-х рр. XVIII ст. у фондах Державного архіву Дніпропетровської області	93
Колесник О. С. Внесок В. Л. Модзалевського у становлення й розвиток української генеалогії	99
Руднев М. А. К истокам марксистской историографии русского консерватизма: Г. В. Плеханов о М. М. Щербатове.....	104
Лучка Л. М. Книжкова спадщина Д. І. Яворницького у фондах наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара	108
Кравченко Є. О. Демографічні втрати населення України у 1930-х рр. за даними зарубіжної та вітчизняної історіографії	113

АРХЕОЛОГІЯ

Фещенко Є. Л., Мінакова К. В. До проблеми виділення та інтерпретації двокамерних ярусних поховань катакомбної культури.....	122
--	-----

Маріна З. П., Ромашко В. А. Козацькі старожитності у матеріалах розвідок експедиції ДНУ	125
Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутив періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр.	129

РЕЦЕНЗІЇ

Журба О. І. Рецензія: Кісельова Ю. А. Становлення і розвиток історіографії в Імператорському харківському університеті: моногр. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 252 с.	142
Архирейський Д. В. Рецензія: Ляковська С. Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.): моногр. – К.: Нац. акад. СБУ, 2016. – 508 с.	145

ОГЛЯДИ

Бойко О. В. Анотований огляд докторських і кандидатських дисертацій з історичних спеціальностей, захищених у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара у 2014 р.	148
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	152
ЗМІСТ	153

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

1. Технічні вимоги. Приймаються статті, написані українською, російською, англійською мовами, обсягом 0,5–1,0 друк. арк., на електронному носії або електронною поштою. Вимоги до параметрів тексту: формат аркуша – А4 (210x297 мм), розмір символу (кегель) – 14, інтервал – 1,5, гарнітура Times New Roman. Текстові матеріали повинні бути підготовлені в текстовому редакторі MS Word. Поля: ліве: 30, праве 10, верхнє та нижнє 20. Текст має бути літературно відредагований, без помилок. Сторінки не нумеруються. Таблиці та рисунки нумеруються відповідно до тексту статті.

2. Структурні елементи статті подаються в такій послідовності:

- **УДК** (зліва від центру, не жирно, 12 шрифт);
- **ініціали та прізвище автора** (по центру, жирно, 14 шрифт);
- **установа, яку представляє автор** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- **назва статті** (по центру, великими літерами, жирно, 14 шрифт, інтервал 1);
- **анотація українською та російською мовами** (п. і. п. автора курсивом, жирно; назва установи курсивом; назва статті жирно; текст анотації – два-три речення, не жирно; все – 12 шрифт, інтервал 1);
- **ключові слова українською та російською мовами** (під відповідними анотаціями), 4 – 6 термінів, не жирно, «ключові слова» курсивом жирно, 12 шрифт, інтервал 1;
- **анотація англійською мовою розширена** включає прізвище та ініціали автора, назву статті, жирно, власне, анотацію (900 – 1200 знаків) не жирно, все – 12 шрифт, інтервал 1);
- **ключові слова англійською мовою** (під відповідною анотацією), 4 – 6 термінів, не жирно, «ключові слова» 4 – 6 термінів, не жирно, «ключові слова» курсивом жирно, 12 шрифт, інтервал 1;
- **елементи основної частини статті:** постановка проблеми; аналіз наукових досліджень і публікацій; мета дослідження; виклад основного матеріалу; висновки; всі зазначені елементи виділяються напівжирним шрифтом;
- **бібліографічні посилання** («Бібліографічні посилання» – по центру, жирно, 14 шрифт; бібліографічні позиції – за всією шириною, 12 шрифт, інтервал 1, за абеткою; зразки оформлення літератури: **Богачевська-Хом'як М.** Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939) / М. Богачевська-Хом'як. – К., 1995; Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 11, оп. 1, спр. 472; **Ковальова І. Ф.** А. А. Скриленко (сторінки до біографії) / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 154–165; Таможенный устав Союза ССР (Утвержден ЦИК СССР 12.12.1924 г.) // Lawmix. Актуальная правовая информация [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.lawmix.ru/docs_ccsr/7703);
- після бібліографічних посилань розміщується **References** (заголовок жирно, по центру, 14 шрифт), який представляє собою переклад бібліографічних посилань латинськими літерами; бібліографічні посилання – за шириною, 12 шрифт, інтервал 1, порядок як у бібліографічних посиланнях; для найменувань кирилицею – латинська транслітерація, у квадратних дужках [] англійський переклад. Наприклад: Vynohradov, G. M., 2008. *Davn'orus'ka derzhavnist' yak metanaratyv* [Ancient Ruthenian statehood as a meta-narrative] *Eydos: Al'manakh teorii i istoriyi istorychnoy nauky* [Eidos: Almanac on Theory and History of Historical Science]. Kyiv, 2008, iss. 3, part 1, pp. 106–119 (in Ukrainian); Dmitrieva, V. A. & Svyatets, Yu. A.. 1997. *Tekhnologii baz dannykh v istoricheskikh issledovaniyakh: tvorchestvo bez rascheta na budushcheye?* [Database Technology in Historical Research: Creativity without Hope for the Future?]. *Krug idey: traditsii i tendentsii istoricheskoy informatiki: tr. IV konf. Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»* [Circle of Ideas: Traditions and Trends in Historical Information Science: Papers of the 4th Conference of the Association «History and Computer»] / L. I. Borodkin & I. F. Yushin (eds.). Moscow, pp. 31 – 41 (in Russian); Garskova, I. M., 1994. *Bazy i banki dannykh v istoricheskikh issledovaniyakh* [Databases and databanks in historical research]. Göttingen (in Russian).
- **посилання** внутрішньотекстові, у квадратних дужках за гарвардською системою (зразок: [7, с. 11], [10, арк. 61 зв.]).

– **дата надходження статті до редколегії** ставиться наприкінці тексту, після **References**, курсив, 12 шрифт. Наприклад: *Надійшла до редколегії 15.11.2016*

3. Дані про автора включають прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, посаду, контактний телефон, e-mail.

4. Наукова експертиза статей. Аспіранти, магістри та студенти надають роздрукований варіант статті з візою наукового керівника. Всі статті підлягають внутрішньому й зовнішньому рецензуванню.

5. Відповідальність за зміст, достовірність фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.

6. Статті проходять наукове та літературне редагування. Редакційна колегія видання залишає за собою право відхилити статті, які не відповідають вимогам і тематиці наукового журналу.

7. Публікації здійснюються на платній основі після затвердження статті редакційною колегією.

8. Редколегія приймає до розгляду статті з історії та археології до 1 грудня поточного року в число журналу наступного року.

Адреса редколегії: 49010, Україна, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72, ауд.

511; тел.: (056) 374-98-60 (з 9.00 до 16.00); internet address of the publication: [//www.via.dp.ua](http://www.via.dp.ua)

Наукове видання

ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
Серія: Історія та археологія
Випуск 24

Заснований у 1993 р.

Українською, російською, англійською мовами.

Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів.

За точність наведених даних відповідають автори

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 7898 від 17.09. 2003 р.

Редактор Т. А. Ягельська
Коректор Т. А. Ягельська
Оригінал-макет Г. М. Хомич

Підписано до друку 9.12.2016. Формат 60×84/8.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,14. Тираж 100 пр. Зам. № 256.

Видавництво і друкарня «ЛІРА».
49050, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 188 від 19.09.2000.